UTAZÁS
KÜLFÖLDÖN.

IRTA

SZEMERE BERTALAN.

II. KÖTET.

NAGY BRITANNIA S IRLAND, NÉMETALFÖLD, BELGIUM, RAJNAVIDÉK, HELVÉTZIA.

TELL KÁPOLNA A WALDSTETTENI TÓNÁL.
A kápolna előtt a sötét sziklalapon mire Tell kiugrik a hajóból.

MÁSODIK BŐVÍTETT KIADÁS.

PEST, 1845.
KIADJA GEIBEL KÁROLY.

OSZK

NAGY IVÁN

NAGY-BRITANNIA

ÉS

IRLAND.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
R 1965
2.68.843/2

LXI.

A hajón, April' 29-én, 1837.

Reggel hat órakor, borult de csendes időben indulánk ki az öbölbül. Mi, kik tengeren először valánk, szokatlanul érzők magunkat, részint a tengeri betegség' félelme miatt, részint mert a tengeren eléhaladva ismeretlen tüneményt, halomnagyságban hömpölgő habokat vártunk, s egyszersmind emlékeztünk az e szoroson gyakran duló szélvészre s a halálos mélységre lábaink alatt. Ki ne szeretné életét? Kit átkozott volna meg Isten annyira, hogy vagy kedvelteiért, vagy honáért épen semmit sem tehetne? Kivált ez okbul, én is ragaszkodám még az élethez, s egy pillanatig féltem azt oly közel tudni s tenni a halálhoz, hogy attol csak egypár deszka válaszsza el. De e félelem csak addig tart, mig a hajóra lépünk; bátorságot ád a tenger, a rettegés hátra marad a szárazon.

A tenger, mint egy tó, nyugodt volt, következőleg mi is; haladtunk rengés és rázkódás nélkül a hölgyek' nagy örömére. E szélcsönd kárpótlás volt a ködös napért, mely látni, s a csipős hidegért, melly élvezni nem engedett. Én a hajó' orrába ülék, s nézém az oczeánt nagy nyugalmában. A gőzös két kereke után, jobbra és balra, föl fölborultak a hullámok, s az egymást váltó domborodás és sülyedés két oldalt, teljesen hasonlita két sor sirhoz. Mintha e sirok emlékeztetni akarnának a' halálra, mintha a' hajót mint zsákmányt üldöznék, mintha mi ugyan annyi sirbol, mennyit utánunk támadni látunk, menekedtünk volna meg. Ittott homoktorlást jelentő hordók uszának a viz szinén; madarakat csendes időben gyéren látni, de annál több tévelygő sajkákat egyegy emberrel. De a halász gyakran egyedül libeg a tengeren, sem hajót, sem földet, sem embert nem látva, evezve vizen, nézve égre, bizva Istenben. Halaival, miket fogott, estenkint megtér, de másnapra ujra csolnakában van. Szélvészkor nem ritka eset, hogy várakozó neje s gyermekei hasztalan

tekintgetnek széljel a' partrul, és a kereszt alol mi a szárazt a habok' dühe elől védni látszik, hasztalan imádkoznak a fölbőszült tengernek; hirmondóul néha a csolnak vetődik ki, néha az sem. Később nagyobb hajókat is láttunk de csak messziről, néha csoportban, mint sátorokat, néha egymást követve költöző darvakkint, néha a kék távolságban fekete pontoknak tetszettek, s a magas árbocz ollykor hasonlott egy puszta rudhoz, mi a habokba ütve van.

Egyébiránt szélcsöndben a tenger a legszegényebb képzeletnek is mögötte marad. Egy érzelem kapja meg a szivet s ez a messzevágy, titkos, megmagyarázhatatlan, vágy nem tudni hová és miért, hasonló a szélhez, minek csak irányát ismerjük s érezzük. Lakaik után tudakozódik a madaraknak, mik fölöttünk elröpülnek; a fellegek' sietö útát sohajtva kiséri; a haboknak pályáján merengve elmélkedik, s ohajtja megtudni honnét jönnek s melyik délsziget' partjaira vetődnek ki; s ha egy száraznak vagy szigetnek széle a' láthatáron fekete vonalkint föltün, eped meglátni mi világ az s mi nép lakja? Ha fested a messzevágyat, tengerpartra fesd, midön az oczeán' végtelen tükre szélcsöndben nyugoszik. Szemeid semmit nem látván sem közel sem messze, egy lélekhang unszolva fogja kérdeni tőled: s ott, a habokon tul, hol semmi nem látszik, mi van azon titkos messzeségben? De a kétségbesést is tengerpartok' ormaira fesd, hanem akkor, midön az ég sötéten elborul, a' villámok nyilai sürün lángolnak, s a vész fenekről szinre, szinről fenekre és összevissza forgatja a vizeket, mik szélttörvén a hajókat, tajtékzó dühhel a partokat vívják. Itt, szélcsöndben is, eszembe jut s csak itt érthető Horácz' verse:

Illi robur, et aes triplex
Circa pectus erat, qui fragilem truci
Commisit Pelago ratem
Primus; — — — mert midön az egyik part eltün s más nem tün föl: akkor érzi az ember, mi bátor volt ki először tengerre mert bocsátkozni. Csak ég és viz mindenütt, s határtalan, végtelen mindkettő, s egyik a másikban tükrödzvén, az magas vég, ez mély fenék nélkül.

Néhány pillanatra meggyőzvén a nap a ködöt, a fehér par-

tok, az Albion nevet adók, szépen álltündököltek. Kedvre derülvén a matrózok, elkezdék énekelni a britt nemzet' nemes énekét:

Rule Britannia, Britannia rule the waves,
Britons never shall be slaves.

Némi félelemmel ugyan, mert szentségtörésnek tartom, ha jeles mü tökéletlenül fordittatik, kedvedért magyarra álltevém:

Hogy Britann az ég' szavára
Fölmerült a kék tengerbül,
Ez volt irva chartajára
S angyalok zengték énekül:
Légy ur Britannia, Britannia légy ur vizen,
Brit nép rab soh sem leszen.

A népek, nem áldvák mint te,
Sorban mind tyrant nyögendők,
Te leszsz nagy, szabad, hirlepte,
S félnek s irigyelnek mind ők.
Légy ur stb.

Élted mindig fölségesb lész,
Sujt ha ellen, friss erőt ád,
S mely eget tép, a zugó vész,
Csak gyökítni fogja tölgyfád.
Légy ur stb.

Vértyrannok nem nyomandnak,
Földhöz ütni karjok nem bir,
Próbáik uj lelket adnak,
S sorsuk lesz bukás s tied hir.
Légy ur stb.

Földed legvirágzóbb lészen,
Városidba fény s ipar gyül,
A tenger szolgád egészen
S minden part mely vészi környül.
Légy ur stb.

Musa élend háborítlan
Boldog partidra ha lépett;
Szent sziget! szép vagy páratlan,
S fiad hős védni a szépet.
Légy ur Britannia, Britannia légy ur vizen,
Brit nép rab soh sem leszen. —

Az utazók a hajón franczok és angolok voltak. E két nép lehet szövetséges de barát soha sem. „Paris, c'est la capitale du monde", *) mondá egy szives francz, s alig távozék el, mosolygva jött hozzám egy londoni polgár: „you will see, London is the metropolis of the world", **) s ha ellenmondasz, a francz agyon vitáz, az angol megvetve fordul el töled. Párisban azzal ijesztgettek, mi enző, hideg, barátságtalan az angol; utközben s itt az angolok azzal mulattatnak, mi nem öszinte, mi sokat igér s keveset teljesít, mi kiméletlen a francz. Mit csinál ilyenkor e két nép? Vetélkedik az elsőségért a földön.

Délután, a Temze' torkolatánál, erős ellenszél támadt. Nekünk nem volt akadályul, mert üstben a gőz igen jó mint fejben igen rosz, de a számtalan vitorlahajók, mikkel itt a viz már mintegy megnépesedett: küzködtek vele, s bár mozogtak még sem haladtak. Háborgó tengeren szép látni a kis csolnakokat féloldalra forditva s igy tolva előbbre a szél által, mely a vékonydad árboczkára kötött lepedő-vitorlába dől. Némelyikben 12 — 14 esztendős ifju volt, ki veszélyes fektéből nyugodtan nézte kicsiny vitorlája' dagadását s a hullámoknak a csolnak' oldalánál magasb csapkodásait, s nem gondolt semmit a tenger' dühével, mely néha magasra ragadta, néha mélyre lesülyeszté, s néha körülte a habokat megnyitá mint egy éhes sirt.

Eddigi utamban mindig azon egy főalak és szin változataival találkozám, s Pest, Prága, Berlin, Bécs, Páris hasonló képek voltak, de nagyobb nagyobb idomban s mértékben. Jövök Angliába, azt vélvén, hogy a mezőt ismert osztályozásában lelem itt is, csak jobban müvelve; jövök Londonba azon várakozással,

*) „Páris, ez fővárosa a világnak."
**) „Meglátja ön, London a világ' metropolisa."

hogy mit láttam az emlitett városokban, benne ugyan azt látandom, csak nagyobb tömérdekségben s terjedelemben. De vajmi csalatkozám! Mindjárt a balpart' dombos vidéke, elszórt mezei házaival, berkeivel s eleven zöld sövényeivel egy kert-országot sejtet velem, s az első város, Margate, mutatja, hogy elhagytam Európát megszokott alakaival, s minden körültekintésnél érezem, hogy uj világban járok s lehellek. A góth épületek, hajógyárak, a parti viztartók' nagy kapui, a sürűn futkosó gőzösök, a téglából vakolatlanul s apró ablakokkal épitett barna szinü phantasticai tár és rakházak, s mind ezek rendetlenül váltva egymást, csodálatosan lepik meg az idegent, mi tetőpontját éri el, midőn egy előttünk borongó ködtömegbül darabonkint fejlik ki London s már messziről, a ritkuló és sürüdő felhő s ködzavarbul magas gyárkéményei, tornyai és Szent Pál kupja rémekkint hol kitekintenek, hol ujra elsülyednek. S e kisérteti kép' homályábul még ezer meg ezer magas árboczok nyulnak föl, melylyek csoportokban erdőszakaszokkint állanak. Gyakran olvashatád barátom, miképen a sok árboczot erdőhöz hasonlitják; de igy még az tökéletlen kép, hanem tedd hozá: fenyőerdő, melynek leszáradtak s elhulltak levelei. A kötelek lombtalan galyakkint ágaznak ki a derékból, s közöttök a magasban összegyürt vitorlák mint fészkek, s a rajtok ülő matrózok mint madarai a csodálatos erdőnek. Nagy és csodalátvány, kivált ködös időben, s alak, szin, tömérdekség oly phantasticai, mintha egy mesevilágba jutottam volna. Kimondhatatlan gyönyört érzék magamban, mint ki előtt reménytelenül egy szinpad' varázsországa nyilik föl. —

Hét óra körül szálltunk ki a Customhouseba, hol vagyonunk szorosan megvizsgáltatott. Rám csak 9 óra tájban jöve a sor, mi ép ugy kedvetlen volt, mint az, hogy utazásban szükséges néhány darab könyveimért, font számra fizetnem kellett. De bezzeg nincs baj az utlevellel. Belőle följegyezvén neved', rögtön visszaadják, s mulathatsz Londonban meddig tetszik, beutazhatod a három szigetországot, s indulhatsz vissza szárazra a nélkül hogy többé kéretnék tőled. S e tekintetben hazánk jeles társak', t. i. Északamerika s Anglia' sorában áll.

A tengerszéltől erősen áltjáratván, kivánkozom ágyamba,

melynek négy oszlopa, nem drága kelmébül készült, de tiszta hófehér függünyt tart. A valóságot oly képzeletinek találván, mi csodaálmokat nem reménylhetek!

LXII.

London, Majus' 6-án, 1837.

Tudom, azt reményled, hogy Londont neked lerajzolom. Lehetetlen! Ugy vagyok vele mint a legelső astronom a mennyezettel; ki a számlálhatlan csillagaival perczenkint változó eget fölmérni s képpé tenni akarván, nem tudja hol kezdjen bele. Csak szem és fül ismerteti meg a valót, a szó semmirekellő árulókint csal meg.

Londonba szombaton este érkeztem. Másnap reggel, a tervrajzzal kezemben a széles és $2^1/_3$ angol mérföldnyi hoszu Cornhill, Fleet, Strand-utczákra kimenvén, nagyon elbámultam hogy csaknem egyedül járkálok. A boltok s házajtók csukvák, ember gyéren látszik, mindenfelül harangszó s harangzene hallatszik a tornyokbul: valóban, mintha egy nagy kolostor' csöndös udvarán jártam volna. Ilyen Londonban a vasárnap. Levelet a posta nem ád s nem fogad, a sajtó s harminczad nem foglalkodik, a szinházak s hivatalok bezárvák, 2000 p. f. büntetés' terhe alatt, a vendéglő s csapszék' ajtói betévék (de nem zárvák) az utczák kivált d. u. három négy óráig csaknem üresek, némely háznép még az ételt is előző napon készíti el, szóval a ‚sabbath' napon törvény és néperkölcs szerint teljes szünet van. A nép vagy tüzhelyénél vonul meg, vagy istenitiszteletre tódul, vagy a közel vidékekre sétál ki, hol az ugy nevezett theakerteket nyitva leli.

A St. James királyi parkba vetődvén, egy polgárilag öltözködött methodista fiatal embert láttam ott, ki egy padra fölállván s kalapját levevén, elragadó hévvel előbb imádkozék, aztán egy óránál tovább papolt. Sokaság gyülte körül, mely hol fogyott hol nőtt; javallói s hitsorsosai födetlen fővel hallgaták, mások mosolygák, sok orthodox pedig morogva hagyta el, — de senki nem háborítá meg. Végezvén beszédét, ismét imádkozék, s leszállván a padrul, kis bibliájával kezében odább sietett. Vasárnapokon,

kivált a reggeli órákban, ily igehirdetőket sok téreken találni, kik vagy egy oszlop mellett, vagy egy fa' árnyékában istenitiszteletet tartanak, s előadásaikban azon lobogásra, bátor tűzre s vad hévre ismersz, mi a reformatio' korát bélyegzé. E jelenetek mindig a tanítók s apostolok' hőskorára emlékeztetnek.

Több vallásfelekezet' egyházaiban valék, melyek este gázfénynyel világittatnak meg. Sokat közülök temető vesz körül s belseje is siremlékekkel van megrakva, mi az egésznek kriptai hangot ád. A quakerekében sem cathedra, sem oltár, sem urasztal, csak a padokat s puszta falakat látod. Férfiak s asszonyok külön ülnek, mindnyájan könyv nélkül, s amazok is föltett kalappal. Kiki néz maga elébe vagy s hová tetszik,némán s mozdulatlanul. Egyszerre mind fölálltak, a fal felé fordulván arczczal, s egy asszonyhang rövid imádságot monda el, minek végével leültek ujra és hallgattak. Végre hirtelen fölkeltek, mi jelre? nem tudom, s kijöttünk.

E meztelenséget, egyszerüséget az, kiben vallásos érzelmekkel művészi lélek olvad össze, kárhoztatni fogja, de kiben tulnyomakodó erkölcsi iránnyal kötődik egybe, az által illőnek és szükségesnek itéltetik. Belépünk egy házba, mely csaknem olyan, mint lakházunk. Itt, hol Isten' jelenlétét semmi küljel nem mutatja, Isten' jelenlétét hinni s cselekedeteinkre visszaemlékezni megszokván, természetesen támad elménkben azon fordulat, hogy jelenlétének gondolata mindenütt kisér, utunkban, házunkban, kertünkben, s hogy minden szünóra egyházban létel nekünk, miben életünkről elmélkedünk, azaz, folytonos egyházzá válik nekünk maga az *élet*. De midőn pompás egyházba lépünk, mintegy kün hagyjuk a bűnös belső embert kit épen be kellene vinnünk, a sok ragyogvány előtt véteknek tartjuk a vétekről gondolkodni; ugy cselekszünk a mindenható előtt, mint a jobbágy ki éhségben s inségben urához folyamodván, sárga képét s rongyait elrejteni igyekzik, mint a beteg ki gyógyittatni kiván s undok sebeit az orvos' drága teremében föltakarni fél. Törekszünk fölemelkedni, földtül s élettől teljesen elszakadni, magunkat egy képzelt szenteskedés pontjára állítani, azaz, megtérés helyett megállunk, magunkba leszállás helyett fön csapongunk. S mihelytt az ajtón kiléptünk, akkint érezzük magunkat, mint ki ünnepi köntöséből levetkezett; — a világ' förtelmeibe visszamerülünk. Hogy igy az

élettel az istenitisztelet nem foly összve, hogy az egyházban és életben a lélek két különböző állapotba helyhezi magát, kitetszik a nép nagy részének azon hitéből, mi szerint az imádkozást s ahítatot egyházon kivül foganatlannak tartja, mi hit ismét oka annak, hogy azon rész a vallásgyakorlást pusztán az egyház' falai közé szoritja. Igy az élet s egyház két elválasztott pálya; egyik arra való hogy vétkezzünk, másik arra hogy bocsánatot kérjünk, és örökké igy.

Mi a megtérésnek fő feltétele? A gondolkodás, magunkba szállás, mire szükség *először*: hogy magunkat magányban s otthonilag érezzük, mint a quakerek érzik csendes és lakházhoz hasonló egyházaikban, mert beszéd a legjobb sem pótolhatja ki a lélek' e munkásságát, az ifjuilag czifra s öregesen erőtlen pedig, mi leggyakrabban az eset, csak elfoglalja a figyelmet, azonban semmi táplálékot nem ád. *Másodszor* szükség a hallgatás, mi természetes úta az elmélkedésnek; lehiv, levezet, leszállit a lélekbe és szivbe, hol gyökere van jónak és gonosznak. De e tekintetből az ének' elhagyását nem javallhatom, mert éneklés közben a lélek megfoghatatlan ihletéssel válik alkalmassá emelkedni s tisztulni. Hogy a javitórendszer eszméjének egy quaker' fejében kellett támadni, már sejtém mielőtt olvastam volna, s onnét sejtém, mert ez istenitisztelet ép azon elven alapul, melyen a javitórendszer, t. i. a *hallgatáson s magányon*. Ebben két lépcső van, első a magábaszállás, második a megjavulás, s e kettő, a természet' rendes folyamában szükségképen követi egymást, születve a hallgatás' s magány' erkölcsi elemében. S hogy ez elv jó, mutatja az, hogy a quaker felekezet Északamerikában és itt, mintegy másfél század óta, mind a polgárok' tiszteletét birja, mind pedig a törvényhozások által érdemesnek itélteték némely köztörvények alól kivétetni. —

Bár mennyit láttál is, Londonban meglepetsz, mert a többi városok hasonlók egymáshoz, de London csak — magához. A vakolatlan, feketés téglából épitett barna házak nem magasak, hanem a földszinén alul is lakvák, s ezért minden ház tövében egypár lépésnyi tér ékes vasrácscsal van bekeritve; sok utczáknak mindkét oldalán vidám kertecskék zöldelnek a házak előtt; az egyházak csarnokosak, a legfurcsább s phantasticaibb tornyok-

kal. Az ó angol-izlésü utczákrol most a Regentparkba jutsz s fejdelmi paloták s egy colossalis romai templom mellett találod magadat, innét a Piccadily s Pallmallra menve az uj divatu épületekben gyönyörködöl, aztán a Westminster s Guildhall' környékén vén góthmüvek döbbentenek meg, kivált ha körültök régi öltönyt viselő jogtudósok, mint a multkor' föltámadt lelkei mozognak, majd a Belgravesquare' oszlopos házain Olaszországra ismersz, s ittott, mikor nem is reménylenéd, Hellas' csarnokai pillantanak rád, sőt néhol török minaretfödelekre, másutt egyipti durva idomu alkatokra bukkansz, s mi még csodálatosabb, gyakran e sok épitésstyleket ugyanazon épületeken együtt leled, inkább összehányva mint összeolvasztva. Képzeld ezekhez a kertes utczákat, melyek egyszerü falukat ábrázolnak: a parkokat, melyeknek közepén vén fák erdei vadságban élnek és szélei palotákkal körülszegvék, a gyárkéményeket, mik roppant táraktul környezve obeliskalakban s magasságban emelkednek, és némileg képzelhetni fogod: London mi idegen s mindenféle formáknak nagy képzavara! Páris ékesen épit, egyded akar lenni, az mit a többség s divat szépnek tart; London roppant tömegeket kedvel, s mint piaczain birja a' föld' minden termékeit, épületeiben is az egész világ' arczait akarja mutatni, s az óriás város' némely részei ugyan annyi töredékeknek látszanak a görög világbul, Italiábul, Egyiptből, a középkorbul, a vén Angliából s kelet' földéről. Bár mosolyogjon az iskolamüvész, gondolja magában a kevély angol: első pillanatban bizonyosan megdöbben, és csodálkozni a következőkben is fog; az épités igy az élet' nyilatkozása, egyébkint csak bábuzás.

Ha London' tervrajzára tekintesz, a parkokon s zöld telkeken (parks and grounds) kivül még 50 — 60 zöld petytyeket találsz rajta elszórva. Ezek a squarek, mik fával és lombos bokrokkal beültetett s vasrácscsal körülvett szögletes vagy körtérek, egy vagy több barna emlék érczszoborral. Kulcsot hozájok csak a szomszéd háztulajdonosok birnak, t. i. kik fentartására költenek, mi évenkint sokba kerül; más csak körültök sétálhat, de igy is gyönyörü helyek, többnyire körülvétetve a legszebb épületektől, s fő hasznuk a nagy közönségre van számitva, mi a lég' tisztán tartása.

Eszembe jut itt Pest holt kőfalaival! Miért nem épitenek kertecskékkel szegett vidám s illatlehellő utczákat? Szellős piaczoknak miért nem hagynak több helyet, s a lévőket fákkal, gyöpszinnel miért nem varázsolják szabad kertekké? Miért számüzve e városbul minden zöld s természet? Parkokrul álmodozni sem merek. Mind ez, mint hallom, csak azért történik igy, mert egy szerencsétlen polgármesterének itélete ez volt: ‚azért város, hogy házak ne pedig fák legyenek benne.' Ha látnátok, a kertes utczák és squarek mi mondhatatlanul megszépitik Londont, még e tavaszszal ültetéshez fognátok, s e házak köztt elszórt mezőpontokat hasonlitnátok, mint én, a sötét égen elszórt csillagokhoz, s lelketek örvendene kifejezhetlen gyönyörben, az ipar s szellemélet' tengerében megpillantván a természeti élet' e zöld szigetecskéit is. Zahara homok s kőoczeánján igy vannak elhintve a zöld oasok. Páris bélyeges vonásai a passage-ok, Londonéi a squarek; ohajtanám, találna valamit épitészeink' geniusa is, mi Pestünket, mint magyar fővárost, nemzeti, önálló jellemet hirdetőleg különböztetné meg más fővárosoktul.

A francz, mint már mondám, kitünőt keresvén, részeket alkot; merően ellenkezőleg az angol mindig az egészt tekinti s a részeket hiányosan hagyja, igy alkotványában, igy a festésben, metszésben, a kertekben s az épitésben is. A házak egyenkint ritkán kielégitők, de összesen sajátsággal s csoda hatással birnak; massákkal dolgozik az angol, s ezért nem házakat de utczákat akar épiteni. Különösen két módját sejtem. Először: több szomszédok egyesülvén, házaikat egy rajz szerint épittetik, ugyhogy a belrendezés mindenkinek kivánsága s kéjelme szerint történvén, mi soknak birtoka, az kivülről mint egyetlen mü jelen meg, s igy az épületek bizonyos monumentumi tekintetet nyernek, például: a 146 dóriai oszlopon nyugvó roppant Quadrant, a tündéri Regentpark' gyönyörü palotái, több squarek fejdelmi lakai. Másodszor: a házak a magasság' azon vonalában maradnak, de a homlokvonalon belől a falak' alaka változó, s igy az utczák hasonlók egy hoszu rámához, melyben sok apró s különbféle kép van. Számtalan utczák egyegy egészet képeznek; némelyik olyan mint egy terjedelmes épület' belső szárnyai, apró emeletüek, s kapuk helyett szobaajtók; némelyik csupán két de

hasonló épületből látszik állani a két oldalon; némelyik szinte csak két de másmás külsejü épületből, némelyik pedig általellenesen megfelelő sok házakbul áll. Ha a pestiek az első módot elfogadnák, a nélkül, hogy az épitő birtokosoknak többe kerülne, a még ifju Pest fölséges paloták' városává lehetne; a második mód, az egyébiránt igen szép házak' összeségén érezhető feszen s egyhangon segítene. Mint Pesten vannak, olyan tökéletes szép izlésben épitett polgárházakat, legyen Hild diszére mondva, sehol nem láttam; de Londonban kevésbé szépek érezteték velem, hogy a hatás nem magától a széptől, de a csoportozattul függ, s forrón ohajtom, bár azon épitészre necsak házak, de csoportozatok s utczák' rajza s épitése bizatnék. — *)

Az ujabb utczák 30 — 50 lépésnyi szélesek; a járdán, egyikegyik oldalon, 7 — 9 személy fér el egymás mellett, s ugy ez, mint a házlépcsők, nagy darab kövekből rakvák s gyakran megmosatnak. Világszerinti hiedelem, Páris szebb, London nagyobb, az tündöklő s izletes, ez gyárvilág s füstpiszkos. Én máskint találom. Párisban az utcza tekervényes, szük, szemetes, — itt egyenes, széles, szobapadozatkint tiszta; Páris ittott ragyogó pontot mutat, csint gyakrabban lelsz mint tisztaságot, — London még több fényhelyekkel bir s hol nem szépek a házak, legalább csodálatosak, különösek, mi pótléka a szépnek, s ha nem általános a csin, tisztaságra találsz mindenütt. Az tiszta látszani, ez tiszta lenni akar; innét ott a bolt ünnepi hely, itt csaknem az mi a család' többi szobája, hol az anya' ölén gyakran csecsemőt látsz, mi egyszersmind jele annak, hogy az angolnak közelebb van életéhez a kereskedés, mert az nála nem ünnep; a párisi boltban ékesen öltözött férfit vagy hölgyet látsz, a londoniban nem annyira, de lépj be az udvarra s a szobákba, s Páris egy hálkamra, London egy vendégterem. A párisi akármi olcsó kelmbül szép ruhát hord, a londoninak drága selyemből s posztóbul készült öltözete felényit mutat: de ha ott viselőikrül a szép ruhák lehullnának, szennyes belső tünne ki, itt pedig a hitvány ruha alatt is gyakran ragyogó fehérneműt találnánk. Páris látszani, London lenni akar, ezért ott két annyi zaj mint erő s nép, itt

*) Lásd „Függelék", a munka' végén.

fél annyi; ott csaknem nagyobb a kirakat mint a bolt, itt mindenik bolt egy tárház; ott az áruk ékesben elrendezvék, tt tisztábban tartvák; ott az elrakással, itt a tömeggel kell kitünni, — végre, ha ugy akarod, London a bolt, Páris a kirakat.

Igy történt, hogy tennap nem állhatám meg, hogy egy tüzes ifju francznak Párisba meg ne irjam: valljátok meg, hogy London első a föld' hátán, s a második helyet Páristol senki nem fogja elpörleni.

A gázvilágitás, mi csöveken nemcsak a boltokba, de gyertya helyett a szobákba is bevezettetik, itt szemvakitólag gazdag. Az utczákon a sürü gázlámpák oly világot árasztanak, hogy az idegen első este azt véli, ez nincs mindig igy, hanem ma alkalmasint ünnep van. Ha Londonon kivül vagy, a belső világtul a város fölött az égen állandó piros fényt látsz lebegni, mely ott egy mennyei rózsakint ragyog. A lángok különbféle alakuak a lámpákban; mint tulipán, korona, csillag, koszoru, fonadék, tekerődznek mint kigyók, forognak mint malmok, s egy bolt' ablakában egy kis csillag hasonló volt a legszebb égi csillaghoz s ragyogása miatt mint valami ezüst napba nem lehete bele tekinteni. És még azon szük kamarákban is, hol némely szegény asszonyok font számra árulgatják burgonyáikat, szövétnekkint lobogó gázláng ég, melyet a szabadon játszó szél elkapni akarván, néha hoszura nyujtja mint három kofa' nyelvét vagy mint egy kis kendőt, de a gáz folyván szakadatlanul, a láng él s a szél hiában birkozik vele. Ily fény nálunk a királyok' termeit sem ékesíti. Érdekes az alkony, midőn vékony lábtóikkal a gyujtók jönnek s bádoglámpába rejtett mécscsel meggyujtják a — semmit. Igen, ha némely hazánkfiai, a jámborok közül, látnák, azt fognák mondani: ‚ni, meggyujtják a semmit semmivel!' De ha Anaxagoras élne s hallaná, bizonyosan hátba ütné őket, mondván: bolondok, már rég megmondám, ex nihilo fit nihil.

LXIII.

London, Majus' 12-én, 1837.

E napokban hires követválasztásnak valék tanuja, melyben mind a tory mind a whigpárt nagy erőt fejte ki. Sir Francis Burdett, ki 1818ban a torykormány által mint lázitó népbarát a Towerbe záraték, s kiszabadultakor a néptől diadalmilag hordoztatott végig London utczáin, vénségére toryvá lévén, elégedetlen választói' fölszólítására lemondott ugyan követségéről, de ujolag megválasztatni kiván. Ellenjelölte Leader, egy ifju radical.

Mozgásba jött az egész Westminster, melynek Burdett követe volt. Mindenik párt folyton ülő biztosságokat választ, melyek a segélypénzt összeszedik, (mert némely választás, 60,000 font sterlingbe is kerül *), a javaslatokat meghallgatják, kémeket és szavazatszerzőket egy két ezer pengő forintért fogadnak, a választókhoz fejenkint leveleket irnak vagy biztosokat küldenek, szóval az egész választás' tacticáját intézik. A pártlapok azonban a jelölt' életét irják meg, tulajdonait magasztalják, beszédeit közlik, igéreteit hirdetik, s egyszersmind az ellenjelöltrül összegyüjtik s hirnek eresztik mind azt, mi roszat valaha tett vagy mondott, összekevervén rágalommal, gunynyal, költeménynyel. Ilyenkor a gőgös lord s neje csalhatlanul meglátogatja a mesterembereket kikkel dolgoztat, a kalmárokat kiktől vásárol, s kézszoritgatás közlt félfenyegetőzve, félhizelegve igérteti meg szavazataikat. A falak pedig ujuj vagy nyomatott vagy metszett torzképekkel, versekkel, fölszólításokkal ragasztatnak tele, miket az egész világ szabadon olvas, sőt a bolt s vendéglő ajtók s ablakok, a nyargaló omnibusok s kocsik' oldalai is beragasztatnak velök s áruit a czukrász, dohány s csemegeáros is ily papirokban adogatja vevőinek. Naponkint 80—100 napszámos vagy magas póznára szögezett, vagy hátán s mellén függő kettős táblákkal sétálgat az utczákon, néha pedig trombitásoktul vezetett lovagcsoportokat találsz, melyek pártszinü szalagokkal fölczifrázottan a

*) 1 font sterling = 25 for. 1 shilling = 25 garas; 1 penny = 2 garas váltóban.

jelölt' nevét s elvét viselő kisebb nagyobb zászlókat lobogtatnak, s még a lótakarók is, mik a lábon fölül esnek, nagy betükkel beirvák. Egyszersmind a jelöltek a város külön részeiben hol szabad ég alatt, hol tágas termekben nyilvános népgyüléseket tartanak, mikben politicai hitöket s elveiket jelentik ki. Egyben én is jelen valék. Leader néhány parliamenttag' kiséretében megérkezvén, a közönség kérdeték: ki foglalja el az elnöki széket? s a kiáltatott elfoglalván, a gyülést egy beszéddel nyitá meg, mi után többen szólottak a toryk s elveik, az ellenjelölt s viselete ellen, hol komolyan, hol gunynyal, hol tréfásan; például egy öreg ur, kit a nép nagy tisztelettel hallgatott, végül igy nyilatkozék: hogy öt lyánya van, és ez nem kis baj, de ha mind nyakán vesz sem adja torynak, hanem csak radicalreformernek. Leader is követte a szokást, mi szerint Angliában nem elég saját elveit kifejteni, hanem az ellenjelöltet is éles nyelvvel kell birálni, s igy Burdettről hoszan beszélt, hogy már vén, gyarló, — ő ellenben ifju; hogy amaz előkelő nemzetségbeli, tehetős, — ő ellenben homályos származatu, a néphez rokonabb s nem gazdag; hogy amaz befolyással bir, az aristocratia' titkaiba avatott, — ő ellenben ismeretlen a nagyok előtt, s pártolást Istentől és néptől vár... Ezután egy inditványra elhatároztatván, hogy Burdett a választók' bizodalmát megcsalta, az elnök a gyülést eloszlatá, s kün a nép, mely közt egy rendőrt sem vettem észre, a jelöltet hurrah-val fogadta. Igy munkálkodnak, mint látod nagy tűzzel s áldozattal, de a roppant erőködéshez mérve, ugy szólván eddig lármátlanul. Csak szikrái pattognak ki a szörnyü tüznek, mely a kemencze' elzárt keblében lángol.

Tennapelőtt volt a választás' napja. A Coventgarden-téren tengernép hullámzott, s az erkélyek, ablakok, deszkaállások, háztetők körüskörül nézőkkel telvék. A táblás napszámosok' egyesült serege, a pártok' zenétől s trombitától kisért csoportai hol megjelentek, hol eltüntek; a szomszéd épületekrül hoszan lelógtak a tory és reformer zászlók s nyomtatott lapok, s ittott Burdettnek ruhában kitömött néhány gunyalaka, melynek kimutatását a nép' részéről mennydörgő taps, üvöltés kaczaj követte. A rendőrség s a segédeül kinevezett polgárok a koronaczimerü rövid bottal sürün állongtak a sokaság köztt. Leader és Burdett,

mindenik a maga politicai barátaival a közép deszkaállásra föllépvén, ugyan onnét a High-Bailiff a gyülés' czélját előadá, tisztében lelkismeretes eljárását igéré, s miután a megvesztegetők ellen a bribery-actot fölolvastatá, a szokott esküt letette. Ekkor Burdett egy választó által ajánltatván, s ennek inditványa egy más által támogattatván, utánok Burdett maga szólt, de röfögés, morgás, kinevetés gyakran félbeszakitá mind hármokat, s néha narancs, czitrom, almazápor ellen kellett magukat védniök. Ezután Leader ajánltaték s az ajánlás szinte pártoltatván, ő maga szólt s Hume és más parliamenttagok, mire a férfiak kalapemelgetés, a hölgyek kendölobogtatás közt riadoztak hurraht. Mind ennek délutáni négy óra felé vége levén, a High-Bailiff a népet fölszólitá, előbb hogy kik B., aztán hogy kik L. akarják, tartanák föl kezeiket. A többség e mellett nyilatkozván, amannak barátai szavazást kivántak, miben a High-Bailiff megegyezett. Az elmék ma már inkább háborogtak s forrtak, de csak mint zajlódó oczeán, mely partjain tul nem csap.

Tennap regi 8-tol délutáni 4-ig tartott a szavazás, nyilvános helyeken épitett több deszkaházakban s az ekklésiák' száma szerint. A választók személyesen jelennek meg és szavuk nevök után iratik. Szüntelen nagy csoportok állongnak körül, kik a szavazókat hol éljenzik, hol kizugják.

Ma reggel, a szavazás' eredménye a High-Bailiff által kihirdettetvén, mind Burdett mind Leader beszédet tartának a Conventgardenben összesereglett néphez, mi után mindenik párt lakomát ült (hol minden vendég magaért fizet), mi ősi szokás szerint áldomásivásokkal s nemzeti s hazai énekek' zengésével végződék. —

Az angol követválasztást egy magyarnak röviden igy magyarázhatnád meg: képzelj teljes szabadságában egy megyei tisztválasztást, a képből elhagyván a részegeket s verekedőket. Itt a durva erő' kidagadását visszatiltja a müveltség érzése az az értelem' határai közt forr, nálunk gátlanul kiárad; itt tanácscsal, csellel, pénzzel, nálunk borral s bottal dolgoznak; itt eleve munkálkodnak s a csomó a végnapon baj nélkül magában kioldódzik, nálunk a felhők lassankint csak azért tolakodnak össze, hogy ekkor egyszerre mennyköveszenek; az angol mint a müvész,

kinek az utósó napon nincs más dolga mint müvéről a takarót lerántani, a magyar mint N. Sándor, ki a csomót csak zavarta s a vég pillanatban vágni kénytelen, — és az természetes, miután nálunk a vezérek is többnyire csak tehetősek ritkán értelmesek is. Általában szólva, a választókat ott vezetik nálunk hajtják, ott elvvel s okkal többnyire, bár nem mindig, nálunk itallal s étellel, bár nem kivétel nélkül.

E napokban megtanultam, hogy tágas szabadságunkkal, milyen az angolé is, az itteni rendet s békés menetelt össze lehet és kell kötni. Mikép? Például, ha kötelezik a pártfők egymást a béke s rend fentartására, mindenik részről meggátoltatván az erőszak és szabadon hagyatván a tanácsbeli véretlen tactica: ha a szavazók a megittasodástul eltartoztatnak, a vendéglésbe más rend hozatván, s a nagy áldomás, ha csakugyan meg kell lennie, munka utánra hagyatván; ha mindenik részről választatnak tisztes polgárok, kiknek adatik bot, buzgány végén a haza' czimerét viselő, melynek fölemelésére, a megye által meghatározandó büntetés' terhe, s ennek s a pártoknak garantiája alatt, mindenki föltétel nélkül engedelmeskedni tartozik; ha járások és helységek szerint történnek a szavazások, a beadott névkönyv s az illető nemes hadnagyok' ellenőrsége mellett, és kijelelt órától kijelelt óráig.

Nagy diszü polgári ünnepünk igy kétségkivül meg fogna tisztulni két mocskától, a részegségtül mi meglánczolja, s a vérengzéstől mi megöli a szabadságot; mert, valóban, ha ennek gyakorlása mindig annyi veszedelemmel járand mint eddig járt, végre kérdezhetni fogják: vajjon a szabadság, bár legfőbb kincs, igy egy részében érdemli e a legfőbb egész árt, mi az élet? Egyszersmind ez a választás' munkáját is gyorsitaná s biztossá tenné, s ekkép egyszerre kiszabaditana azon nehezségből, hogy a kiáltás nagyon bizonytalan mértéke a többségnek, de viszont a szavazás, mint az most történik, igen lassu úta a többség kitudásának. Ekkor bátran elmondhatnók, hogy pompára s nagyságra és szabad és vig életre nézve, megyei polgári ünnepeink egész Europában, nem vevén ki ó Angliát sem, páratlanok.

Életről rajzolt e kép után, reménylem, neked nem leend érdektelen ha e tárgyra nézve a törvénykönyvbe is bepillantatlak,

de csak futólag, mert a választóságra jogositó s a városok szerint változó sok czimek, miket a reform-act az azokkal biró élőkre nézve megtarta, körülményes fejtegetést kivánnának.

Megyei választó minden földbirtokos kinek 40 shilling, minden élethoszig földbirtokos kinek 10 font sterling jövedelme van, és minden földbérnök ha vagy 60 évre bérel, vagy évenkint legalább 50 font sterling bért fizet; városokban választó mind az, ki 10 font sterlinget tisztán jövedelmező épületet vagy örökben vagy bérben bir s attol a szegényadót is fizeti. De szükség, hogy melyben szavazni akar, azon évnek juliusa előtt emez 6 hóval előbb a városban lakott, amaz pedig 12 hóval előbb a jogositó vagyon' birtokában lett legyen. Egy megyében s városban egy személynek csak egy szava lehet birtoka bár mi nagy, de lehet mind azon megyékben s városokban, melyekben szóadó birtoka van. Választók nem lehetnek azok kik megvesztegetés miatt elitélvék, az idegenek mig nem honositattak, a szegényadóban részesülők s bizonyos kormányhivatalnokok.

Lajstrom készités. Az ekklésiai illető hivatalnok (mert Anglia' legelemibb polgári felosztása az ekklésia) évenkint junius 20kán az egyház' ajtajára fölszólitást szögez ki, hogy azok, kiknek időközben a választásra joguk támadt, julius' 20ig, a költségek' födezésére szükséges 1 shilling' lefizetése mellett, igényeiket adják be s fejtsék ki. Julius' utósója előtt e hivatalnok a régi és uj választók kimerítő lajstromát elkészíti, de egyszersmind kiknek jogárol kételkedik, azoknak nevök mellé jegyzi e szót „ellenvettetik," és ennek egy párja az egyházra ujolag kiszögeztetik, mint szintén egy más irat is, mi azok' neveit foglalja magában, kik ellen más választók támasztának ellenvetést. Augustus' 29én az emlitett hivatalnok a választókul beirottak s jelentkezettek és a másod nemü ellenvetés alattiak' külön irt lajstromát a békbirósági jegyzőhöz elküldvén, ez az ellenvetett személyekét kidolgozza s a vizsgáló jogtudósnak áltküldi.

Lajstrom vizsgálás. Évenkint, julius és augustus hónapokban, az esküttszék' idősb birája által a választók lajstromának megvizsgálására törvénytudók neveztetnek, kik september' 15ke és october' 15ke közt kerületeiket bejárják. Kezeikbe adatván a lajstromok, kik az ellenvetettek közül jogaikat bebizonyi-

tani nem tudják, azokat kitörlik, de nem törölhetik ki azokat, kik ellenvetés alatt nincsenek, bár a holtak' nevét kihuzhatják, a roszul irt nevet megigazithatják, és a helytelenül elhagyottakét bejegyezhetik, ha ugyan ezek az ekklésiai hivatalnoknál jelentkeztek. Az ekkint tisztába hozott lajstrom a levéltárba tétel végett a békbirósági jegyzőhöz visszautasittatik, de előbb lemásoltatván az illető könyvbe, mely november' elseje előtt a sheriffnek áltküldetik s kinyomatik, és az azon év novemberének 1-töl a következő év novemberének 1-ig csak az abban foglalt személyeknek van joguk választani.

Választásmód. Midőn parliament hivatik össze, a királytol aláirt parancs' folytában a cancellár bocsátja el a sheriffekhez a valasztató rendeleteket, melyek' költe s a parliament' megnyitása köztt legalább 40 napnak kell közbe esni; ha pedig a követhely parliamentidő alatt üresedik meg, az alház határozatából elnöke, a szónok (speaker) hagyja meg a cancellária' jegyzőjének a szükséges rendelet' elküldését. A sheriff köteles ezen rendeletet, vétele után két nap alatt a választás' szokott helyén kihirdetni, s legalább 10 és legfölebb 16 nap mulva tartandó választógyülést hivni össze. Hogy pedig teljes szabadság uralkodjék, a választást előző napon azon helyről minden katonaságnak legalább két angol mérföldnyire el kell takarodnia, s a választás után csak két nap mulva térhet vissza; egyszersmind a felház' tagjai s a főispánok is minden beavatkozástul eltiltvák. Ha a jelöltek vendégelnek és szót vásárolnak, elválasztatásuk' megsemmisitésével fognak megbüntettetni. A kijegyzett nap elérkezvén, előbb az elnöklő hivatalnok teszi le az esküt, aztán barátaik által a jelöltek ajánltatnak s beszélnek a néphez, miután az elnök kézfeltartást kiván s a többséget kijelenti, miben ha a vesztes rész meg nem egyezik, szavazást kérhet. A szavazás két napig tarthat és nem tovább, regi 8-tol délutáni 4-ig, az ekklésiák szerint elkülönözött deszkaépületekben, miknek törvényesen 45 font sterlingben megállapitott költségét, mint szintén a szószedőknek naponkint több fontra menő díját is a jelöltek fizetik. A szószedésnél elnöklő hivatalnokot, a jegyzőket s a jelöltek' barátai közül a tanuskodó személyeket a sheriff nevezi ki. Az elnöknek, ha valamelyik jelölt által fölszólittatik, joga van minden

szavazótul megkérdeni: vajjon ő e azon személy, kinek neve a lajstromban van? vajjon e választáskor nem szavaz e már másod izben? vajjon azon birtokállapotban van e, miért neve a választók közé iratott? s ezek iránt, mint szintén a megvesztegetés iránt esküt is kívánhat. Könyveiket a jegyzők a nap' végével bepöcsételvén, nyugtatvány mellett az elnöknek áltadják, s az elnök a szavazás' befejeztével szinte bepöcsételve a sheriffnek nyujtja be, ki másnap a hivatalnokok' gyülésében azokat fölbontja, a szavakat összeszámoltatja, s legfölebb délutáni 2 orákor a választás' terén a népnek kihirdeti, s tudósitását saját és a választók' pöcséte alatt a királyi rendelettel együtt a cancelláriára felküldi. Ha a sheriff azt jelentené elválasztottnak, ki nem nyert többséget, megbüntettetik ugyan, de a bejelentett a parliamentben ülend mind addig, mig az alház a jelentést hamisnak nem nyilvánitja. A megyei s városi választások köztt van ugyan némi de kevés különbség.

Választathatik megyei követül minden földbirtokos, kinek évenkint 600 font sterling jövedelme s ez már hét év óta van; városiul pedig minden, ki évenkint 300 f. st. jövedelemmel bir, ha bár a mult évben semmivel nem birt is. Hogy ennyivel bir, azt esküvel kell megerősitenie, a választáskor ha legalább két választó kivánja, minden esetre pedig elválasztása után mielőtt az alházban helyet foglalna. Kik nem választhatnak, azok nem is választathatnak, és még kivülök soha nem az idegenek habár hazafiusitattak is, és a kormányhivatalnokok' nagy része. E nem s el nem választhatóság az ujabb időben föllállitott minden kormányhivatalhoz hozá köttetett. Ki elválasztatik, köteles a követséget elfogadni, s ki két helyen választatik meg, a kettő köztt tetszése szerint választhat. Kétes választásokrul csak maga az alház itél, biztosságul ülendő 19 tagok titkos szavazással választatván, melyekből az illető felek hatot kitörölhetnek s hozájok egy és egy tagot nevezhetnek. De az elválasztott nemcsak mint nálunk, azon különös megyének s városnak mely elválasztá, hanem az egész nemzetnek lesz képviselőjévé.

Angliában 21re, Skótziában 36ra, Irlandban 84re, a három országban együtt véve pedig, hol 24,029,702 lakosbul 812,936 választó van, 29 személyre esik 1 választó. Anglia' 13 millió la-

kosábul 600,000; Skótzia $2^1|_2$ millió népéből 64,000, Irland' $7^1|_2$ millió népességéből csak 92,000 választó van. A 114 megye' 17, 453,750 lakosa 253, a 309 város' 6,655,952 személye 405 tagot küld az alházba, itt 18, ott 37 személy közt van egy választó; s innét látni, hogy a városok, mikben az értelmesség s kereskedési érdek fontosb, és a megyék, mikben az erkölcsiség s földmüvelési érdek tulnyomóbb, nem épen tökéletlen számarányban képviselvék.

LXIV.

London, Majus' 17-én, 1837.

Páris szorgalmaskodik de mint a méh, zajjal, döngve; London mint a hangyaboly, csendesen. Ott a tolakodás és lárma nagyobb mint itt, mert ott szükek az utczák itt szélesek, ott meztelen kövezet itt macadami puha töltés, s igy Páris mint egy burkozott piacz melyen a patkó csattog és szikrázik, London mint egy bálterem, melyben tolong a nép, de a sima padozaton a czipő csak susogást okoz. Ott beszédesb itt hallgatóbb a nép, ott kiváncsibb, minden kicsinység összetóditja, itt egykedvübb, apróságokra csak pillantást vet. A francz érzemenyének hangja van, az angolé néma; az kihirdeti a világnak hogy ő örül vagy szenved, az angol legfölebb csak elbeszéli, ezért, kivált a müvészeknek, europai hirt adni csak Páris bir, Anglia nem s a többi Europa sem.

Idegenről, ismeretlenrül csodákat tesz föl az ember s feléje hatalommal vonja a képzelet. A londoni ég látni Párist, a párisinak egyetlen ohajtása Londont láthatni; a londoni nép mindig feszült várakozással fogadja a párisit, a párisi a londonirul szüntelen csodálkozással gondolkodik; müvész, tanító ki Londonban figyelmet akar gerjeszteni, Párisbol, s ki Párisban ohajt gerjeszteni, Londonbul jöttnek jelenti magát. London magát Párissal ijesztgeti haladásában, Páris törekszik nem maradni London mögött, s polgáraik' buzditására egyik város a másikra hivatkozik. De ez a két nemzetnek csak üdvére válik. Tanitja, képezi, neveli, buzditja e két város nemcsak egymást, de a két nemzetet; egy a másnak példányképe, mire tekint s mit nagy pályáján gyakran használ;

egy a mást megvilágitja kölcsönösen mint két csillag; egy a másnak ellenőre, melly a nagy számadáskönyvre az *életre* figyelmez; tanitók s tanitványok egyszersmind, — két óriás, mely egymástol széles párhuzamban az erkölcsi s ipari tökély felé vetélkedve fut. A szemlélő előtt e két város a földrajzon Europa ábrázatának két szeme; tudjuk, az egész léleknek és testnek állapota s változásai legjobban a szemek' életében s színében mutatkoznak. —

Nagy városban minden módot kitalál a kalmár áruinak, az orvos lakának s ügyességének, a kocsi és hajóbirtokos utainak, az iró könyvének, a gyárnok készitményeinek hirül adására, s naponkint száz és száz embert látni, kik vagy hirdetményeket osztogatnak az elmenőknek, vagy póznák' végére szurt lapokat, vagy nyakba előre s hátra akasztott táblákat hordanak; néha egyegy házalaku s hirdetvényekkel tele ragasztott oldalu deszkaalkotmánynyal is találkozni, melyet négy kis kereken egy ló lassacskán von végig az utczákon. Ezenkivül a falak jelentésekkel beboritvák, de miként Párisban igen szélesek itt igen hoszak, ott többnyire feketék a betük a papirszin változik, itt a betük különb szinüek az *alapszin* nem annyira változó, s csodálatos! e különbségre találunk a két nemzet' történetében is. Hirdétésekkel telvék a sok napi s heti ujságlapok is, és a két népre ezekben is rá ismerek. Például a francz Mme St. Antoine igy hirdeti árujat: „A tökéletesitett sylphidvál részint tudományos szerkezete, részint az alkotó kelmek' hajlékonysága által uj bájt, méltoságot s kecset ád mindennek, fejnek, termetnek, alaknak, képezvén egy valóban kitündöklő egészet, épen ellenkezőjét azon parodiának, mivé a halhéjvál nyomoritja a női szép idomzatot. A sylphidválat viselő hölgyek' tekintete oly szerencsés és tündéri változást ér, hogy életekben e vál kétségkivül egy uj s boldog időszakot szül. Madame teljes bizalommal bátor mindenkit oly tökéletes kéjelemről, jóllétrül s kedves érzésről biztositani, hogy müvének lehetlen lesz nem kedveltetnie mind azok által, kik a csodáltatás iránt nem érzéketlenek s kiknek a tükör' csábitó sugára bármi kis gyönyört szerez." Az angol' jelentése három részből áll: először megköszöni azt a *nagy* bizalmat, mivel a közönség iránta oly nagy mértékben viselteték; másodszor, parancsoló kötelességének ismeri a közönséget értesiteni, hogy neve s czime alatt csalások történnek,

s hogy a valódi árut csak ő maga készíti vagy adja; harmadszor uj elveket emleget, mik szerint dolgozik vagy kereskedését üzi. Innét is látni, hogy árúját az olvasóra a francz az által akarja rá beszélni hogy dicséri, az angol az által, hogy magáról ugy beszél mint ki nagy bizalmat bir, árujáról mint mi hirben s becsben áll; a francz nagy képet, az angol becsületes képet csinál ha meg akar csalni; a francz ékesszólással, az angol csöndös csellel ejt meg; a francz minden okot elmond, minden nehezséget s ellenvetést maga felvesz s megfejt, az ember végre nem lát veszedelmet és — megcsalatik; az angol oly keveset szól, oly kevéssé látszik utánad járni, mint szokása rövid, emberséges embernek, és ha ott a hálóba bevonattunk, itt magunk megyünk bele.

A párisi vendéglőben s kávéházban nyilt és lehetőleg hoszu asztalokat lelsz, a vendégek egy közlakománál látszanak ülni; a londoni étházakban deszkafalakkal elrekesztgetett apró asztalkák vannak, s a belépő angol azt nézi, melyiknél nem ül senki, ugyhogy néha mindeniknél egyegy személy magánykodik. De koránsem fárasztalak az egész felszolgálat s ételrend' különbségének rajzával, annak jeléül, a két népnél mi ellenkezésre találni még parányiságokban is, csak azt emlitem: hogy Párisban a kenyér vékony de néha félölnyi hoszu, itt magas és tömeg; ott a bél pattanós, könnyű és ritka, itt nehéz sürü; ott pompás czukrászboltok vannak, itt csak a tápláló házi süteményeket tudják és szokták készíteni. S ilyen jellemző apróságokkal, barátom, lapokat tudnék beirni, de talán unalmas lenne olvasni azt, mit az élet folyásában észrevenni oly kisded de édes öröm. —

Ha zöld mező' tekintete a szabad természetben gyönyörködtet, a városban az paradicsomkint lep meg. Én legalább mondhatatlanul boldog órákat élek az itteni parkokban, melyek némelyike 400 holdnyi tért foglal el. A parkok vasrácscsal körülvett szabad telkek, erdei vad fákkal, bokrokkal, tavakkal, legelőkkel s tekervényes kavicsösvényekkel; füvén juhok s tehenek legelnek mint valami falusi határban, fái alatt gyermekek' tábora játszik dajkák és szülék' kiséretében, tóiban hattyuk s kacsák uszkálnak és mindenfelé embereket látni, része sétál, része hüvös árnyékban padokon ül, része a füben hever s alszik, köröskörül a nagy utakon pedig a legékesb lovagférfiak és hölgyek s a legszebb és leggaz-

dagabb divatkocsik egymást érik. Vasárnapi délutánokon a négy parkban több százezer ember fordul meg, s a ragyogón öltözött nép a Regentparkot környező fejdelmi paloták illő lakosának látszik. O mi kibeszélhetetlen pompás itt egy tiszta nap, de mi boldogtalan e boldogságban egy magyar, ki reszket hazája' szerelmében s kérdi Istent: vajjon kifeledte e gondjából azon kis pontot, mit ő hazájának nevez? Ily pillanatokban elhal az emberbül a cselekvő erő s nem tud sem tenni, sem elmélkedni honáért, csak érzelmének lángjában kinlódni és meghalni. Pedig ez gyávaság; a haza nem halált, nem vért kiván, hanem életet cselekedettel, erőt kitartással. De mi elcsüggedünk mint a csolnakos halász a nagy oczeán' partján, mint egy katona ha egész tábort lát, mint kezdő a mester' müve előtt. Kiköltözött fiaid, szegény fénytelen haza, megtagadnak, az idegenek eljönnek és megvetnek, kik pedig utazván visszatérnek, kétségbesve szemlélgetnek s rajtad palikárokkint csak nyugszanak, — mintha már omladék volnál. Alig lehet őket kárhoztatni! Pályát akkor kezdeni midőn mások a czélhoz közelednek, reménytelen küzdeni minden arasznyi haladásért, futni teknősbéka' társaságában, félreértetni polgártársaink által is, ki ily viszonyokban megindulni mer, az jeles, ki el nem csügged, az nagy.

Már valék Woolwich s Greenwichben is, mi városkák a' Temze' partján fekszenek, a tenger felé. Ez utóbbiba, magas kőoszlopokra épített boltozaton folyó 3 ang. mérföldnyi vasut vezet, melyen végig a gőzkocsi tiz percz alatt ragadt bennünket, 400 személyt tiz összecsatolt kocsiban, s oly szédítő gyorsasággal, miként sem szél, sem sas nem megy. A lámpaoszlopok s közel tárgyak mint káprázatok tünnek el, a szemnek mely pillantása meglátta, ugyan az elvészté, s midőn a visszatérő kocsisorral találkozánk, annak sokféle mázu oldalai, a mindenféle szinü ruhák, selyemernyők, kalapok, kendők s alakok megkülönbözhetlen tarka zavarkint rohantak el mellettünk, s a 25 — 30 öl hoszu vonat valóban csak olyan volt, mintha egy rövid tarka pántlikát rántottak volna el szemünk előtt. Nagy élemény a léleknek, midőn a szokott lassu utazás helyett gőzkocsin első izben sugárkint löveltetünk, s ha soha nem, ilyenkor hajlandók vagyunk csodálni azt az állatot, mely embernek neveztetik. Gyönyörü tavaszi nap

volt; föld és fü életet s illatot lehellett. Két oldalt az uttol az egész vidék egy kert házakkal, egy város kertekkel. A fák leveledztek, virágoztak, a gyöp ragyogva zöldellett, s a kertészek' ezer és ezer üvegharangai alatt már a nyarat láttam. De legfestőibbek voltak a balra eső házacskák, épitvék barna téglábul, födvék erősen vörös cseréppel, s egy emeletök mellett is oly furcsán aprók, hogy a sötétzöld borostyán s alacsony fák' lombjai csaknek elrejtenék. Néhány ház egy sorocskát képez, s a sorok egymástul távol, elhintve s mindenféle irányban fekszenek. Csodálatos, mesés kis világ; ekkint tünnek föl a házak a látcső' parányitó végén. Csak a törpék s gnomok hiányzanak, s mintegy keresi a szem őket a házakon, a fákon, a levelek köztt. Egyenkint véve ezek semmik. Mint a pont; magában semmi sem akárhova teszed, de sok együtt képet alkot.

Rendeltetésénél fogva Greenwich kórház, az agg s megsebzett tengeri katonák' számára, a felirata szerint: „ut habitent secure et publice, qui publicae securitati invigilarunt"; alakánál fogva pedig, kivált tekintetve a Temze felül melynek partján épült, Anglia' legpompásabb palotái közül egy. E nagyszerü s tiszta müv bizonyosan meghatja lelkedet, s bámulás nélkül nem hagyod el müvészi kápolnáját s a „painted hall-t" sem, melyben a tengeri csaták s hősek' képei Britannia dicsőségének emlékeiként függenek.

De mi volt nekem legmulatságosb? A parttető, a roppant park fölött. Mintegy 30 — 40 csacsit találtam itt hölgynyereggel, s gyermekek, ifjak, lyányok, kalapos s tollas asszonyok csacsiztak a tetőn föl alá, egyegy hajtó suhancz vesszöütéssel kergetvén alattok Mydás' röstelkedő atyafiát. Barátom, minden éldelni kiván; e szerint a mylady arab paripán száguldoz, s a mistress csacsiháton lebegteti czifra kalaptollait. De még más alakok is jönnek e rajzolatba. Mik azok a vöröslő vörös köpenyesek a sokaságban? Talán katonáknak gondolod? Koránsem, azok asszonyok. Látod e mint vegyülnek el a népben? Az ott két éltes urnak alkalmatlankodik, legaláb a két szürke fejü nyugtalankodni látszik. Nem messze az ároktul, feketén öltözött három ifju fogott egyet körül, ki ugy lobog ki közülök, mint vörös láng a barna kandallóbul. Sodébb látod e, két ifju leányka mint tekintget hátra,

ismerőstül félvén, s mint áll a vörös köpenyessel egy magas bokor mögé? Még csak e kettőre vigyázz, kik karon fogva ballagnak el a bübájossal; egyik szolgáló, durva tenyere mutatja, másik kedvese egy tárházi szolga. S mit jelent az a sugdosás? Észrevevéd e, hogy ama vig legény egy vörösnek nyilván kinyujtja karját, s azonnal körültódulá a sokaság? Csak nem birkoznak? Vagy ez az a hires angol öklözés? Egyik sem. S hogy nagyot ne gondolj, kimondom: azok a vörös köpenyesek közönséges és nálunk még bővebben termő lények, t. i. szerencsemondó czigány asszonyok. Ugy hallom, a parliament a jóslást megtiltá, s annyiban igaza van, hogy nem mondani s hallani kell a szerencsét, de keresni s megfogni, mert ez mint a hal s madár és az alkalom csak fogva jó. Egy óranegyed előtt még a képteremben Nelson' halálán s dicső csaták' képein föllengve ábrándozám, s belőle csacsizó hölgyek s babonás czigány nők' körébe léptem ált. A földön minden ily közel áll egymáshoz, rényt bűntöl, fölségest nevetségestől, magasságot mélységtől, örömet bánattol, életet sirtol csak egy lépés választ el.

Greenwichből a Temzén jöttem vissza, mely a sok népes sajkaktol s hajóktul elboritva ép ugy élők' helye, mint az utczák a városban. Ma jobban ügyelék a hajók' alakaira. Mi régóta épitik itt a csolnakokat a legalkalmasb alakban, s mi a Dunán most is csak vájt fákban evezünk. Itt oly kerekdedek hogy szinte eleveneknek látszanak, s mikor simulnak a habok' szinén, mintha életök volna, miként uszó delphineknek. S a legtöbb szép is; zöld szinben s megaranyazott faragványokkal, s orrában vagy szélein rendesen két parányi nemzeti zászlóka ugy lobog, mintha ő is nagy zászló volna. És egyszersmind könnyük, mert egy ember több személylyel könnyen evez ide s oda, föl s le, ált és vissza.

LXV.

London, Majus' 25-én, 1837.

Angliában a népnek joga van nyilván összegyülni ott és akkor, a hol és a mikor tetszik, mindenféle inditványokat tenni

azokrul teljes szabadsággal értekezni, s a határozatot, ha törvényhozást illet a parliamentnek, ha kormányt a ministereknek, vagy magának a fölségnek, egy szóval melyre tartozik annak a személynek vagy hatóságnak benyujtani, vagy pedig mint közvéleményt az ujságlapokban kihirdetni. Miután a képviselők, utasitások által kötvék nem levén, gyakran a küldök' értelmével épen ellenkező elv szerint munkálkodnak, s igy a parliament maga valódi alapjából mintegy kimozdul; miután továbbá a sajtó szavának, bár mi katalmat gyakoroljon is, az a tekintete s fölségi méltósága nincs, mivel a nép' gyülekezete s fölszólamlása bir; s miután végre, ha a megyei s helybeli tisztkar vagy röst vagy rosz, megyei derék gyüléseinkként szerkezett gyülések' hiányában, a közönségtől másképen a szükséges intézkedésekre nem indittathatik: könnyü megérteni, e népgyülésjog (public meeting), mely már magában fölötte fontos, illy körülállások közt mi szükséges. Midőn az alház a reform-billel hiában jelengett meg a felház' korlátainál; a népgyülés tette a nép többségének akaratát törvénynyé. De, és pedig kivált, ott hol az élet' sürüdött viszonyaiban minden törvény s rendszabály némi bomlást okoz, s hol az értelmesek' száma sok, a nép is szükséget érez szólani, az a rész mely okos de nem elég müvelt hogy irjon, az mely vagyonos de nem elég tehetős hogy választó lehessen, részint lelkismeretességből mint hazafi ki tanácsát fontosnak hiszi, részint önhaszonbul mint ki érdekeit veszélyeztetve látja, részint erkölcsi méltóságot érezvén a közügy' vitelébe befolyni; s innét kimagyarázható, hogy mig a némaságra kinszeritett francz szellem erőszakos kitörésekben keres utat, az angol nép' fölgyult lelke e gyülekezésekben ártatlanul kisohajtja magát, s a száraz mennydörgések csak azt hirdetik, hogy a lég tisztult. Egyszersmind a jóakaró kormányra nézve a közvélemény irányának hiv mutatói s állásának csalhatatlan mérői. E népgyülések őrzik meg a népnek szabadságot, a szabadságnak a csöndet s békét az által, hogy eszmék s elvek titkos elágazásra nem kinszeritetnek, hanem mindig a nyilvány' napfényében maradnak, melyben a jók megélnek, a roszak elvesznek; ezek az angol alkotvány' intézvényeiben azon történetes n y i l a d é k o k, miken a birodalmat megingatható érzemények s erők kipárolognak, s hasonlithatom a vulcanokhoz,

melyeken kirohan azon tűz, melyben maradva s befojtva a földet elpattantaná.

A népgyülés' tárgya ujságokban és kiragasztott lapok által, több napokkal előre adatik a' közönségnek tudtára. Elérkezvén napja, ha teremben tartatik a' gyülés, azok kik inditói voltak és azok kik szólani akarnak, vagy egy korlát mögött, vagy egy asztal körül foglalnak helyet. Elnökül (chairman) rendszerint kiáltással választatik el valaki, s Londonban néha királyi herczeget látsz a karszékben, de gyakrabban követet az alházbul. Megnyitó beszédét az elnök elmondván, következnek az inditványok oly módon, hogy egy szónok teszi, más támogatja, és igy ha négy tétetik, legalább nyolcz szól, de szólhat akárhány. Minthogy leginkább az ugyan azon értelmüek jelennek meg, az inditványok ellenzés nélkül zajos javaslással válnak határozatokká. Végül az elnöknek, kinek ‚order' csendesitő szavára a legnagyobb lárma is tisztelettel némul el, köszönet szavaztatván, ha a népgyülés jótékony czélbul tartaték, rögtön segedelem is gyüjtetik, s kimenetelkor az ajtónál, az előre már leirt s ott asztalokra kiteritett határozatok alá irják neveiket, kiknek értelmével azok megegyezők. Igy készülnek a parliamenti kérelmek, mik alá nevét egy millió embernél olykor több jegyzi.

S igazi színében, izében, sajátságában itt ismerni meg az angol szónokságot, melly erős kifejezéssel él, vallást s bibliát emleget, argumentáló és humort lehellő. Az első és második sajátság az alosztályra van kiszámolva, azzal kedve nyeretik meg, ezzel a tárgynak tekintet s hitel szereztetik; a harmadik az ész' meggyőzésére van választva, a humor pedig életet ád az egésznek, mit a francznál ád az érzemény. Theoriai elvek' fejtegetésébe s érzelmek' föllángolásába, mi a francz szónok' természete, az angol soha sem téved, mert az angolnál a föllengő enthusiasmus nevetséges, mint a francznál szent, sem tudósan nem értekezik németek' szokása szerint, mert tudja e terem nem iskola, a nép nem tudós, a tárgyat ez érteni, s nem tanulni akarja: hanem józan észszel igyekszik beszélni, kifejezésekkel, fordulatokkal s képekkel, mellyek a közéletéi, s hallgatóit nem a gondolatok s lélek' lángröptével ragadja el, hanem ugy, ha némi nyerseséggel s haraggal szidja az ellenfélt, ha gunynyal

megvetés, elmésséggel nevetség' tárgyává teszi, s néhány anecdotát finom humorral elbeszél. Lelkét az angolnak mintegy testileg, érzékileg kell megrázni, reá csak nagy, nehez, sulyos hatalmak hatnak, mit bizonyitnak kegyencz költői is, Shakespeare, Milton, Young, Biron. S hogy az angol szónoklat mind eddig, a fön emlitett jellemmel bir, az főképen a népgyülés' eredménye; de azon idétlen kézhadar s arczfintor koránsem, mi az indulatosb szónokot, kivált idegenek előtt, oly nevetségessé teszi, mert ez hatást az angol népre sem gyakorol, s oka nem más mint az angol ügyetlenség.

E napokban a mértékleti társaság' évgyülésében valék, déli 10-töl esti 6-ig, az Exeter-teremben, hol férfiakból s nőkbül egypár ezernél több jelent meg, kivált sok quaker; a tagok' mellén kék szalagu emlékpénzek függtek, különbféle ábrázolattal s körirattal. Imádsággal a gyülés megnyittatván, több jeles beszédek mondattak a szeszes italok ellen, s a többek közt egy orvos az egy meszelynyi ale-sörbül lecsöppögetett alcoholt a közönség' szemei előtt meggyujtván s a kipárologtatás után maradt csipanemü anyagot hoszan szélt nyujtogatván, néhány nő mellettem undorodva mondá: bizony soh' se' iszom többé. Érdekes lesz tudnod, hogy az északamerikai mértékleti társaság egy e tárgyban irt jeles munkát négy millió példányban küldend Angliába, ingyen elosztandót. Végül egy persely s ivás végett tiszta viz hordatván körül, kimenetkor a tornáczban nagy ivek feküdtek az asztalokon e czimirattal: „Mértékleti társaság. Önkénytt kötelezem magam', hogy ale s porter-sört, cydert (almabort), bort és szeszes italt nem iszom másképen mint orvosságul." Ki nevét, lakát, rangját oda irta, erkölcsileg a társaság' tagává lett.

Ily társaságokra Angliában még nagyobb szükség van semmint Magyarországban, mert nálunk ha elég részeg van is, de a népnek bor és pálinka nem rendes itala, sőt, történjék akármi okbul, tehetős családok' asztalán is csak vizet találni; de Angliában vizet senki nem iszik, sem gyermek, sem lyány, sem asszony, sem férfi, s ha valakit kérdesz, mikor ivék vizet; többnyire azt hallod: biz' én nem emlékezem rá, — s ifju lyánykák is éveket emlegetnek. Ki itt vizet kénytelenittetnék inni, ki még

porter-sört sem ihatnék (mi kocsma borainknál erősb), az Angliában sem szegénynek, sem koldusnak nem neveztetnék, az névtelen nyomoruság lenne. Midőn Franczországban borral kínálnak s megköszönöd, mondván, csak vizet iszol: kinevetnek; Angliában pedig oly szánó képpel néznek rád, mi nem tesz kevesbet ennél: elment az ur' esze? s még a gyermekek is mosolygnak. Az alház' egy biztossága kiszámolá, hogy a részegitő ital s mi rosz belöle következik, évenkint a nemzetnek 100 millió font sterlingjébe kerül. De mint minden pályán, egy lángész itt is többet fog tenni és hatni, mint Északamerika s Anglia ötezer mértéklettársaságának millió tagai; ezek csak azt hirdetik: ne igyál szeszes italt, benne halál van, — de Prisnitz azt hirdeti: vizet igyál, *élet* van benne; s az emberek többet megtesznek szeretetből az életért s egészségért, mint félelemből a betegségtül s haláltol. *)

De uralkodik nálunk egy erkölcsi mértéktelenség, melly a társalkodási harmoniát lármaharangkint zavarja össze, melly a legmüveltebb férfiak beszédét megfertőzteti, melly ifjaink' szájábul beteg párakint füstölög ki, sőt, rettenetes mondani! mely a szépek' bimbóajkáit is rutul meghervasztja; értem a *káromkodást*. Ez fölötte veszedelmes gyom, csak vad növényekkel fér meg, a lélek' szelid virágait elfojtja. Mieinkhez hasonló undok förtelmes szavakat egész utamban sehol nem halottam; a káromkodás e népnél sem szövődött annyira az élet' nyelvébe, s valahányszor a külföldrül e gyalázatos szokásra emlékezem, szomorodott szivvel s piruló arczczal látom azt nemzetem' erkölcsi életében nagy foltkint sötétleni s veszélyes sebkint tovább terjedni. Kérlek s kinszeritelek is barátom, az emberiség s nemzetbecsület' nevében, hogy te körödben, ismerőseid a magokéban dolgozzatok e bün, e rosz ellen, s városonkint ereszszetek el iveket

*) Avagy e *divat gyógymód* ismét elmulik, mint már egyszer elmult? Rousseau mondja a maga Confessioiban: „C' étoit alors (1736) la mode de l' eau pour tout remède; je me mis à l' eau, et si peu discrètement, qu'elle faillit me guérir, non de mes maux, mais de la vie. Tous les matins, en me levant, j' allois à la fontaine avec un grand gobelet, et j'en buvois successivement, en me promenant, la valeur de deux bouteilles, etc."

e czimirattal: „Mértékleti társaság. Önkénytt kötelezem magam', hogy soha nem káromkodom, sem haragban, sem jó kedvben. Ha teszem, mindenkinek jogot adok engem' akárhol szabadon megintheti.“ —

Ma korán reggel indulék megnézni az epsomi lóversenyt, mely Londontul 15 ang. mérföldnyire esik s egész Angolországban a legnépesb. Az ut egész Epsomig el van boritva a legkülönbfélébb alaku és szinü kocsikkal, szekerekkel, lovagokkal, melyek most egymást hagyogatják el, majd összeütődnek ittott megszorulnak s ismét kibontakoznak, s e szörnyü zavar s tolongás szakadatlanul tart a 15 mérföldnyi uton. A vendéglőket s csapszékeket utközben a sokaság rajkint lepi meg, és sörözés után az ut mérföldkint még zajosb lesz. A kocsi' elején ülő szép hölgyek' selyem ruhája vastagon födve porral, mint ama kocsisnak ábrázata, ki kétkerekü toligájára ékes öltözetü urakat s aszszonyokat szedett föl, s ennél nem tisztább azon gazdag család sem, mely egy négylovas kocsit e napra 1000 váltó forintért bérlett magának; az utasok évődnek egymással, kiáltoznak jobbra és balra a nézőül utszélre rohant népnek, mely hurrahval felel, s e tömérdek nép, e kis világ részegnek látszik nem az italtul, mit a kocsmáros mér, de a szép naptol s mezei légtöl, mi a lelket életre s vidámságra serkenti. Elhagyván a London körüli mezei kies lakokat, a vidék mint egy nagy angolkert nyilik föl; a helységet a határtul, a rétet a szántóföldtül, a szomszéd birtokát a szomszédétul, az utakat a vetésektöl vagy eleven sövény, vagy fasor választja el, s minden ily osztályzatban a vidék nagy kertének egy czikkét szemléljük. Ha egy magasb helyröl nézesz alá, a vidék a tenger' alakát viseli itt is, mint egész Angliában; hullámzó domborodásokat látsz, mintha Isten itt a háborgó s tornyosuló oczeánt változtatta volna földdé. A tetőket erdők fedik, melyekből sötét árnyékokkint nyulnak le az oldalakon a fasorok mik elosztják a zöld vetéseket, melyek' hullámzása most is a tenger' egykori habzását ábrázolja. Irigyen tekinték a fellegekre, melyek szabadon jöttek s utaztak el fölöttem, s látván emberi szorgalom által gyönyörüvé varázsolva a tájékot, fölkiálték: nem Isten, ember tette széppé Albiont!

A verseny' helyén képzelhetetlen sokaságot találtunk, össze-

gyülve tekint, melybe a londoni ut' két ága két folyamkint omlott. A száguldó lovagok s kocsik' ezrei egy nagy tábort alkottak, s az ezek és a sátorok közti hemzsegő nép, mely százezeret bizonyosan meghaladt, a népek' vándorkorára emlékeztetett. Két kőépület van a nézők' számára, de sok deszka, ponyvaházak, mikben esznek, isznak, játszanak; versenyszünet alatt bohóskodók, szemfényvesztők, alakosok, énekesek lépnek elő mulattatásul; a kocsik' tetején piperehölgyek s urak ülnek, s a magukkal hozott ételt és italt ölükből költik el. Mint örvendezett e városi nép! Mi kedv, pajkosság, boldogság nézett ki szeméből! Mint a kalitkából kiszabadult madár, szökdelt, repesett; mint a tóbul kieresztett viz, zugott, hullámzott. Egyébiránt a lóverseny itt a legkevesb, hiszen mindenik futás néhány percz alatt megtörténik; a nép magaért s az öröm s egészség-lehellő szabad természetért jön ki. A pálya két parton megy végig: egyiknek tetején, másiknak oldalán. A futtatás tartott d. u. 2-töl 4 óráig; minden félórában egy csapat pályázott. Az első csapatban 18 ló futott s a nyertes' jutalma 37,750 p. forint volt. Midőn a futók czélhoz közeledvén a néptábor orkanhanggal riadozni kezdett, hogy erdők s ligetek harsogva hangzottak bele, itt is rá ismertem az angol szabad lélekre, melly csak nagyszerü s roppant intézetekben s ünnepekben találja kedvét s dicsőségét, s egyszersmind e kép után elevenen képzelém magamnak a szabad ég alatt tartott olymposi játékokat, Elis' mezején.

A hüvös estben visszajönnünk igen kellemes volt. Midenütt ácsorgó sokaság álla az ut' két szélén, s a szót szoros értelmében veszem, midőn mondom: hogy Epsomtul Londonig emberalléeban utaztunk. Szinte kénytelen az ember kérdeni: vajjon mit tud bámulni e sok nép? De igy van ez a nagy városokban. Negyvenezer mulatni kimegy, s visszatértében bámulására huszezer jön elébe.

Lóversenyre az angol tömérdeket, évenkint némely gazdag nemes 50 — 60,000 p. f. költ. De ennek következménye, bár nem egészen is, a fajnemesités, nemcsak a pályázásra, de huzásra, kocsiba, földmüvelésre, szóval különkülön mind azon czélokra, mikre a ló használtatik, ezé pedig hogy Angliának, e tekintetben, most egész Europa adozója lett; és midőn jövedel-

meiket az egyesek szaporitják, mulatkoznak is, s midőn a nemzeti gazdagságnak egy uj forrása nyittatik, a nép gyönyört is sziv belöle. Ha szabad mondani, a pályázás a lótenyésztésnek költői oldala, mint az aratásé a kalászkorona-kötés. Egyesült, vetélkedés és nyereség remény emelte Angliában a marhatenyésztést a legmagasb polczra. Természet szerint a faj, miből a jutalmazott állat vagy pályanyert ló származik, figyelmet gerjeszt, hirre kap, s tulajdonosának dúzsan jövedelmez, s igy midőn kiki önhasznát keresi, a közjót is elémozdítja. A jutalmat nyert ökör, tehén, juh, a győztes paripa, sőt a hires vadászeb s diadalmas kakas is azonnal szépen kimetszetik, s az egész országtul ismertetve ott függ a képárosok' boltjában a minister, lord, püspök mellett. Igaz, gyakran mindeniknek egyben áll érdeme, t. i. vagy hogy meghizott, vagy hogy hevert. De azt tartom, midőn az ily intézetek hazánkba áltültetnek, a lovászok' idegen köntösét sem szükség sem okosság megtartani; ezzel divati mimelésnek bélyegeztetik az egész intézet.

Londonban igen divatos a lovaglás. A kereskedő s tisztviselő hivatalába, a peer s követ a parliamentbe, a dandy látogatásra s a szinházba lóháton megy, s hölgyeket is sürün látni paripákon. Néha sok gyermekek és suhanczok futnak a lovag után, lovát, mig ben mulatni fog, kün tartandók, s ez eszembe juttatja Shakespearet, ki a rege szerint a szinházak előtt szinte lovakat tartogatott.

Itt végezni akarám naplómat, midőn emlékezem, hogy még nem szóltam a város' tennap esteli pompás kivilágitásáról Victoria királyi herczeglyány' tiszteletére, ki, a magtalan IV-ik Vilmos' utódja, ma 18-ik évébe lépvén, mától fogva mint teljes koru, uralkodhatik. Este a boltok bezárattak. Néhol képe volt megvilágitva, néhol szines olajmécsekből neve s a korona kirakva, de leggyönyörübb volt a gázvilágitás. A név, betü, csillag, korona, koszoru, szóval az alak, vékony vesszőcsövekből van, miknek sürü apró lyukain jön ki a gázfény. A csövek véknyak lévén, a lobogó fény által ellepetik, ugyhogy a fénykép magában látszik lebegni a légben. Néha szél jön s a fényt eloltja, csak a fekete csőváz látszik. Kialudt? Koránsem; a gáz a széltöl a lyukakba csak visszaveretik s bentartatik; a mint elmene a

szél, a lyukakon a sok szép csillagok kitünnek egymás után sebesen vagy egyszerre, s ragyognak minden gyémántnál s menynyei csillagnál fényesben. Igy az alakok hol kialszanak, hol előgyulnak képzelhetlen tiszta fénynyel. A gáz fontos találmány a szinházakra nézve is; egy csavar' forditása éjt vagy napot csinál.

De ily veszélyes néptolakodásban még soha sem voltam, s én is ugy cselekvém mint mások, ha a szép szó nem használt, ököllel szabaditgatám meg magam' az összenyomástul. Különben most nem irhatnám e sorokat.

LXVI.

London, Junius' 2-án, 1837.

A nemzet' jelen álláspontja befolyással van az egyedek' jellemére. Az angol gazdag, hatalmas, szabad; utazik s nem talál széles e földön Albionhoz hasonlót; innét hideg, kevély, az idegent megveti, eltelik önmagával. Ki előtt hajlik meg az angol? Senki előtt; a dicsőség mi a' nemzet' nevét körülsugározza, büszke önérzéssel tölti be az egyedek' keblét. A francz nemzet Europa szabaditójának, a népjogok zászlósának tartja magát, s ennek és a hadi dicsőségnek érzelmében azt hiszi: e föld' minden népei fölött áll. Innét a francz hiu, bátor, büszke, szemét semmi földi tekintet előtt le nem sülyeszti. Emlékezés a nemzet' ujabb történeteire, mik uj polgári hitnek lőnek törvénytáblaivá, minden egyed' mellét föllengő érzéssel árasztja el, mintha mindenik egy volna a világnak választott tizenkét apostolai közül. Sorsa (mindent egy szóban mondván ki) a magyart hátra tartá; azzal mi a népek' nagyságát korunkban teszi, nem bir. Ezért a magyar, külföldön, az egészséges és igérő csirákat, miket a népjellemben s intézvényeiben lát, hévvel számlálja elő, azonban ha a reménynek a valóságot, a jövendőnek a jelent teszik ellenébe: házáját a külföldnek, magát az idegennek kénytelen alárendelni. Hátramaradás és egyéb, mi sötéten bélyegzi Magyarországot, bátortalanná, tartozkodóvá teszi fiját, s ha francz vagy angol tekint szemébe, — lepillant. . . .

A szép vidékéről hires Richmondba, 9 angol mérföldnyire

Londontul, a Temzén mentem, de apály lévén (mi időben erre e folyam a Tiszánál kisebb), gőzösünk lassan haladt elé. Utunk partok' kertei s ligetei, jóllétre mutató városok és parkok' góthkastélyai között folyt, s a nap oly hevesen sütött, hogy a kiterjesztett sátorernyő' árnyékában is csak izzadva gyönyörködheténk. Richmond a városka, s rajta tul a királyi nagy park, hegyoldalban fekszik; alatta nyugotra nagy lapály terül el, fáktul elfödve, mellyek itt egyenkint, ott csoportokban vagy sürü erdőkint állanak; és e lapály az, kivált nézve a partrul, mi kimondhatatlan gyönyört ad a szemnek. A fák közül, miknek sötétebb és világosb szinü lombjaik festőileg váltógatják egymást és az apró parkoktul körülvett zöld mezőktül csinos fehérházak tündöklenek, mint zöld posztóra varrt ezüst csillagok. Itt egy tiszta rétre s legelőre jutsz, ott homályos berkekben leled magad' s remetét keres szemed; a Temze, melly a zöld bársonyon üvegszalagkint ragyog, néhol szigetkéket képez, miket élvező városi tarka nép lep el, és szélein a bokorhoz kötött csolnakban az ifju halászlegény szunnyadozva üldögél s várakozik. Virágok buján növik s ölelik körül a faárnyékozta mezei s erdei lakokat, s az ember képzelni sem tudja, hogy ezekben ne a boldogság s megelégedés lakoznék. S nekünk nincs ily szép vidékünk? Sőt igen; a nyiri, debreczeni, pesti homokdombos lapályok mind ily szépek — lehetnek. De teremtői erejével Isten nem akart mindent elvégezni, sokat hagyott föl az embernek, s e végre adott észt és szorgalmat, mert e kettő második teremtő. Ha fákat ültetsz, ha ligetkerteket alkotsz, ha müveled a földet, ha vizet fakasztasz vagy vezetsz, ha ékes lakokat épitesz, ha szorgalmat és észt összekötsz: minden lapálybol Richmondot csinálhatsz. Teremt az ember is, de nem igével hanem munkával, nem egy perczben de idő alatt; késő gyümölcsözik a mag mit elvetünk, a csatorna évek mulva hordja a termékenyitő vizet, az épületre nem a kezdés' napján tehetjük föl a bokrétát, a fa sokára nő fel, ágazik el, borul ki, — de hisz ugy is életünk' estéjén szükséges az árnyék. S pusztáink miért oly kietlenek, hogy róluk az idegen utazó, mint Arabia s Zahora' vad sivatagairul, borzadozva beszél? Avagy csak magunknak élünk e, hogy abba nem kezdünk mit használhatni nem reménylünk? Az emberi erőnek (mult nem em-

beré) hatásköre nem a jelenben, s még inkább nem a jövendőben van e kijegyezve? Életünk' felét a nélkül is nem a maradékért dolgozzuk e föl? Tégy maradékidért, ha ezekért nem, tégy hazádért; embert, ki sem hazát sem embert nem szeret, ki sem embert boldogitani sem hazát szolgálni nem kiván, képzelni sem tudok. Én ezután, valahányszor puszta, sivatag, lélekaltató, szárazságlehellő homoklapályt látandok hazámban, mindig igy fogok fölsohajtani: ‚ez is szép Richmondnak való hely!'

Egy költő vajjon mit fogna érezni s irni Rákos' mezején, föltéve hogy elfeledné a vele összeeső szent emlékezeteket? Alkalmasint csak Jób' siralmait irná ujra. És az édenné varázsolt Richmond mi müv' irására ihleté az angol költőt? Elmondom, ha nem tudnád, hogy Thomson soká itt lakék s e gyönyörü vidékröl másolá gyönyörü „Évszakait". Tetemei az itteni egyházban nyugszanak († aug. 28. 1748.); a karzat alatt egy érczlap jegyzi.

Richmondbul kocsin jövén vissza, Hammersmithen innét ismét azon eszmét látám kivíve: egész utczákat s piaczokat épiteni egy terv szerint. Ez eszembe juttatja, hogy miként van erdőre, bányákra, iskolákra, szépmüvészetekre ügyelő tanácsszék, ugy természetesnek találnám egy országos tanácsszék' fölállitását, mely a városok' épitésében némileg vezető, némileg kinszeritő hatalommal birna. De gyakran nem nyulnék e ez be kiméletlenül a magános viszonyokba? Mereven theoriákhoz ragaszkodván, nem méltán nézne e benne a polgár egy zsarnokot, mely házában a gazdaságot erőszakosan áltveszi? Ugy van; az életet, mint az érczet, egy alakba nem lehet önteni, csak mint folyamnak vezetni utát; azért a tanácsszéket elvetem, — de e mellett a szükség megmarad. Tehát ki fog egy várost legszebbé épiteni s épithetni? Maga a város népe. Kitöl függ a mezei birtokot kellemes lakokkal diszesiteni? A földes urtól. Nem kétlem, egyenlő költséggel mindenki a lehető legizletesben ohajt épiteni, de az ohajtás miképen valósittassék, ha sem épitető, sem épitész nem ismer szép tervrajzokat? Ez a min én segíttetni kivánok az által, hogy néhány jeles épitész egyesülvén, egy tervrajz-gyüjteményt készitene, miben mindenféle rendeltetésü épületeknek, mint városi, falusi, mezei, kerti, erdei házaknak, megye-, iskola-, tömlöcz-, mulató- s más középületeknek, gyárok, tárhá-

zak, paloták, vendégfogadók, egyházak s kapuknak, kerítvényeknek, tornyok s egész utczáknak, sőt egész parkoknak s udvaroknak szép rajzai többfélekép s változó nagyságban adatnának s olcsó kömetszetben országszerte elterjesztetnének. Épülgető hazánkra ez nagy, kivánatos és szerencsés befolyást gyakorolna, mert a szépet ritka képes föltalálni, csaknem minden megismerni, és pedig még most eléggé a kezdet' pontján állunk, meggondolván az egyegy birtokot képzendő tagosztályokat is, hogy országunkat gyönyörü lakokkal behintett nagy kertté alakithassuk. S bár tessék parányiságnak, erkölcsi foganata is van, mert a szép, akármiben jelenjen meg, jóra, nemesre fogékonyságot fejt a lélekben. Aztán tagadhatatlan, hogy ha a házat, bár mi kietlen is, szereti az ember, a szép hazához még inkább forr. A görög népet ókora fölséges müveinek döledező romai is gerjesztek szabadságszerzésre, s mondhatni, minden oszlopdarab, minden szobortöredék, minden csarnokrom mely hevert a földön, gyujtván kebelét, együtt harczolt vele; az angol leggyakrabban pompás parkjaiban s mezei gyönyörü tanyáin sohajt föl kéjtöl részeg elmével: „Blest Isle! with matchless beauty crownd" *), s minden ily óra a jelenben egyegy kapocs, a multban egyegy szent emlékezet, mely Britanniához füzi. Ha mezőinket viritatjuk s ékesen elrendezzük, ha faluink s városaink szépen épittetnek, ha középületeink s emlékeink tehetség s izlés' bélyegét viselik: hazánk még szebb lesz, s nem szeretni de imádni fogjuk. S a vész' napjaiban, midőn ég és föld elhagyja a hazát, annál bizonyosabban támad ama fájdalom, mely a nép' szivében ilyenkor mint őrtüz ég, melynek lángoló kinjába gyül össze minden élet, s honnét, szebb időkben, viradand föl az uj.

Barátom, türd békével az ilyen hazatéréseket. Lelkemben a haza min testemben a sziv, itt van az élet' fészke; a testből vedd ki a szivet s holt tetem marad, lelkemből szakitsd ki a hazát s életem bolygó fény lesz. Mi is volna az ember hazaideal nélkül más, mint üres sajka, miből az inditó s mozgató ember kiveszvén, mozog idébbodább miként a szél löki, semmihez közeledni, semmitöl távolodni nem akar; mi más mint egy sárember, melyet

*) „Áldott sziget! páratlan szépséggel megkoronázott!"

tökéletesen bevégzett Prometheus, — de az ihlet hiányzik? Hazámhoz oly viszonyban állok én, mint a naphoz áll sugára; napjába a kilövellett sugár minden este visszatér. Ezért R.. nek nincs igazsága, ki leveled' végére ezt jegyzé: „dolog' idején itthon kellene lenni." Sok van a hazában de a haza nincs lelkében, s ámbár nehányan nem vagyunk a hazában, de a haza lelkünkben vagyon.

Emlékezetes napokat töltök Mayer. J. Gy. szepességi fival, ki 23 év előtt történetesen jöve ki s telepedék meg. Vele létemkor mindég érzem, hogy ki szülő hazáját nem szerette, az más hazát sem fog szeretni, és ki azt szerette, soha és sehol el nem fogja feledhetni. Példa erre ő, ki mind a mellett hogy kiköltöztével semmit nem veszte, hogy itt jeles vagyont gyüjtött s Westminsterben választópolgár, hogy családával és szerencséjével az angol nemzetbe betestesedett: hazafiui tüzzel emlegeti szülőföldét, és sorsában csaknem melegebb részt vesz, mint uj honáéban. Ezt tettel is megbizonyitá, a magy. academiának, minek lételét csak hallomásbol tudta meg, ajándékot küldvén, és szülővárosában, Szepes megyében, magyar iskolát alapitani szándékozván. Mondom, vele igen kéjes órákat töltök. Talán okozza azon titkos öröm, hogy bár valaki egy századnegyedig szemlélje Anglia' csodáit, kincseit, termékeit, népéletét: még is lehet szeretni Magyarországot!

Tartozik a hazafiui érzés' titkaihoz, miket hidegen érteni ne igyekezzünk.

LXVII.

London, Junius' 7-én, 1837.

A parliament' délután 4-töl éjfélutánig tartatni szokott üléseibe, mik a leégett parliamentház' helyén időileg épitett teremekben tartatnak, ugy mehetsz be, ha egy tagtol jegyed van, vagy ha az ajtóőrnek 3 váltó fort fizetsz. Én jegyet Stanley lordtul kaptam. Röviden elmondom a mit tapasztaltam. — Belépvén a szónok (speaker), ki előtt egy koronabot s utána togájának uszálya vitetik, a ház' káplánja imádságot mond, mi

után székét amaz elfoglalja s az eddig zárt ajtók kinyittatnak. A 80 láb hoszu terem egyik végének közepén van azon ajtóalaku szék, miben a speaker, mellén lehullámzó vendéghajába mintegy betakarózva ül, ki ritkán szól, azt kivévén, hogy nem levén csengettyüje, ollykor hars hangon kiáltgatja „order order", és soha nem kiált ugy, hogy szava, mint neptuni trident, csöndöt ne eszközöljön, mig a francz kamraprésident nagy csengettyüje' rázásában gyakran megfárad. Midőn kikimennek a tagok, a speaker felé mindig meghajolnak; benne a maguk által alkotott hatalmat tisztelik. Előtte egy asztal, könyvekkel, iratokkal elboritva, mely mellett szürke vendéghaju három jegyző dolgozik. A terem' hoszában, jobbra, négy lépcsősorban nyulnak a padok, szorosan s asztal nélkül, ugyhogy a pálczát s iratot kezeikben, a kalapot fejeiken tartják a követek; a karzatok' ketteje szinte a követek' számára való, a harmadik a gyorsiróké, a negyedik a hallgatóké, mintegy 110 személyre; egyébiránt hallgatók, ha hely van, a terembe is bevitethetnek, mit a francz kamra' szabályai tiltanak.

Esti 8 óra előtt fontosb vitába ritkán ereszkednek, addig az idő tudósitásokkal s egyébbel telik el. Többször láttam a felházi hirnökök' bevezetését. Egy háztiszt az ércz koronabotot vállára vevén, az ajtóban megjelent vendéghajas két hirnökhöz áll, s mind hárman az első három lépés után először, a másik három lépés után másodszor, s az asztalnál harmadszor meghajtván magukat, az irományt a jegyzők egyikének általadják. És ekkor megfordulván kijönnek? Nem; de mint a rákok, háttal lépdelnek kifelé, ismételvén igy is, némi ügyetlenséggel a három főhajtást. Nevetséges szertartás; a ház maga is, pedig hányszor látja, nevetett rajta. Mindenütt s mindenben csodálatos példáit mutatja Britannia a haladásnak s veszteglésnek, az ujnak és ónak, a holt s eleven részeknek; csaknem minden intézvényein találsz egy holt tetemet mi undorit, mit az angol sem szeret de megszokott.

Az angol szónokokat, szavalást tekintve, távolrul sem lehet a franczokkoz hasonlitani, s e házban nem is hallod azon áradozó pathost, mi a francz kamrában uralkodik, s minek a nép természetén kivül talán oka a tribune is, mert a szószékbe lépés az embert mintegy kötelezi ünnepélyesen szólani. E házat ellenben a terem s butor' házias alaka is értekező tanácsnak bélyegzi, mig

a párisi kamra oszlopos amphitheatruma romai piaczot mutat, hol a népszóló szokott heveskedni, s a követ a tagok s a számos nézők, a jót és szépet mondani vágy köztt nem bir meg nem oszlani. De nevezetesb ügyekben e ház ábrázata is más. Azonban ha az egész kép nyer, az egyesek gyakran vesztenek, mert ha visszataszitó a francz szónok' hibája, mi szerint álpathosba emelkedik és szini szavalásba csap által, még visszataszitóbb az angolé, mi tagjártatási ügyetlenségben, arczfintorban, s dadogásban áll. Ha a francz kamrában minden második, itt csak a huszadik fog tetszeni. De annál jobban hatnak rád azon itt honos férfiak, kik senatori hidegséggel s nyugalommal adják elő értelmöket.

A speakertöl jobbra ülnek a ministerek és pártolói, most a whigek és radicalok; balra az ellenzék, most a toryk, s e két rész mint ellenséges két tábor. A jobb oldal' embere nem tart számot a más oldal' sem javallására, sem figyelmére; felei bizonyosan megtapsolják, a más rész bizonyosan kizugja, ha azt mit monda, egyenesen az örök bölcseség' kezéből vette volna is. Szomoruan néztem ez éles kettészakadást, s kivántam: nemzetemet ettöl óvja az ég. Véleménykülönbségek elkerülhetlenek, pártok nem szükségesek. Azt azonban nem tagadhatni, hogy a whig és tory kormányok' egymást váltogatása, a két szél közt eső pályán biztosan vezette Britannia' sorsát, s hogy a nemzet' intézeteiben a megtartás és haladás elvei' összeszövödését eszközlötte. A követek' száma lehet nagyobb s kisebb, de a többség s kisebbség közti arány ugyan az marad, mert a két pártbul a tagok csak párosával kapnak engedelmet az elmenetelre, s csak ezt tudva értheted angol hirlapokban a kifejezést: „there are many pairs off."

Megszólitásul a vitákban, nem kizárólag ugyan, de gyakran használtatik a barátom nevezet. Utósó diaetánkon egy jelesünk ezt szinte kezdé használni a követ nevezet helyett, de nem talált követőkre. E nevezetnek nálunk nincs is azon alapja, mi van Angliában. Itt a követ az egész ország' képviselője, nem a választott megyeé vagy városé, mi okbul itt utasitások nincsenek, mert az ország képviselőjének azokat csak nemzet adhatna (mi törvény lenne), nem pedig egy tartomány. Azok tehát, kik egyiránt

az egész nép' képviselői, kiket utasitás nem köt s még is egyértenek, inkább és természetesen fölvehetik a barát nevezetet, mert itt a politicai hit és szó, ép ugy mint a sziv' érzése, pusztán a követé mint egyedé s nem mint utasitott képviselőjé. De nálunk némileg gépek a követek; husz tárgyban valaki szerintem beszél mert parancsoltatik, a nélkül hogy ugy érzene miként beszél s miként én érezek, és megforditva, ki velem tökéletesen egy értelemben van, ellenem küzdeni kénytelen. A barátom nevezet itt nagyon nem állana helyén; amazt nem akarhatom, ezt nem illik s nem szabad ugy szólitanom. Innét egyszersmind világos, hogy igazán csak mi képviseltetünk, kik utasitást adunk, kik követeinket minden órában visszahivhatjuk; mert az angol követ tesz ugyan igéretet, de semmire nem köteleztethetik visszahivás' terhe alatt, s a parliamentben mint egyes lép föl, ki csak lelkisméretére tartozik hallgatni, mert arra esküszik: hogy az ország' javát elémozditja; a küldők' véleményéről nincs benne emlités. A 658 tag tehát az alházban inkább ugyanannyi egyed semmint követ; nálunk inkább ugyanannyi követ semmint egyed. Azok tanácskoznak s végeznek, meggyőződésökön kivül senkire nem ügyelve, mint a nemzet' föltétlen megbizottai, küldvék az ország' külön részébül; követeink pedig jobb kezeiket az utasitásra, balaikat keblökre teszik, mindkettőre kell hallgatniok. —

Idegen nyelv' hallásán nem ütközünk meg annyira, mint azon, ha örömet vagy but vagy javallást más hanggal hallunk kijelentetni, mint mihez szokva vagyunk. A javallást az angol azon sebes jajajaja-val fejezi ki, mi nálunk a ludak' elkergetésére használtatik; a nem-tetszést pedig azon vajvajvaj-jal, mivel nálunk gyermekek által a szakálas zsidó csufoltatik. Gyakran két oldalrul e két hang összecsap, mi igen csodálatos zajt szül; lehetetlen nem nevetni, s az angolok csak ugy nevettek mint én. Ilyenekben a magyar s francz szerencsésb tapintattal bir, s javallását vagy nem-tetszését férfiasan s ügyesen nyomja ki. Ehhez járul még, hogy az angol a jaja és vajvajt többnyire a beszéd végére hagyja; ellenben a francz s magyar lélek, mint zongorában a hur, mely pillanatban megüttetik, abban ád hangot.

Midőn a követek szavazandók, a hallgatók kitakarodnak. De miért, miután itt teljes nyilvány van, s másnap a hirlapokban,

ki mire szavaza, név szerint olvashatom? Okát végre is ott találom, hol a speaker s jegyzők' parókájaét, t. i. szokás, s nem tagadom, ez sokszor szent és tiszteletes.

Az éjjeli tanácskozást rosznak tartom. Természete az embernek ugyan hajlik mint a fa, de azt még sem tehetni, hogy a gyökerek a légben, az ágak a földben legyenek. Derüjét, rugalmát, frisseségét, élét a lélek éjfél körül elveszti, kivált ha nincs cselekvőleg, csak figyelmezőleg. Bizonyitja a tapasztalás is, mert ha egy éjszaka 4 — 5-ig vitáznak, másnap nincs ülés, és munkára test és elme egyiránt gyönge. Hallható erősségek azon követek is, kik a karzat' padain végig nyulva tisztességes hortytyal s csendes lélekkel alszanak (hiszen az éjt aludni rendelé Isten!), mig tőlük három lépésnyire Russell és Peel, O' Connell és Graham küzködik. E napokban O' Connell maga is panaszkodék e fordult élet ellen: azonban ezt, barátom, némely körülállásokbul mind kimagyarázni mind menteni lehet, mert például: a ministernek kitöl a nemzet jóllétet vár, a kereskedőnek kinek hajói Indiákban járnak, délutáni két óráig hivatalában kell dolgoznia.

A teremben több hévmérők vannak különböző helyeken fölfüggesztve, miket egy szolga félóránkint megnéz s jegyzéseket tesz. Kérdezvén, miért ez, felelé: hogy mindig kellő mérsékletü (65°) legyen a ház, mert az, hogy most 40, majd 200, majd 300 követ van ben, gyakran tetemesen változtatja. S elvezetett a padlásra, melyen léghuzamtul óvó ellenlap alatt szellőző lyukak vannak, s egy vele összeköttetésben lévő örvényded kanyarodatban mesterséges szél zug, honnét a friss léget, egy sinórrántással, tetszés szerint beereszthetni. Aztán az épület alá menénk le, hol a terempadozat s az azt tartó kőboltozat közé csöveken vezettetik a gőzmeleg, s egy kis ablak mögötti hévmérőn, a terembeli mérsékletet, a fütő ide len is megtudhatja. Az udvaron pedig egy gyárkéményü nagy kemenczében halom tüz ég, de ez nem melegitésre hanem a padlási szélörvény' támasztására való.—

A felházban hasonló a terem, kivevén hogy legfölül a trón áll, mely előtt a gyapjuzsák név alatt ismeretes elnökszék, s kivevén hogy a padok tündöklő veres posztóval behuzvák. Mit mondjak üléseiröl, miknek illedelmi hideg szabályai a Broughaméhoz hasonló szellem' kilángolásaira fagyosan lehellenek? Tiz,

tizenöt lord megjelen s nem vitáz, nem is tanácskozik, csak beszélget egymással, mintha egy háznép' nemzetségi dolgairul értekeznék. Rendesen ilyenek a felház' ülései. Az alházban hév itt hidegség; ott élet a népből, itt álkodás az udvarbol; ott néha nevetséges jeleneteket érsz, itt soha nem, de rettenetesen fogod magad' unni; ott ügyvédi szellem, itt birói ünnepiség uralkodik; amaz mert heveskedik azt hiszi, csak ő a népjog' hü véde, ez mert nyugalmasan szól azt követeli, csak ő képes itélni. —

S még itt nem végzem be e tárgyat. Lehetetlen, hogy a parliament körüli dolgokrul s belső szabályirol még néhány észrevételt örömmel s érdekkel ne olvass.

A parliament' összegyülésére kijelelt napon tul az alház tagainak még néhány nap engedtetik esküt tehetni a lordudvarnok' kezébe, mi után a felház korlátai' elébe hivattatnak; hol a lordcancellár tudtokra adja, miképen ő felsége a parliament' megnyitását a speaker' megválasztásaig elhalasztja. Ekkor a speaker megválasztatik, ki évenkint 60,000 p. forint fizetést huz, s ki, ha egykor e hivatalától megválik, az alház' kérelmére a király által kitünöleg szokott fölmagasztaltatni. Elérkezvén a megnyitás' napja, az udvar' fénytöl kisért fölség koronával födötten s király öltözetben foglal helyet a felházi trónban, s nevében a lordkamrás a nemes hirnöknek parancsot ád, hogy az alház rögtön jelenjen meg. A speaker számos tagok' körében jelen meg, a fölséghez beszédet tart, s az alház' kiváltságait megerősitetni kéri, melyek: 1. szabad bemenetel a fölséghez; 2. kegyelem neki, ha a tudósitástételben hibáznék; 3. szószabadság; 4. mentség a tagoknak és szolgáiknak a befoghatástul s megidézhetéstől. Ezek után, mik puszta szertartások, következik a király' megnyitó beszéde.

Eltávozván a király, a felházban a lordcancellár, aztán ismét egy jegyző olvassa föl a beszédet, mi után egy peer a válasziratot inditványozza. De az alházban előbb egy törvényjavaslat olvastatik föl, hogy a király beszédének elsőséget adni ne látszassanak, aztán a beszéd. A válasz mindkét házban elkészülvén, annak meghallására vagy személyesen megjelen a király, vagy biztosokat küld.

Mindkét házban első dolog bizonyos biztosságokat nevezni ki; a felházban egy lord rendes biztosság-elnökül válasz-

tatik, de az alházban mennyi biztosság annyi elnök neveztetik.

A felházban egy püspök, az alházban a ház' káplánja imádkozással kezdi meg az ülést; ott legalább három, itt legalább 40 tag' jelenléte kivántatik meg. Ott inditványt tehetni engedelemkérés nélkül, csak a szándékroli eleve értesités szükséges; itt ha ki közügyet illető javaslattal akar föllépni, erre engedelmet kell kérnie s ennek megnyerésére jelentett inditványa kinyomatik. A kitűzött napon, javaslata' elvét s czélját röviden előadván, behozatalára inditványt tesz, és a ház, ha megegyezett, behozatalára engedelmet s napot ád, s a javaslat irásban benyujtatik, a lehető változtatások' beigtatása végett ittott üres helyek hagyatván. Az inditó ekkor előszöri felolvasását kéri, mi, egy tagtol támogatva, vitát von maga után ha ellenzék van, de ha a többség mellette nyilatkozik, kinyomatását rendelik, s másodszori felolvasásának napja elhatároztatik. Itt már, ha szükséges, a javaslatot biztosság' elébe adják, melly kisebb ügyekben kineveztetik, fontosakban pedig az egész házbul áll; a speaker ilyenkor elhagyván székét s mint követ vevén részt a vitákban, s egyszersmind az asztalrul levétetvén a koronabot. A biztosság' fő haszna teszi a vitály' nagyobb szabadsága, mert itt a tagok egy pontrul többször is szólhatnak. A javaslat, miként az itt törlések, módositások s toldásokkal megállapittaték, az alház' elébe vitetik, hol miután szinte pontonkint megvizsgáltaték, pergamen' hozá varrása által megnagyittatni s bizonyos napon harmadszor felolvastatni rendeltetik. Ez utósó felolvasás is megtörténvén, a ház már csak azon vitáz, áltmenjen e vagy sem? s e végre azt kezében a speaker föltartja, kérdvén: ‚áltmenjen e vagy sem?' A peereknél szavazáskor egy rész a korláthoz áll, más helyén marad; az alházban egy rész benmarad, más az előterembe vonul, a biztossági ülésekben pedig jobbra és balra eláll. A peerek ha jelen nincsenek, más által is adhatják szavaikat. Midőn szavazásra kerül a dolog, az ajtók bezáratnak, hogy ki nem hallá a kérdést s vitát, ne is szavazzon, s hogy kik hallák, azok szavazás nélkül ki ne illanhassanak; kik elfeledtek kimenni midőn pártjok kiment, azoknak szavok a benmaradtakéhoz számláltatik, bár ellenértelemben legyenek is.

Ha a javaslat a lordok' házában mene ált, rá iratván: „soit ballé aux Commons", hirnökök által küldetik le az alházba, hol azt a jegyző veszi ált; ha pedig az alházban mene ált, az iratik ra: „soit ballé aux Seigneurs", s a ház' néhány tagaitól vitetik ált, okok' előadása s üzenet nélkül, de mik azután, ha nincsenek köztudomásra, egyik s másik háztol is kérethetnek, és a javaslatot a felházban ált veszi a korláthoz járuló lordcancellár. Azon házban, melybe küldetik a javaslat, az emlitett módon történik megvitatása, s ha elvettetik, hallgatás födi az esetet, semmit nem üzennek; ha pedig elfogadtatik, a küldő ház róla tudósitást kap, mint szinte a módositásokrul is. Ha ezek iránt a két ház nem egyesülhet, közértekezés tartatik; ha itt sem egyesül, a javaslat elesett, s ez ugyanazon parliament alatt többé elő nem hozathatik, mit azonban kijátszanak. A közértekezést (conferentia) azon háznak kell kérni, melynél van a javaslat, vagy mely a módositásban nem egyezék meg. Ha a módositást tett ház' tagai a másik ház' czáfokaival meg nem elégedtek, erősségeik' isméti előadása végett egy második közértekezést kivánnak, mi után, ha ez is sükeretlen maradt, mind a két ház ‚szabad közértekezést' kér, melyben a vitálynak tágasb kör engedtetik, mert a két elsőben a házak által választott biztosok nem tesznek mást, mint az irásban nekik általadott erősségeket kicserélik, s a más féltöl vetteket a háznak megviszik. Az alház két annyi tagot nevez ki mint a felház. A peerek kalapjokat fejeiken hagyják mig az általok választható terem' korlátain tul nem léptek, midőn leveszik; de helyeikre jutva ujolag föltteszik s ott megtartják; ellenben az alháziak födetlen fejjel értekeznek, sőt nem is ülnek le. *) Miután ebben is és a vegyes biztosságban is a többség a követeké; ezek' száma egyszer haladván a lordokét, sem az sem ez nem tartatik gyakran.

A két ház' javallatát megnyert javaslatok, a felházban letéve

*) Megszünt lenni sértetlen szokás, mert emlékezhetünk, hogy az 1835 vagy 1836-ban tartott közértekezéskor, a radical tagok mint O'Connell s többek, kalapjaikat föltevék s leülének mint a peerek. Egykor az helyén vala, midőn a peerek' embereiből állt az alház; most már ezé a hatalom s dicsőség.

várják el a királyi jóváhagyást, kivevén az adó' tárgyait, mik az alházban maradnak.

Mindkét háznak van inditványjoga, de valamennyi adójavaslat csak az alházbul származhatik, és ez csak azért küldetik föl a peerekkez, hogy, lévén a törvényhozás' egy ága, ne látszassanak elmellőztetni, mert ők nem vehetnek el az öszletből s nem adhatnak hozá egy fillért sem, másképen az alház szükségképen elveti; sőt még a pénzbirságokban sem tehetnek módositást.

A magános ügy iránti javaslat' áltvitelében nagy óvakodással haladnak, hogy senki meg ne lepettessék. Pusztán az inditványi szándék' jelentésére ily javaslat' behozatala meg nem engedtetik, hanem a kérelmet kell benyujtani, melyben a sérelem világosan kifejtessék. Ezt vagy egy biztosság, vagy a ház röviden megvizsgálja, s az inditványra az engedelmet vagy megadja vagy megtagadja.

A biztosságoknak joga van tanukat idézni s kihallgatni, s a felháziak esküt is kivánhatnak, (mert a felház nemcsak törvényhozó, de törvényszék is), de az alháziak nem, kivévén azt, mely a választások' törvényszerüségét vizsgálja. Nevezetesb tárgyban törvény addig nem hozatik, mig azt biztosság ki nem fejté, mely az ország' a nemben legértelmesb férfiait idézi elő, véleményeik' kitudása végett. P. o. mielőtt az utak, tömlöczök, szegények iránt törvény készittetnék, az e tárgyban tapasztalt emberek' vélemények vallomásképen összeszedetnek, mikből a biztosság itél s javaslatot készit. Kinyomatván mind ez egész terjedelmében, a háznak beadatik s ez s az ilyenek neveztetnek parliamenti tudósitásoknak.

Egyik házban sincs szószék, kiki helyéről beszél, födetlen fővel s könyv nélkül. Házszabály ugyanazon kérdésről csak egyszer beszélni, ha csak fölvilágositást nem kivánnak. Ha módositás ajánltatik, ez iránt ismét szólhatni; egyébiránt a módositásra az eredeti szerkezet előtt szavaznak. A beszélőt senki nem szakithatja félbe, hacsak rendre igazitásról nem akar szólani. Szabály szerint az először tett kérdésről előbb szavaznak. A kérdést tevő azt papirra irva adja ált a speakernek, ki, ha az támogattaték, elébe terjeszti a háznak, s ekkor a ház' birtokában lenni mondatik, ugy hogy vissza nem huzathatik annak engedelme nél-

kül. Ha a ház nem akar határozni, valaki inditványba teszi hogy halasztassék el, vagy a naprend vétessék elő. A határozástol megszabadulni másik mód, a kérdéssel ellenkező módositást ajánlani, p. o. hogy a javaslat hat hónap mulva olvastassék föl. A két házbeli vitálynak teljes szabadságban föltartása végett, a más házban történtekről említés nem tétetik, s ugy képzeltetik, mintha mindenik zárt ajtók mögött tanácskoznék. Ha valamelly kérdésben valamely tagnak érdeke forog fen, ki kell mennie. A király' neve nem emlitethetik, kivevén ha az öt illető tárgyakrol foly az értekezés. Ki a háztul engedelmet nem kap, el nem távozhatik, és ha fontos tárgy elővételekor a ház teljes megjelenésre szólittatik föl, az elmaradtak a ház által fogságba tétethetnek.

A parliament-megszakitás nem egyéb, mint az ülésnek egy naprul más napra álttétele, s ez mindenik háztul magától függ. Karácsonykor s husvétkor rendszerint 14 napig szakadnak meg az ülések.

A elhalasztás ellenben ugyan azon parliament-gyülésnek más bizonyos gyülésig elhalasztása, s ezt csak a király teheti. Megszakitás után minden tárgy folyamatba jön ott hol megszakadt; elhalasztás után a végzetlen javaslat nem folytathatik, hanem a következő gyülésben ujánt kezdetik.

Eloszlathatja a király a parliamentet tetszése szerint, akár a gyülés, akár az elhalasztás' ideje alatt, s többnyire ekkor szokta eloszlatni, azon okbul, hogy a király csak kedves dolgot cselekedhetik, minek a parliament' polgári halálát nem tarthatni. Az elhalasztásnak nem, de eloszlatásnak mindig következménye uj követválasztás. Eloszlik a parliament magában, hat honappal a király halála után, ha t. i. utóda által előbb el nem oszlatnék, és eloszlik minden hetedik esztendőben, mert ennél hoszabb időre a követek nem választathatnak.

S ennyit a parliamentről. Azonban mind ez hiányosan ismertet meg a parliament' szerkezetével, hatalmával pedig épen nem. Ez iránt kérdezd meg a történetet, s lapjaiban, ha azokat földtelen Jánosig visszaforgatandod, meg fogod látni miképen hatalma növekedett folyamkint, mely mennél tovább foly annál nagyobb hullámokkal halad. Ott az ó messzeségben forráskának

szemléled azon vizet, melynek itt most mint tengernek partján álmélkodok. A parliament, mely a világ' sorsa fölött oly sokszor határozott, Delolme szerint, mindent tehet, csak asszonyt férfivá s férfit asszonynyá nem változtathat. Igaz, a parliament birja a hatalmat, de a reform-billig a parliamentet az aristocratia birta, s ennek keblében mely párt győzött, az vala mindenható, mert azé vala a parliament. Most a nép egy uj s hatalmas elem, s mely részben ez, vagy mely rész ehhez adja magát, azé a parliament s az kormányoz.

LXVIII.

London, Junius' 14-én, 1837.

London utczáinak s házfalainak belseje a sokféle csatornákkal mintegy be van szőve. Midőn egy utczát fölbontanak, látni benne a sok vasinat, mely a physicai Londonba életet visz. Mint midőn karunkra nézünk, s látjuk rajta a kéklő ereket. Vastag és vékony, fő és mellékcsatornák keresztül kasul szeldelve egymást; ez vizet, az gázt vezet, más rutságot visz ki, s ezeken kivül bizonyos távolságra az utczákon, vas szájak s oszlopok vannak, mellyekből, ha kinyittatnak, viz rohan ki, vele elöntetni az utczát, megoltani a tüzet. A londoni polgár ki se' mozduljon házából, minden helyébe jön. Ha vize hordajából kifogy, magától kezd folyni, s megtelvén, egy üres vaslap-gömb' segedelmével a cső magától záródik be; a gázt este csak meg kell gyujtania, s illetés nélkül reggelig ég; a tejárusok napjában háromszor járják körül a házakat; a sütő helybe hozza a kenyeret és sültet; a kocsmainas a sört s bort; más árosok a halat, csemegét, zöldséget, kőport s azon házi butorokat s dolgokat, mikre, mivel könnyen kopnak vagy törnek, gyakran szükség lehet; s végre, unalom ellen ablaka alatt a szegény savoyard s olasz fiu gyakran forgatja zengő sipládáját, s utána, mintha az hangászkarzatképen játszott volna, a marionetti állitja föl játékszinét.

Londonnak gazdag s elég olcsó élelempiacza van. A vidékbeli kertész a napot munkában töltvén el, este megrakja szekerét s éjszaka a városba jön és lerakodik, és nap' költe előtt visz-

sza is indul. A londoni tunya regi 8 — 9-kor fölkelvén, a piaczot friss zöldséggel tele s illatozva találja, a nélkül hogy tudná hol termett és mikor hozatott. De e másfél millió embernek nagy konyhakert is kell, ugyhogy 10,000 acre (1 = 1125 bécsi öl) kicsiny volna, ha a föld' termő erejéhez mesterség és szorgalom nem járulna. A retek és hagyma alig ütközik ki a földből, már a melegágybol a virágos káposzta közébe ültettetik oly sürün, mintha más növény nem volna ültetve. Azonközben, hogy a retek kiszedetik s eladatik, a virágos káposzta feltöltethetik: ekkor közébe káposzta jön. Ezek megérvén s elvitetvén, az ágy megujittatik s zelerrel és endiviával ültettetik be. Igy ugyanazon telek, az évszak szerint, pihenés nélkül friss és friss zöldségeket termett.

Miért oly tiszta a londoni polgár' háza, udvara, butora, edénye? Mert a vizet olcsón, könnyen és nagy bőségben kapja? Több vizvezető társaságok vannak, melyek részint forrás, részint átszürt temzevizzel látják el London' 150,000 házait. ‚New River', a legrégibb társaság, 70,000 házba naponkint 86,292,000 itcze vizet ereszt, s a szükséges vizmennyiséget sok kutfőből gyüjti össze a Londontul 40 angol mérföldnyire eső s 476,288 hordónyi mederbe, honnét a város melletti egy kisebb tartóba foly; de itt mégis roppant gőzgépekkel hajtatik föl azon magasságra, hogy a városban a házak' második emeletébe is fellökődjék. Hogy a viz' bőségétül, könnyen és olcsón kaphatásától függ a tisztaság, Páris is általlátta, mert egy tervet készitet, miszerint a házakba, londoni mód szerint, csatornák által fogna vezettetni. Mit gondolsz, ily vizcsatornákra s áltszürő készületekre nem volna Pestnek szüksége?

Az angol nemcsak a szavat ‚comfort' birja, de azt is, mit jelent, s nekünk nemcsak a szó hiányzik, de a dolog is. S midőn a comfort' megszerzésén dolgozik, felfödözések által tökéletesíti, fogyasztás által folyásban tartja az ipar' sokféle ágait, a kereskedésnek szárnyakat ád s intézeteket hoz létre. A club-ok (casinók) itt hatalmas erkölcsi erőfészkek, mikben közügyek levén a beszélgetés' tárgyai, a leghanyagabbak s legenzőbbek is részvevő polgárokká képződnek; mikben a statusélet' elvei nyugalmas társalkodás közben kifejtetnek s elhintetnek; mikben az

emberek országos dolgokrul gondolkodni kedvet s alkalmat nyernek. Azonban ugy látom, alapitásuknak eredeti oka mégsem ezen erkölcsi suly' teremtése vala, mit ád érintkezés s egyesülés, hanem a comfort' keresése, mit az egyesülés szinte ád; mert most, kinek évenkint 100 fontja van, a club-házban annyi kéjelemmel élhet, mennyit csak 2500 fonttal biró szerezhetne meg. S ha itt arra, ipar s erkölcsvilágban egyesületek mit tehetnek, bámulatos példákat lelsz; elindulást látsz azon irányban is, bár a véget alig sejtik, hogy az egyesületek' ereje az élet kéjelmeinek sokasitására is fordittassék, s én azt tartom, ez elv' alkalmazása egykor, mert ez még Britanniában is csak csirában van, uj képet ád a polgári életnek, s ki 200 p. f. jövedelemmel birand', 4000 p. forinthoz illő kéjelmeknek parancsol, s e szerint a gazdag 40 helyett 2-őt költ, a szegény pedig jövedelmét huszszorozza.

Itt egyszersmind, a club' eredetét és számtalan vállalatokat megfontolván, azt is tapasztalhatni, hogy köz és magánérdek nem anniyra ellenséges mint rendszerező statusemberek állitják, legalább Angliában e kettő egymásba ugy vág, mint ellenforgásu két fogas kerek; együtt emelik föl a terhet, az ország sorsát. Mert ha egy egyesület Keletindiát 80 millió lakosaival meghóditja s birtokába ragadja, egy más itthon telket vásárol, rajta egyházat épit s bérbe kiadja a szegény ekklésiának; ha hajókat épitet s kereskedik a déli szigetek' vad embereivel egy, más itthon az iskolaügyet veszi gondjába, s könyvekre, tanitókra, ingyeniskolákra milliókat áldozik; ha gazdagodni vágyva gyárokat emel, kincsszomjazva Amerikában bányákat müveltet, a tengerpartokon nyereségért dock-okat ásat egy, más a földön téritőket küld széljel, bibliákat 147 nyelven 5—8 millió példányban nyomat, a rabszolgaság' eltörlésére roppant öszleteket költ, s tudományok' érdekében utazásokat tétet a földgömb körül s a polusok felé; ha vasutakat s csatornákat állit egy, más közkönyvtárakat s vasárnapi iskolákat nyit; ha hiuz szemekkel csak a haszon után céloz egy, más a müvészek' remekeit királyilag fizeti, a nagyoknak emléket emel, városokat szépit; ha a népet kőszénnel, gázzal, hallal, mit ezer mérföldekről hoz, vizzel, mit száz forrásból gyüjt, gyümölcscsel mi a hév tartományokban termett,

ha borral, fával, növénynyel, drága szerekkel az egész világbul ellátja egy, más a kártul vagyonod', családodat halálodtul biztositja, dologszint épit a szegénynek, táplakot az öregnek, korházat a betegnek (némelly egyes 2 millió p. forintnyi alapitványt is tesz.) Ezen egyesületi szellem, minek nyomára akadsz a legparányibb s legnagyobb dolgokban, a házi élettöl fogva a statuséletig, tevé a brit nemzetet azzá a mi: páratlanná e földön, multban és jelenben; ez gerjeszté föl s olvasztá össze benne a legdurvább haszonvágyat s a legistenibb nagylelküséget; ez tette duzzsá egyenkint a polgárokat, összesen a népet, és csak igy történheték, hogy N. Britannia nagy dolgokat nemcsak akarhatott, de véghez is vihetett, s nemcsak véghez vihetett, de véghez vitt is.

Az egyesületi nagy hatalmon kivül erkölcsi és physicai több kedvező körülmények emelék a brit ipart jelen magas fokára. Amazok közé tartozik a), a birtok' bátorsága és szabadon forgása, amaz, mert munkásságban senki nem fejti ki sem lelki sem testi erejét ha nem bizonyos, hogy jutalmát is ő fogja aratni, — ez, mert nélküle nincs azon vagyonhullámzás, mi könnyű forditgatás által az ipar' szenvedő ágait sorban föleleveníthetí; b), az egyedáruság' nemléte s a kormánynak iparvállalatokba nem-avatkozása, — a kormány vigyázzon csak a rendre s csöndre, a polgárok magok tudják legjobban, mi nekik leghasznosb, mert az önérdek a legébrebb értelem s a legélesb ösztön; c) a közértelmesség' terjesztése a népben, könyvek, lapok, mechanicai intézetek által, mert egy müveletlen nép, bár gazdag lenni minden anyaggal s erővel birjon, ennek alkalmazására képességgel nem birván, szükségképen szegény és szükölködő, mint példa a magyar, mig az értelmes nép, bár szigorubb körülállások közé legyen helyezve, a lelki és testi tehetség czélszerü használása által gazdagságra és jóllétre emelkedik, mint példa az angol s még inkább a holland; d), az idegen iparüzők' befogadása, szivesben is mint egyébütt Európában, bár nem annyira mint Németalföldön, mely kicsiny s egykor gyönyörün virágzó országnak bölcs politicai szabálya volt, mitől sem bék, sem szövetség, sem kérelem, sem had nem birta elmozditani: az üldözött idegeneknek örökös és biztos menedéket adni, minek következménye vala, hogy a háborgó országokbul kiköltözködtek ott

nagy vagyonokkal telepedtek le, s a kereskedésbe, gyárokba, mesterségekbe, müvészetekbe és tudományokba életet s erőt öntöttek. Némelyek azt hiszik, hogy a birtoki nagy egyenetlenségs a terhes adók is kedveztek az ipar' kifejlésének, amaz' mert vetélkedést szül a gazdagokhoz emelkedhetni, ez, mert, kivált összekötve a most emlitett vágygyal, a polgárokat a legfeszültebb tevékenységre kinszeriti.

A physicai kedvező körülmények közé tartozik a), hogy több nemü nyers anyagokkal nagy mennyiségben bir, milyen a gyapju, vas, czin, ón, réz, bőr, kender, és mi hiányzik, azt a tengeren könnyen és olcsón összeszerezheti; b) hogy kimerithetlen kőszénbányái vannak, mi nélkül gyárai e képzelhetlen terjedelemre nem juthattak volna, s főkép fontos e körülmény a gőzgépek' föltalálása óta, mert e vas tagoknak mozgató ina a kőszéngőz; a vizesések is számosak, de mik most a gőzerő mellett fontosságukból sokat vesztének. A gépek' tökélyét, a tőpénz' tömérdekségét, a munka' elosztását az eredeti okok közé nem számithatni, szorosan véve csak eszközökül tekintethetnek, mert ezek mint okozatok később lőnek okokká Igy az elsőség is, miszerint azon ország, mely iparban a többit megelőzé, soká diadalmasan kiáll minden mérközést, mert a piaczokat kereskedői elfoglalák, lakosai a hoszu idő alatt a munkára szükséges ügyességet megszerzék, s mig más népek a kezdés' próbáival küzködnek, ezek a tökélyités' lépcsőin haladnak. Harmadik fő körülmény c), hogy az éghajlat alkalmas mindennemű ipar' folytatására, és kivált hogy a szigeti helyzet a kereskedésre utat nyit a világ' minden részeivel. Körülvéve az oczeántul, rajta, a nemzetek' e nagy országútán készitményeit oda viszi, hol elkel, s igy, midőn elhordás által egyfelül a gyárokat örök munkásságban tartja, másfelül azoknak nyers anyagokat bőven hoz.

De mi szóval vagy számmal vagy nyelven fejezzem ki, barátom, a brit kereskedés' terjedelmét? Fogod e képzelni, ha mondom, hogy határai az ismert világ határainál végződnek, hogy a mint e kereskedés maga kiterjeszkedik, a világ' határait terjeszti odább? Fogod e képzelni, ha állitom, hogy a föld e nemzetnek gyarmata, melyen egyedáruságot űz? Nincs tenger, mellyet be ne járjon, nincs part, melyre ki ne lépjen, nincs rév melyre ki ne

kössön, nincs nép melyet meg ne látogasson. De midőn áruit a kalmár a föld' mind négy széle felé elküldi, midőn a hajós életveszedelmek közt északot és delet összejárja, nem pusztán kincsszomját követi: nemzeti dicsőség is emeli keblét, hogy a világkereskedésnek ura maradjon a brit nemzet, hogy N. Britannia' zászlói tiszteltetve lobogjanak minden tengereken és partokon hogy népénekében „Rule Britannia, Britannia rule the waves" *) ne hang, de való legyen. A hazafiság s nemzeti büszkeség igy szövődik a kereskedésbe is, s ha egy s más körülállás miatt néha meglankadna: az ujra belefuvja röpitő erejét. Ez dicsőség, barátom, mely nemcsak sugárokbul, ez hatalom, mely nemcsak szóbul áll.

Naplóimat statisticai lapokká nem akarván tenni, csak két-három adatot jegyzek föl, mert ez kifejezendi azt, mit én kimondani nem tudok. A brit birodalombeli készitmények csak kivitt részének ára, 1834-ben, 416,491,910 p. forint; 1835-ben a harminczadi tiszta jövedelem 205, 228,960 p. ftra ment; ugyan 1835-ben a birodalombeli hajók' száma 25055, a rajtok lévő embereké 168,061-re hágott; 1834-ben összes réveibe, 13,903 belföldi, 5,894 idegen kalmárhajó evezett be. s 13,639 belföldi, 5,853 idegen evezett ki, s Londonban magában, 1835-ben, 5,066 hajó rakodott le; 1835-ben a kormány' összes jövedelme 506,335,450 p. for.. kiadása is ugyan annyit tőn. Nem annyira dicsőség birni e roppant vagyont, mint teremteni. S innét megitélheted azt is, hogy melly nemzetben illy mértékkel kamatozó tőerő van, az bár mi nagy adóság mellett is, vajjon félhet e a megbukástol?

Ha a Coventgardenre s más gyümölcspiaczokra jutsz, szinte megtévedsz, nem egy déltartományban vagy e? A kókusdiók, narancsok (2 v. garas egy), granátalmák, ananászok, figék rakáson állanak. A szőlő (fontja 12 — 30 v. garas), hozva a spanyol és portugal hegyekről s meleg szigetekből, most is oly friss szinben s épen árultatik, mintha szüret' ideje volna. Ez is az ember elsősége, hogy növény és állatkint nincs az éghajlat mostohaságára kárhoztatva; mi szépet s jót a föld valahol terem, s a nap érlel, mindazt fölkeresi és haza hordja, és igy a távol

*) „Uralkodjál Britannia, Britannia uralkodjál a habokon."

országok' javát birja, veszedelmei nélkül. Ne hányd az angol' szemére, hogy hazája, Albion, egynek és másnak hiával van, mert csak dicsőségét, erejét, hatalmát pattantod ki, elmondván neked: hogy chinai theát és mekkai kávét iszik, havannai szipát sziv, kyprosi borral, malagai szőlővel, török rizszsel, provencei olajjal, francz pálinkával, olasz narancscsal s ananászszal, Indiák füszerével, Dominique' czukrával, tengerek' halával él; hajóit svéd tölgyekből, butorait mahagonibul épiteti, házait cararai márványoszlopok tartják, kertében a hévöv' növényei illatoznak, köztük Palmyra' omladékibul emel romokat, ablakaiban Mexico madarai szivárványkodnak, Egyipt' gyapotába, Ásia' selymébe, Persia' sáljába, Sibéria' prémjébe öltözködik; a világszem-opált Magyarországbul szurja meltűjébe, Peru' aranyával fizet, nyakába kelet' gyöngyeit fűzi, gyürüiben Afrika' smaragdja zöldel, s mind e nagyságra és pompára és hatalomra braziliai gyémántbul készült koronát tesz föl. —

A Dock-ok, raktáraktul s pinczéktől körülvett mesterséges tavak, melyekbe a Temzéből nagy gátajtókon eresztetik viz, s mellyek közül egybe egybe 150—500 árboczos hajó mehet be, lerakni a hozott terhet, fölrakni az elviendőt. A St. Katherine-dock ha nem a legtágasb is, de talán a legmeglepőbb. Körüskörül 7 — 8 emeletes komor szinü tárházak emelkednek; a földszin nyilt tornáczot képez vas padozattal, s részint vas, részint kőoszlopokon nyugszik. Mindenfelé a kerekes sok vasgépek állanak, a tömérdek terhet kiemelni a hajóbul, fölhuzni a tetőre vagy lebocsátani a hajófenekre. Idegennek ez valami nagy és csodálatos látvány! Az éghajlatokat összezavarva látod, a különböző övezetek' termékeit egymás mellett fölhalmozva szemlélvén. A nádvesszők csomókba kötve hevertek, mint nálunk a nádkazlak; a dugófák mint nálunk az ölfák; a délszigeti borok, olajok, füszerek hordókban, a különös állatszőrök, ásványok zsákokban, a nyers czukorparázs kádakban, s mint szokás a gazdag' tárában, ittott elszórva, hogy szinte tapad a csizmatalp. De ismerhetem e én azon számtalan idegen terméket? Valóban, mintha a föld' közönséges szüretelő házában jártam volna, melybe a gyümölcsök a világ minden zónáibul összehordattak. Az angol erő és szorgalom mint a tengerörvény, mely nagy körben forog s mindent magába bevon.

A hajók' némellyike épen utra indulandó volt. A matrózok sürögtek. Része a vitorlakötelek közt fön a negyedik árboczto-daléknál kötözgéle, része a hajóoldalt festé vizháritó festékkel, része a vitorlákat foltozgatá. Némelyik nem rég érkezettnek födelén anyákat is láttam, kik révbe jutott férjeiknek térdeikre ülteték kisdedeiket. A kereskedők pedig fontos arczczal jöttekmentek mint papjai e mammon-templomnak. Én pedig — csodálkoztam!

A City lakosainak, ha a Temze' tul partjára akartak menni, messze eső hidra kellvén kerülniök, s állandó hid az e tájon horgonyzó és szünet nélkül jövömenő magas árboczu hajók' útát fogván elzárni; Brunel mérnök' fejében azon eszme támadt, hogy a két part folyam alatti ut által köttessék össze, s ez a Tunnel. Két boltozatut lesz, egyik a jövők, másik a menők' számára; az egész ut' hosza 1,300 láb, melyből már 740 készen van. A viz, mint a hirlapokbul is tudod, többször beszakadt s a sok akadály a társaság' tárát végre kimerité. De most ujolag foly a munka, mert ez eredeti müv némileg megszünt nyerekedők' ügye lenni, bevégzésébe a nemzet dicsőségét s nevét is beszőyöttnek látják. Egy gömbölyü toronydad üregben kerengő lépcsőkön jutsz a fenekre, s egy sötét barlang helyett, mit vártál, egy földalatti nappalba lépsz, oly ragyogón van a 180 lépésnyi kész boltozat gázzal megvilágitva. „Ugy e sehol nincs illyen széles e világon?" kérdé egy ifju angol, s fénylő szemmel vetett a perselybe a beteg munkások' számára. Annyi igaz, az angol nemzetnek, ha ma eltöröltetnék is a föld szinéről, maradna nyoma a föld' hátán és a föld' keblében, mint a romai és görög népnek maradt, de lételünknek csak a következő század is mi jelét láthatná, miután öseink várainak omladékit is elpusztitottuk? A Tunnel alkalmasint drágább mint egy rendes hid, de a népnek kenyér, az észnek tárgy, a nemzetnek dicsőség kell. Müvek a maradékhoz a legnagyobb s legmaradandóbb leczkék; midőn azokat látja, szive dobogni indul. Ezért még mai szomoru korában is irigyletes a görög ifju' sorsa, ki Athéne' vidékén, Sparta körül, Thébe' kapuinál, a szent emlékezetü romok' árnyékában az apák' dicsőségéről epedve, szenvedve s lobogva álmadozik.

Barátom, itt mindent gigasi idomban találsz, ugyhogy ki Anglia' mértékével méri Magyarországot, az annak vagy igen he-

ves barátja, vagy ellensége. De ha tehetném, ez életet minden becsületes magyarral megnézetném, s reménylem, kik most kétkedve és — nemzetileg — káromkodva kiáltják: magyar vagyok! hoszu orral odább sompolyognának. Büszkeségünk csak a haza' határain belöl virithat, kivül s kivált itt le kell hervadnia. Egyébiránt én csaknem ohajtom, maradtam volna hon, mert igy valamely vén zsoltár' nótájára, valamelyik fatornyu egyházban, boldogul énekelhetném a boldogokkal: ‚extra Hungariam non est vita, si est vita non est ita.' Igy ül a féreg a torma' hátára, s kevélyen énekli a mézevő méhnek: nincs jobb étel a tormánál!

LXIX.

London, Junius' 19-én, 1837.

Mint az éj, melyben naplóm' e lapját irom, sötét kép' elébe vezetlek. Az utczákon töltött puskával fegyverkezett néhány őrt látni; kik csordákat hajtnak, nem barmokbul de — emberekből. Vászon ingök s gatyájok szennytöl és zsirtól koromfekete, képök sárga és kiaszott, két forgó szemmel, lábaikon vaslánczok, mellyek' lármás csattogása a negyedik utczára is elhangzik. Ittott megállapodnak, utba jött ismerőseikkel sugva, titkon, külön értekezni bünröl és gonoszságokrul; azokrul miket elkövettek, azokrul miket teendenek, s az örök puskáikra könyökölve hiven őrzik öket, mig köztük a pokol veti magvát; néhol a kocsmákba is befordulnak, hogy az itéletnek szeszes italt tilalmazó részét teljesitsék, s mohón nyelt nedvvel a lelket és észt, mely ha nem egyképen is, de mindenben szól, elkábitsák, az örök pedig kün az ajtónál hiven őrködnek, hogy ben a vétekszülő indulatok tápláltassanak; igy eltüzesedett fővel tovább vonulván, köztök, kik gyalázatuk' e nyilványa által mindenre fölszabaditva érzik magukat, és az utcza' népe közt kezdődik a káromkodó és szemtelen szóczivaj, mit az örök ugy csilapitanak le, hogy néhányat a puskaágygyal főbe csapnak.

Majd a vasajtó fölnyittatik; s egyegy vagy földalatti vagy földfölötti inkább ólba mint szobába 50 — 70 becsukatik, hol télben fázik és fagy, nyárban megrekedt hőség fojtogatja, hol a

büzhödt légben szabadságát csak ideiglen, de egészségét örökre elveszti, bár erről az itéletben egy szó sincs. Ekkor minden felügyelés megszünvén, megindul a mirígyes társalkodás, esküdözés, káromkodás, dulakodás; a' bünök' történetét, a gonoszság' mesterségeit, a vétek utait egymásnak elbeszélik háboritatlanul egész késő éjjelig, midőn azokkal mintegy megtelve, a szemetes, büdős, férges téglázaton vagy összefült szalmán kiki helyet foglal, olly sürün, hogy takaró nem levén, test testet melegít. Együtt van minden kor s bün, öreg s ifju, hogy ezt az kezére nevelje; a gyanura befogott *) az elmarasztott gyilkossal ölelkezik: hogy lelke ha tiszta volt, ennek förtelmeitül megtermékenyedjék; ki életének nagyobb részét rabságban tölté el s feje ezer álnokságnak tárává lőn, a kiszabadulandóknak ördögi tanácsait osztogatja, a romlatlan szégyenkezve lép be s vonul félre, de jaj neki a védtelennek, ha a többihez nem alkalmazza magát, tehát mint azok, szitkozódik, ocsmány dolgokat beszél ő is, hogy valamikép náloknál jobbnak ne látszassék, mert ez nagy szerencsétlenség lenne; és ez kezdete a vétekbe sülyedésnek; kiben a jónak s szeméremnek még egy szikrája van, itt meg nem élhet, vagy áldozatul kell esnie vagy gonoszszá kell válnia; a czinkosok azon tanácskoznak, miképen szedjék rá a birót: az ingerelt tébolyodott a hahotázó csoportnak mulatsága s áldozata lesz; a betegek ápolás és pihenés nélkül a többiek közt nyögve fetrengenek, s ez erkölcsi mirigyhez a physicait is adják; szóval: a rabok vétekre, korra, állapotra, bünre tekintet nélkül összevegyittetnek s igy a tömlöcz, a büntetés' czéljával ellenkezőleg; a bünnek s henyeségnek valóságos iskolája, melyben a jók teljesen, a roszak örökre elfajulnak; siralomház, honnét a belső ember a sirba vitetik; egy erkölcsi mirigy' műhelye, melynek költségét az ország viseli; egy drága intézet, hol minden gonoszság mesterségesen összepontosittatik és sza-

*) Éjszakamerikában, New-Yorkban 100 vádlott közül 80; Angliában 100 közül 20, Franczországban 100 közül 55 mentetik föl. Nálunk, mielőtt csak az illető iratok beadatnának, 6 — 12 hónapig raboskodik a szegény, s hogy a nem nemes tetszés szerint be ne küldessék, az ellen a törvény egy betücskéje sem védi. Hol illy könnyen befogathatik az ember, ott 200 közül elég ha 20 elmarasztatik.

badság adatik a veszélyes ismeretségek' szövésére, s mód gyilkos és tolvaj tervek' kidolgozására. Rendszerint a bünös rész levén nagyobb, ez a jót magával ragadja, de egyébiránt is a lelki romlottság tagadhatlanul ragadósb a testinél; tehát illy állapotbul a bün' izröl izre örökülése szükségképen következik, s természetes, ha a fiu a tömlöczben tarisznyáját azon szögre akasztja, mire apja és nagyapja akasztá, és csak e szög azon ősi vagyon, mit birni az ország a nemtelennek megenged.

Barátom, megborzadál-e e szörnyü képtöl? Örülök ha igen. De tévedsz ha eredetijét Angliában keresed; nézd magad' körül, s megismered hogy én itt a magyarországi tömlöczöket rajzolám. Hidd el, keseredett szivvel s buslakodva vittem tollamat. De ép e lélekvérző s rettenetes állapot, miben a humanitás' szent törvényeit iszonyuan taposva látom, mely a polgárok, a status, a vallás' érdekeit egyképen sérti, ép ez okozá, hogy utazásom' egyik fő czéljául a tömlöczök' megvizsgálását tüzém ki. Én ugy találom, hogy Éjszakamerikában s Europa' müvelt országaiban már darab idő óta a törvényhozók, erkölcsphilosophok s fogházkormányzók összemunkálva s nagy buzgalommal dolgoznak a szükséges javitásokon; mig mi e társas életi s philantropi nagy munkáról alig hallánk valamit, s kegyetlen rendszerünket oly természetesnek látjuk, mintha az másképen nem is lehetne, *)

A javító rendszer (système pénitentiaire) alig kapa hirre, föltalálásának dicsőségét már is több népek követelik. A francz a 17-ik században élt Mabillonnak tulajdonitja; a belga szerint legelőször a gandi tömlöczben létezék; az angol ezt tárgyazó első rendelkezésnek 1776-ki törvényét mondja; de Pennsylvania is saját inditványát vallja elsőnek. Miután azonban legkorábban, legteljesben, legterjedelmesben e rendszer' Éjszakamerikában fejlett ki; ennek rajzát a rendszer' történeteül tekinthetni.

A quakerek, e vallásos és humanus emberek, a mult szá-

*) A következőknek nagyobb része, innét kiszakitva, megjelent még 1838-ban, ily czimü ingyen osztogatott füzetkémben: „*Terve egy épitendő javitó-fogháznak, a magányrendszer' elvei szerint. Kassa, 1838, egy nagy körajzzal.*“ Intéztem a borsodi tömlöczküldöttséghez, mint annak egy taga, s mind ez, mind a megye által el is fogadtatott.

zad' utósó negyedében, Pennsylvaniában oly lelkesen munkálkodának a büntető törvények' kegyetlensége ellen, hogy 1785-ban a törvényhozás a halálos büntetést a legtöbb esetekben, a testit pedig végképen eltörlé, s a nagyobb gonosztevőket magános kamrákba zárni rendelé. Igy épüle a Walnut-street tömlöcz, melynek nagyobb teremeiben a rabok együtt voltak, de, büneik' természete szerint elosztályozottan, a kamrákba pedig azok csukattak, kiket a biró elkülönözésre itélt, vagy kik a tömlöczfegyhez alkalmazkodni vonakodtak. Látni való, hogy a külön zárás még nem vala általános büntetés, s a biró erre különösen itélte azon nagyobb bünösöket, kik az 1786-ki törvényváltoztatás nélkül halállal fogtak volna lakolni.

Azonban a Walnut-street tömlöcz szerint sok statusok épitének, New-york is; de a reménylett süker mindenütt kimaradt. Innét azon gondolatra jöttek, hogy a kamrák' számát szaporítani s a foglyokat egymástol lehetőleg elkülönözni kellene, és ez volt a most annyira hires auburni (New-yorkban) tömlöcznek eredete, melyben 1816 után párosával laktak a rabok, s melynek, 1819-ben, több kamrákkal szaporítását parancsolá a törvényhozás.

Pennsylvania az alatt 1817-ben a Pittsburg, 1821-ben a Cherry-hill nevezetü tömlöcz' épitésére szavazott költséget, és a rabok' elosztályozását foganatlannak tapasztalván, minden fogoly' külön elzárását határozá, ugyhogy kamráját se éjjel se nappal el ne hagyhassa, se ne szabadjon dolgoznia.

De ez elvnek alkalmazhatása előtt az auburni uj kamrák elkészülvén, itt 1721-ben nyolczvan fogoly külön záraték. Hanem a próba, mitöl oly sokat s nagyot vártak, eredményében rettenetesnek mutatkozék, mert a teljes elkülönzés *munka nélkül* társas természetü embernek erején fölül van, 's igy azon szerencsétlen foglyok szemlátomást fogytak, éltök veszélyben forgott s némelyik közel volt a megháborodáshoz. E szerint az igazgatás kénytelenségben érzé magát azon módositás' tételére, miszerint most a foglyok éjszaka külön kamrákban tartatnak, nappal pedig közmühelyekben de néma hallgatással dolgoznak; és e rendszert az 1824-ki törvényhozás is javallá s azóta *auburninak* neveztetik. Egyszersmind a közönség' figyelmét, az

egyesület' valamennyi statusaiban, az enthusiasmus' legmagasb pontjáig fölgerjeszté, annyira, hogy ezt a javító rendszer' történetében időszaknak mondhatni, melly óta a tömlöczügy a társasági föladatok' legfontosabbaihoz számláltatik s a fogházak' kormányára a legelőkelőbb polgárok vágyakoznak. S vetélkedve javitják tömlöczeiket s épitnek ujakat ezóta a külön statusok, mellyek egész 1835-ig példányul csak az auburnit választák, s maga New-york is még egy másodiknak épitését rendelé, minek félépitése érdekesb módon történt semhogy elhallgathassam. T. i. Lynds, az auburni tömlöcz' igazgatója (egykor kapitány) száz rabot magához vesz s elvezeti a Hudson' partjára, hol az uj tömlöcznek kelle épülnie, s a nélkül hogy éjjel kőfal közé zárattak volna, féken birá őket tartani szilárd akarata által. Több évig dolgoztak igy saját börtönökön, számuk időnkint növekedvén, s az egy ezer kamráju Singsing fogház igy épitteték föl magok azok által, kik utóbb belezárattak.

Azonközben Philadelphiában is elkészült a Pittsburg, 1827-ben, s a rabok éjjel és nappal külön zárattak s dolgozniok se vala szabad, és itt mindez történt veszedelmes következmény nélkül, t. i. mert a kamrák' szerkezete oly hibás volt, hogy a közlekedést épen nem gátlá meg. Részint tehát, mivel a rendszer javitónak nem mutatkozék, részint mivel az auburni szomoru esetek a közönségre eleven benyomást tőnek, részint mivel az auburni uj rendszernek magasztalva hirdetgetett szerencsés foganata a közvéleményt egészen meghóditá; a pennsylvaniai törvényhozás, kétkedvén, vajjon a jó utat választá-e, a két rendszer' megvizsgálására biztosságot nevezett, mely bár az auburnit is itélé jobbnak, a határozat, kivált Vaux Róbert s a nagy hirü Livingston' hatalmas szavokra az lett: *hogy az örökös elkülönzést megtartá, de összeköté vele a munkát*, — és ezen fenyiték uralkodik a 844 kamráju Cherry-hillben, s ez neveztetik *philadelphiai rendszernek*. Én azonban ugy látván, hogy az auburni rendszernél az erkölcsi erő a hallgatásban, a philadelphiainál pedig a magányban fekszik; azt *hallgatórendszernek*, ezt *magányrendszernek* kivánnám neveztetni.

S mi fegy uralkodik a hallgatórendszer mellett?

Megérkezvén a rab, egészségét az orvos megvizsgálja, aztán megfürösztik, haját megnyirják, s tömlöczruhába öltöztetik. Ekkor egy kamrába zárják be, honnét csak néhány nap mulva eresztik a közmühelybe dolgozni. A naprend ez: napköltekor haranggal adatik jel a fölkelésre s a porkolábok az ajtókat megnyitják. A rabok rendsorra kiállanak, mindeniknél levén tál, korsó és éjedény, s ezeket menetközben kellő helyökre tevén, mennek a mühelybe, hol teljes hallgatásban s lesütött szemekkel dolgoznak. E körül van egy sötét titkos folyosó, honnét a rabokat láthatni tőlök meg nem láthatva. A jeladásra ismét rendsorba állanak, s utközben a konyha melletti szoba' nyilásából regi tálkáját kiki elveszi, és a sor' haladásával kamrája' elébe jutva, abba betér s ételét elkölti. Husz percz mulva azon rendben visszatérnek s tálaikat beadják; az ebéd is oly módon történik. Este, előbb megmosdván, azonképen takarodnak kamráikba, magokkal vivén a vacsorát és éjedényt, s a magokra hajtott ajtót utánok a porkoláb becsukja. Bizonyos idő mulva a káplán mindenik folyosón imádságot mond, mi után a fekvésre jel adatik. Éjjel az őrök posztósaruban hangtalanul járnak föl alá a folyosókon, miknek pislogó mécse kriptai csöndben ég.

És mi fegy a magányrendszernél?

Megvizsgáltatván, megtisztittatván s felöltöztetvén a rab, szeme beköttetik s igy vezettetik kamrájába, hol talál: nappal falhoz felköthető függő ágyat, egy czintált, egy czinkancsót s a statustol egy bibliát és más épületes könyveket. Ide vezettetése közben rövid időre az őrponton megállitják, hol a kormányzó a szabályok' föltételetlen megtartására inti. Kamrájába érvén, szemfödelét leveszik s egyedül hagyják, hol talán évekig, talán örökre fog maradni, a nélkül hogy emberi teremtést látna az őrökön kivül. Több napokig még csak bibliát sem adnak neki, annyival kevésbé dolgot, s ez idő alatt a kormányzó különös figyelmének tárgya. A rab mihamar munkaért esdeklik, de mig a magány által teljesen meg nem töretett, addig megtagadtatik, s aztán is el kell magát határoznia vagy folyton dolgozni, vagy épen nem, — de ez utóbbi alkalmasint soha nem történik, oly rettenetes kin a magány kivált bünös embernek. Olvasásban itt a rab nagy gyönyört talál, s ki olvasni nem tud, azt vagy magától vagy se-

gitve megtanulja, s e végből nagy tekintetü polgárok is meglátogatják a kamrákat. Kamrájában eszik, alszik, dolgozik, s abból soha ki nem megy, ritka esetet kivéve; de ekkor is csak teljes magányban lehet sétálnia, hogy ne hallja élő' hangját, ne lásson élő teremtést. Az őrök, a kormányzó, az orvos gyakran meglátogatják a kamrákat; de főkép kivánatos a káplán, ki itt a lelket a vallás' vigasztalásának többnyire nyitva s érette epedve találja.

Mindkét rendszer megegyezik abban, hogy a rabok' munkája vállakozóknak adatik bérbe; hogy ebből a rab semmit nem kap; hogy ki mesterséget nem tud, arra tanittatik; hogy az élelem egészséges, bő, nem finom, de tápláló; hogy a rabok közt minden tekintetben, még tökéletesb egyenlőség van, mint van a társaságban, s a gazdag, kinek gazdagsága bünét csak terheli, nem dorbézolhat a szegény mellett, kinek szegénysége egy mentsége bünének. — De különbözik abban, hogy a magányrendszer a makacskodót csak sötét kamrába zárás és étele' kevesitése által engedi megbüntetni, mi két nap alatt rendszerint foganatos: ellenben a hallgatórendszernél a közmühelyekben a rendtartás szükségesb és nehezb levén, ha valamelyik máshoz szól vagy szemét munkájárol csak fölemeli, a porkoláb azt azonnal megkorbácsolhatja. És ez egyik fő oka, hogy Livingston és több nagy hirü férfiak nagy erővel kikeltek e rendszer ellen, s ellene már is hatalmasan emelkedik Északamerikában a nép' szava, mert különös, hogy mire nem itélhetni a bünért mi nagyobb, az alá vonatni a fenyiték miatt mi kisebb.

Talán nem lesz elötted érdektelen a két rendszer' főbb vonásait összehasonlitani.

A magányrendszer igen egyszerü. A rab külön kamrában elzáratván, alig lehet szabályt sértenie, és igy a fenyitéket fentartani könnyü. Ha az első napok elmultak, mikben a lélek a háborgás és kétségbesés közt kinosan hánykolódik, következik a sorsában megnyugvás; a hallgatást meg nem törheti' mert egyedül van, munkálkodni meg nem szün, mert ez minden öröme. Itt az elv magában dolgozik. A hallgatórendszer' kivitele nehezebb. Megismerik, hogy a lélek' elkülönzése a föladat, de azt tartják, bár a test együtt legyen, a lélek nincs, ha teljes hallgatás uralkodik; innét a rabok nappal közmühelyekben dolgoznak

mélyen hallgatva. Minthogy tehát e rendszer egyedül a teljes hallgatáson nyugszik, ennek fentartása conditio sine qua non, s ezért szükség a tilalomtörőt rögtön s keményen büntetni. Használtatik a korbács, — s mivel a tilalomtörés gyakori, gyakran használtatik, — mert ez nyomban engedelmet eszközöl, mert általa a munka alig szakittatik félbe, mert fájdalmas a nélkül, hogy az egészségnek ártana, s mert nem tudnak más büntetést minek mind e jó oldalai megvolnának. Itt legtöbb a fenyitéktöl függ, mi pedig már magában rosz; azonban nem-alkalmazása veszedelmet szülhet.

A magányrendszer költségesbnek állittatik, mert a rabok szüntelen ben levén s ben dolgozván, részint az egészség, részint a szerszámok miatt a kamráknak tágasbaknak kell lenniök; azonban a különbség kisebb semmint ellenei vélik, mert viszont a hallgatórendszer nagy közműhelyeket kiván.

A magányrendszernél az iskoláztatás és vallásoktatás nehezitve van az által, hogy a rabok össze nem eresztethetnek; a tanitónak sorban kell a kamrákat eljárni, mi sok időt elvesz, a pap pedig innepeken a folyosó' végéröl hirdeti az igét, midőn a kamrák' külajtói kinyittatnak s a vasrácshoz járult rabok hallgatják a nélkül hogy vagy látnának, vagy látathatnának. A hallgatórendszerrel nem jár e nehezség; itt azon iskola s innepi istentisztelet közteremben tartatik; de e könnyüség vajjon nem alkalom e azon sok tilalomtörésekre, melyek' fenyitéke maga képes minden erkölcsi foganatot elrontani? Egyébiránt ama rendszer' védei, az elvhez hiven, fontosabbnak tartván az oktatást, semmint ennek pártolói, ugy látszik, a több költségtül nem rettegnek, s ha elég tanitó levén, oktatás egyenkint adathatik, az a köziskolainál bizonyosan sikeresb leend. Természetes, hogy a jobb drágábban szereztetik meg, s több sükerhez több fáradság kivántatik. S itt ujolag megjegyzem, hogy Északamerikában emberszeretettöl s nemes szivtöl vezéreltetett sok papok s nagy rangu polgárok megmeglátogatják a rabokat az innepeken, s több órákig tanitják irni, olvasni, s magyarázgatják nekik a szentirás' erkölcsi helyeit. Nem ritka eset, hogy a közbevegyitett tanács sirásra fakasztja a bünös tanitványt. Ily eszközök s ily

nemes keblü polgárok' segedelmével épen nem kételkedhetni a rendszer' javító foganatárul.

A magányrendszer szerint vastag falak által elválasztva, mintegy ugyanannyi sirban levén a rabok, két tetemes haszon bizonyos; egyik, hogy egymással nem közlekedhetvén, roszabbakká nem válhatnak, mint milyenek voltak bekerültökkor, másik, hogy egymással meg nem ismerkedvén, a társaságba visszatértökkor, ha csakugyan megjavultak, tiszta életet folytathatnak, mert nincs rabtárs, ki uj gonoszságra vagy kinszeritse vagy elcsábitsa, ha pedig uj bünöket akarnak elkövetni, nincs tömlöcz-ismerős ki segitse. Crawfordnak ezt beszélé egy Cherry-hilli fogoly: hogy az előtt a Walnut-streeti tömlözben volt, honnét kitetsző jó viseleteért korán kiereszteték. Erős szándéka vala becsületesen élni s Ohióba menni, mert története ott nem ismertetett. Dolga jól ment, midőn egy emberrel találkozék, ki ama tömlöczben rabtársa volt. Tetteté magát mintha nem ismerné s elsiete, de az követé, mondván: ‚ismerlek, s ha kerülsz egész életed' elbeszélem. Minek az, becsületesnek látszanod? Jöjj velem, igyunk s beszéljünk a régi dolgokrul.' Látta nincs mód tőle megszabadulni; ha nem tart vele az is baj, megbecsteleniti a lakosok előtt s kenyerét veszti, ha vele tart az is baj, mert bünbe viszi. Elkeseredék s miatta s vele juta a Cherry-hillbe. — A hallgatórendszer mellett e veszedelem csak félig hárittatik el, mert ha belső ismeretséget a rabok nem köthetnek is, mi igen nagy kérdés, de képben egymást megismerik.

A magányrendszer ellen a fogság' idejére nézve felhozzák azt, hogy az eleven képzelődésüt könnyen örültté teszi, mint sok példák bizonyitják; a kiszabadulás' idejére nézve pedig, hogy mennél keményebben, teljesb és hoszabb elzárásban tartatnak, annál mohóbban s vadabbul vetik magokat a szabad élet' csábjaiba, s bár mi nemes határozattal fegyverkezének föl, a haláli egyedülségből a világba hirtelen áltmenetelben nem tudják s nem birják magokat fentartani. Az elsőre felelet az, hogy a munka' megengedése a rendszeren lényegesen változtatott, s felelet Crawford' vizsgálódása, honnét kisül, miképen azon szomoru esetek nem a magány, sőt nem is a dologtalan magány, hanem a kamrák' egészségtelensége s az oktalanul kemény bánásmód'

eredményei; felelet még a philadelphiai Western, a glasgowi, a gandi stb. tömlöcz, hol e rendszernek ily következményei egyszer sem, de jó foganatai gyakran mutatkoztak. A második ellenvetés alatt álphilantropia rejtezik, s mint merő okoskodásra felelni könnyü, példákkal pedig még nincs bebizonyitva. A hallgatórendszer' dicséreteül mondatik, hogy a társas természetü ember' lelkéhez inkább illik: a világtol nem szakittatik el annyira, és igy a visszalépésben sincs annyi veszedelem.

Azt állitják továbbá, hogy a hallgatórendszer társasági emberekké a rabokat inkább képezi, mert itt engedelmességre szoktattatnak, mert itt több módjok levén tilalmat törni, némileg érdemök annak megtartása. Ellenben a magányrendszerben nincs érdem, mert nincs alkalom hibázni, hallgatnak, mert nincs kivel beszélniök, dolgoznak mert öldökli öket az unalom. De ez nem áll, mert fegy itt is van, véteni ellene itt is ott is lehet, s nagyon csalatkozik, ki a fölingerlő korbácscsal eszközlölt engedelmességet erkölcsi erőnek hiszi s jobbnak annál, mire a tilalomtörési körnek összeszoritása által szoktattatunk s minek szükségéröl a magunkba igazitó magány meggyőzhet, mint a korbács soha nem. Söt hiszem, hogy

A magányrendszer egyedül alkalmas a bünös' megjavulását eszközleni. Az örökös magánylét s a háboritlan csönd gondolkodásra, maga magába vonja a lelket s az ember nem kerülheti el, hogy lelkismeretével ne találkozzék. Midön a multra emlékezik, életének bünös szakán is ált kell mennie s apródonkint hozá szokik először megállapodni mellette, aztán elmélkedni róla, végre hibáit megismerni. Az egyedülség, mi kezdetben elkeserité elméjét, utóbb annak emelkedést ád, mit követ az ellágyulással járó vágy kifelé, s hol elmélkedéshez érzékenyedés járul, ott a megszentelődés közel van. Igy történik hogy azok, kik az embereket sértegették, mondhatlan örömet érzenek, ha kamrájokba ember lép, s a legyet és pókot a világért sem bántanák, mert élő állat s némileg társul szolgál; s ime ez nagy lépés, kinos vágyat s becsülést éreztetni azon társaság iránt, melyet ök botorul megsértettek. A tapasztalás azt is mutatja, hogy itt a lélek minden benyomásra rendkivül fogékonyá válik, s epedve nyilik meg az erkölcs és vallás vigasztalására. De miután a magába-

szállás a megjavulásra nem mindeneknek elég, miután ez azon nyilás, mely a kegyes oktatások' mintegy betöltésére önkényt reped meg: erős hitem, hogy a megjavulást csak az ember' munkás részvéte viheti. A magány és csönd felfakasztja a lelket, — ezt teszik a kőfalak; a vallás és erkölcs gyógybalzsamának beleöntése szükséges még, — ezttegyük miemberek és polgárok, látogatások és tanácsadások által.

A törvényhozónak rendkivül fontos körülállás az, hogy csak a javitó rendszer szerinti büntetés oly igazságos, miszerint a büntetés' keménysége mindig arányban van a rab müveltségével s erkölcsiségével. Természetesen, mennél nagyobb elmével s több neveléssel bir valaki, annál bünösb ha bünhödött; de hiszen a magány is annál kinosb és rettenetesb, mit a tapasztalás igazol. De a büntetés arányban áll az erkölcsiséggel is. A mint az igaz megbánás támad a rab' lelkében, kinai azon mértékben enyhülnek, s az apródonkint eljött megnyugvás hajlik ugy tekinteni a siri kamrát, mint melyben igazságos dolog meglakolni az általa is bünöknek ismert bünökért. Tehát a büntetés' szigoru lépést tart a benső megjavulással, s az átalkodott gonosz és megtért bünös szenvedéseik különbségének okát önmagokban hordozzák. De mód adassék a javulásra, s láttuk, hogy magábaszállás nélkül nincs javulás, s az csaknem egyedül a magányrendszerben lehető, és igy csak itt a büntetésnek arányban állása is az individualitással, minek megközelitése non plus ultraja a büntető törvénykönyvnek.

Nem állitom hogy tökéletes, de körülbelöl kimeritő ez összehasonlitás: a hallgatórendszer inkább physicai, a magányrendszer inkább erkölcsi bélyegü; a korbács fájdalmat okoz rögtön, a magány állandó félelemben tart, amaz megalacsonyit midőn lealáz, emez megtör de meg nem gyaláz; az első rendszer a rabokkal durván bánik, a másik keményen de emberileg, az megfásitja az érzést, ez föllágyitja; az első boszuló indulatot gerjeszt, a másik megnyugvásra szoktat; az első rendszer alatt volt rab tudván, hogy volt rabtársaitol s a nézésre beeresztett emberektöl megismertethetik, kiszabadultakor mindenre félénken tekint, a másik alatt volt bátran lép a világba, mert fogolyszomszédai közül senki nem látta s idegenek a tömlöczbe be nem

bocsáttatnak, tehát az nehezben, az könnyebben visszanyeri erkölcsi méltoságát, mi a javulás' föltétele; az első több alkalmat nyujt az elszórakozásra, tehát annál nehezb a lélekbe szállás; a másik egészen ennek eszközlésére van irányozva, tehát ott ritkább itt gyakoribb lesz a megjavulás' példája.

Vannak, kik a gyökeres megjavulást kétségbe hozzák. De ha igy volna is, mit most röviden elég legyen tagadnom, a javitórendszer' hasznai nevezetesek. „Dolgozni kinszerittetvén a henyeségtöl elszokik; hallgatnia kellvén engedelmességet tanul; bünével tartja társaságban a magány; az oktatás müveli s vigasztalja; a fenyiték által rendre szoktattatik. Lehet hogy kiszabadultakor lélek szerint nem egészen becsületes ember, de becsületesek' szokásával bir; henye volt s lett dolgos, tudatlan volt s megtanult olvasni s irni, nem értett mesterséget s most ahhoz is ért s kenyerét keresheti. Ha a jót nem szereti is, gyülölheti a roszat, melynek szomoru következményeit érezé; ha nem erényesb is, legalább okosb, s erkölcsös ha nem a becsületért, saját érdekeért. Szóval, ha nem lett is polgárrá, kinek viselete példás, a törvény ellen sem cselekszik s a társaság ezzel megelégheték." Hozá adom, hogy a büntetés' szigorusága miatt a büntetés' idejét megröviditheti, mi a statusnak s családoknak egyképen nagy nyereség; hogy a büntető törvénykönyv szelidebb elvekre alapittathatik, mi fontos lépés az emberiség' történetében.

A londoni tömlöczök' négy nevezetesbikét megvizsgáltam, t. i. a Newgate-t, melynek minden jelessége óságában áll; a Westminster Bridewell-t, mely a legujabb s bele külön 348, halmozva 762 zárathatik el, s került két millió p. forintba; a Millbank, mely a hires Bentham által 1794ben javaslott nemzeti javitóház' helyébe, 1000 kamrára, 1810 körül épitteték. Az épület' terve szerint itt a magányrendszernek kellene uralkodni, de hiányai miatt a hallgatórendszer sem kivihető, s ha e fogház a régiebbek fölött sok elsőséggel bir is, az egész annak bizonysága, miként lehet sokat vetni és keveset aratni. Figyelemgerjesztök a leégett 4-ik és 5-ik pentagonban épitett 13½ láb

hoszu, 9½ l. széles, 10 l. magas uj kamrák. T. i. miután e fogház' legfőbb hibája az, hogy a kamrák közti falakon a hang áthallatszik, a fáradhatlan Crawford (kinek hálámat itt nyilván s örömmel mondom ki) több építészszel s természettudóssal kezet fogva tizenkét építésmóddal tön próbát ugy alkotni a közfalat, hogy a beszélgetés és hang teljesen meggátoltassék. Én is meglátogatám e példánykamrákat, s egyikbe én másikba a káplán zárkozván, egész erőbül kiáltozánk; de a káplán semmit nem hallott, én pedig, ha igen figyeltem, valami üres, haldokló hang oly gyengén üté meg fülemet, mint egy viszhang, alig tudva bizonyosan, ha hallom-e vagy csak fülem zeng. E közfal áll ötöt hüvelyknyi két kőfalbul, a mely két kőfal között eső 7½ hüvelyknyi ürt ismét egy 4½ hüvelyknyi téglafal választ ketté; egyébiránt az egészen téglafal a hangnak még roszabb vezetője. A francz kormánytul a fogházak' megvizsgálása végett Északamerikába küldött biztosok, Demetz és Blouet, vissza tértökben e példánykamrákat megnézvén, ezeket minden látottaknál tökéletesbeknek vallották.

A Millbankon kivül az egész birodalomban legnagyobb a Coldbath-fields nevü, mely kisugárzó három nagy épületében 900 rabnak ad helyet, ugy hogy 520 külön kamrában hál, a többi csak külön ágyban, folytonos felvigyázás alatt.

Itt a hallgatórendszert legpontosb alkalmazásban láthatni egész N. Britanniában. E fogháznak sok udvara van, mindenikben két intő, egy udvarőr s egy porkoláb. Az intők s udvarőrök a jó viseletü rabokbul választatnak; amazok' kötelessége rendre s hallgatásra ügyelni, emezeké az udvar' szükségeiről gondoskodni s a porkoláb' távollétében az intőkre vigyázni. Ezek fölött van a porkoláb. Tisztviselő, kezdve a kormányzótul le a kapusig, van 54, t. i. férfi 44, nember a nőrabok' épületében 10.

Ha valamelyik rab a fogház' szabályait megszegi, az intők megilletik annak jeleül, hogy jegyezve van; de ők sem beszélhetnek se' magok közt, sem a rabokkal. A folyosókon s rácsoknál szinte porkolábok őrködnek, kik este mind visszavonulnak, s ott, hol több rab hál egy kamrában, az intők s udvarőrök ügyelnek a csöndre s a belső éjőrök, kik posztósaruban sétálgatnak fölalá a folyosókon, s a kémlyukon bebetekintgetnek a mécsvilágitott kamrákba.

Reggel a keritésőr lövéssel ád jelt a fölkelésre. Az ajtók fölnyittatván, elsőben is a porkolábok, udvarőrök, intők széljel állnak helyeikre, s vigyáznak a rendsorban lemenő rabokra. A rabok az udvarra leérvén, közepén körüskörül járkálnak, s az alatt a főporkoláb által megszámláltatván, hármasával megmosdanak. Ekkor csapatonkint dolgozni vezettetnek, vagy oakumot fosztani' vagy kereket tapodni, vagy szobákat tisztitani. A porkolábok fölváltatván, reggelizni mennek, honnét visszajöttökben a mult napi s éjjeli rosz viseletüekről tett jegyzeteiket a kormányzónak beadják, ki a vádlottakat azonnal maga elébe idézi. Ez alatt a reggeli mindenik udvar' rácskapujához hozatik, s az udvarőr adagonkint az asztalon elrakván, a rabok rendsorban lépdelnek elő, leülnek a porkoláb, udvarőrök s intők felé arczczal, s fél óra mulva a háladás is elmondatik. Ezt követi a kápolnába menetel, honnét megtérve ujra dologhoz fognak. Ebédre a leirt rendben mennek, mi után a tömlöczszabályok' egy része szokott felolvastatni. Este pedig haranggal adatik jel a dologtuli megszünésre, midőn fél óráig tartandó vacsorához ülnek, s minek végével az udvarban megszámláltatván, rendsorban indulnak kamráikba. Nem neveiknél, de számaiknál fogva szólittatnak ágyaikhoz, kamráikba s egyébüvé.

Kemény munka alatt értetik kerek tapodás, oakum fosztás és a fogházban előforduló minden munka. Egy kereket egyszerre 20 rab tapod, három osztályban; minden három perczben megcsendül egy vas szer, s három rab lép le s annyi lép föl mindenik osztályban, s igy egyegy rab naponkint 6½-9 órát tapodván, 12-16,800 lépést lép.

Rabbal csak irott engedelem mellett, csak választó rácsok közt, csak porkoláb' jelenlétében és csak egy óranegyed hosszig beszélhetni. Pénze a rabnak nem lehet, levelet a kormányzó' kezén keresztül, eleséget pedig épen nem kaphat. —

Leggyakoribb álthágások a fogházban: vonakodás a dologtul, a ruha s ágybeli' megrongálása, falra irás, másra tekintés, beszélgetés vagy épen káromlás, engedetlenkedés. Büntetésök: étel' megkevesitése, kenyérre s vizre szoritás, sötét kamrába zárás, némely esetekben vasra verés; testileg csak a gyermekek s ezek is igen ritkán lakolnak.

Két kápolna van, egy a férfiaké, egy az asszonyoké. A káplán minden reggel s mindenikben tart istentiszteletet, mi imádkozásbul, szentirás' olvasásából áll, vasárnap pedig beszédet mond. Ezen kivül az iskolára fölügyel, a magányba zárt rabokat meglátogatja, a betegeket vigasztalja, természetöket vizsgálván velök tanácskozik s jó szándékaikban segiti, sőt sorsuk' javitását még a tömlöcz' falain kivül is eszközli s mind erről naplót visz.

Irni s olvasni nemcsak a gyermekek, de az idősek is tanittatnak. A káplán bibliát, vallásos és erkölcskönyveket szokott kiosztogatni. A rabnők' javitására összeállott brit nő egyes ület' tagai pedig ezeket ajándékozzák meg áhitatos könyvekkel őket oktatják s hetenkint háromszor olvassák s magyarázzák nekiek a szentirást.

Kapnak a rabok 40 lat kenyeret naponkint; 12 lat hust 1 itcze darával, hetenkint háromszor; 1 itcze levest 1 itcze darával hetenkint szinte háromszor; 1 itcze darát magában, hetenkint egyszer. Ruházatuk, a férfiaké: egy ing, egy ujas, egy deréklő, egy nadrág, egypár harisnya, egypár bokancs, egy gyapju sipka, egy nyakbeli, és egy zsebkendő; az asszonyoké: egy flanell szoknya, egy ing, egy öltöny, egy kötény, egypár czipő, egypár harisnya, egy vászon fejkötő, egy nyak-és zsebkendő. Minden rabnak külön ágya van, két vászon és egy gyapjutakaróval. Tisztaság' kedveért minden rabnak két lat szappan, tiznek egy törülköző s hatnak két fésü adatik. A nappali s hálószobák, a mühelyek, a folyosók nyárban naponkint, télben két hetenkint mosatnak. A ki látja hogy e tömlöcz oly tiszta, milyen nálunk sok ur ház nincs, természetesnek fogja találni, hogy a rabok igen egészségesek s a jól elrendezett kórterembe keves szorul. —

Mi az angolországi tömlöczöket általában illeti, Howard a hires philantrop több mint fél század előtt gyujtván fáklyát a tömlöczök' szomuru éje fölött, annak folytában a brit törvényhozás 1776-tol fogva, midőn a rabok' „külön zárátása“ s a magányrendszer világosan kimondatott, egész IV-ik Vilmosig, midőn országos fogházbiztosok neveztettek, a rabok' ügyében sokfélekép s gyakran rendelkezék. S ha ki hallja, hogy IV-ik Györgynek a rabok' osztályozását parancsoló törvénye után uj fogházak' épitésére s régiek' igazitására csupán Angliában s

Walesben a nép 12 millió p. f. költe: azokat igen tökéleteseknek fogja képzelni, holott igen hiányosak. Tömérdek költséggel kéjelmessé tevék de rettentővé nem, egészségessé de javitóvá nem, nagygyá és széppé de czélszerüvé nem, s kevés kivétellel elmondhatni valamennyiröl: hogy áll az épület, de hiányzik a rendszer, fegy, egydedség. Legtöbbjében a hallgatórendszer uralkodik de csak névvel, mert a körültekintgetés nem tilos, s értekezni ezer rést lel a rab, sőt ismerősöket, leveleket is elfogadhat; sok fogházban nincs is tömlöczszabály, sokban a kormányzó nem bir képességgel azt alkalmazni, némelynek udvara nincs, másnak káplánja, sokban keves eledel, sokban semmi kemény munka, van olyan is, melyben a két nemet elkülönözni lehetetlen, melyben a beteg egészséges társaival fekszik, kórterem nem levén.

De ennyi hiány mellett is Europában N. Britannia az, hol, általában szólva, a tömlöczök legjobb állapotban vannak, s ez ország áll a javitó rendszer' teljes behozatalához legközelebb. Mert Angliában és Walesben, 1834-ben, elitélt rab volt 15,995, hálterem és kamra pedig volt 1832-ben 10,200, és igy még csak 5595 kamra kell, hogy minden rab külön lakhassék. S e szám még kisebbre olvad le, ha meggondoljuk, hogy a nagy háltéremekből néhány ezer kamrák kitelnek.

Legyen türelmed, barátom, naplómnak még egy harmadik szakasza következik. Mi tárgyat az ember tanulmányul vesz mint ezt én, attól lehetetlen ily röviden elszakadnunk.

Ha a két rendszerrül fölebb elmondottakat végig olvasád, a kettő között alkalmasint tudhatál választani. Azonban még el kell mondanom némely kivált gyakorlati nézeteket, részint, mert amott inkább mint elv semmint fegy, inkább mint theoria semmint praxis állittattak össze, részint hogy téged' és hazámfiait, ha fogházjavitásrul gondolkodnának, figyelmeztessem a két rendszer köztti erkölcsi nagy különbségre, s azon elsőségre, melyel a magányrendszer a másik fölött nézetem szerint bir.

A hallgató rendszerről

Megmutathatni, hogy szerkezetében nehez és mesterséges; alkalmatlan elérni a czélt, hova irányoztatik; sükeres munkálkodása körülállásoktól függ, miket nem biztosithatni s mikre nem támaszkodhatni; hogy keves jó oldalai mellett sok veszedelmes van; hogy jelességei történetesek és függők; hiányai szükségesek s természetebeliek.

1. A közlekedés' meggátlására e rendszer sükeretlen. Hogy jelek által s halk hangon megtörténhetik, e rendszer' védei magok megismerik, s bizonyitja a mindennapi sok büntetés is. S e bizonnyosságnak elhatározó befolyása van mind a rabokra mind a felügyelőre nézve; mert azoknak annak tudása, hogy a közlekedés teljesen meg nem gátoltathatik, folytonos ösztönül s biztató jutalmul szolgál minden alkalmat, mi a felügyelök' sokféle foglalkozása mellett akad, ügyesen használni; mert ezeket azon tudás, hogy legébrebb őrködésök is kijátszathatik, hanyagokká teszi oly igyekezetben, mely bár mi fáradságos, még is foganatlan. S nem is képzelhetni, cselekben az ember mi elmés és ügyes és makacs, kivált ha szükség vagy hajlandóság vagy tilalomba vágy kinszeriti, és ha elsül, ebben azok ujakrol gondolkodni, ha nem, ugy is ok uj próbákra, a rabtársaknak pedig alkalom tanulni belöle s mulatság elszórakoztatni általa. A Coldbath-fields fogházban, 1836-ban, pusztán csak szólásért s esküért 6794 büntetés rendeltetett, azaz, annyi álthágás jött fényre, mert ki volna balga hinni, hogy több nemtörtént?

De ha megengedném, hogy a közlekedés teljesen meggátoltathatik, vagy ha védeinek azon állitását elfogadnám is, hogy a teljes meggátlást elég megközeliteni: a rendszert még sem mentém ki, mert alkalmazása csak oly eszközök által lehető, melyek a rendszert fentartják, de czélját megölik. T. i. a szabályok' minden álthágását rögtön büntetés követi, mely, mint fölebb láttuk, évenkint ezerekre menvén, természeténél fogva a becsületérzésnek, ha testi s az egészségnek, mert az élelem' elvonása sorvasztó, gyakoris ágánál fogva pedig a léleknek s javulásnak kárhozatos, mert igy a rab nemcsak azon büntetéseket szenvedi, mikre a biró által itélve van, hanem a rendszer miatt, nem büneiért, ujakkal s alázókkal halmoztatik, minek következménye: elmeingerültség,

igazságtalanság' érzése, eredeti bünét elfeledve lelkét a jogtalan bánás tölti el, a birói itélet a rendszer miatti büntetések' tengerében elmerül, az igazságos törvény' sulyára nem eszmélhet azon izgató szabályokra boszankodtában, melyek már azért is ingerlök, mert megtartásuk rabtársra bizatik, gyakran nálánál bünösbre, de ki a kormányzó' bizalmát megnyerni elég álnoksággal bir. Ily állapotban alkalmas-e a lélek magába szállani? Nem pattog-e vissza a mérgesitett kebelröl a pap' minden erkölcsi tanitása? Valóban, ekkint az embert nem megalázzuk de felbőszitjük, nem megtéritjük de boszuállásra ingereljük.

Tagadhatatlan tehát, hogy e rendszer a közlekedést nem gátolja meg, és ez itélet fölötte, mert ugy nincs lélekkülönzés sem, mi a süker' föltétele; tagadhatatlan, hogy rögtön és *kemény testi büntetések nélkül hallgatás nem eszközölhető* *), és e fegy mellett nem lehet magábaszállás, mi a süker másik föltétele. Itt elhallgathatnék, azonban folytatom.

2. Kárhoztatja e rendszert az is, hogy intőkül s udvarőrökül rabokat kell használni. Ennek veszélyes járulékai vannak. Mert a mennyiben a legelfajultabbakban legtöbb tettetés van, a leggonoszbak, s a mennyiben csak a hoszabb időre itéltek' választása czélszerü, annyiban, a törvény' szeme előtt, a legbünösbek tétetnek elöljárókká; és igy a mennyiben nekiek tekintet adatik, kiszabadulnak azon törvényszabta megalázás és szenvedés alól, mi alá bünjök hajtá, mire a törvény itélte, minek pedig, hogy sulyát érezzék, kivánja mind az ő javok mind a társaságé, a mennyiben pedig választásukban a kormányzó a porkolábok' javasla-

---

*) Ez utósó években a wethersfieldi fogház nagy hirre emelkedett, főkép azért, mivel a hallgatórendszert *testi büntetés nélkül* tudta alkalmazni. Crawford ennek szemtanuja volt, s vele együtt örvendett az auburni rendszer' felekezete; de korán örvendett. A legutósó francz kormánybiztosok' 1837-ki tudósitásában olvassuk, miként Pillsbury, e jeles kormányzó, csak addig nélkülözheté a testi büntetést, mig rabjainak száma keves volt. Szaporodván a rabok, közöttük, minthogy tökéletes elszigetelés lehetetlen, szövetkezés támadt, s a zendület, mely kiütendő volt, nem sükerüle ugyan, de egy őrnek életébe került. Igy a testi büntetést vissza kellett állitani, sőt az ifj. Pillsbury szükségesnek látná, hogy a rögtön büntetés' jogával nemcsak a kormányzó, de mindenik porkoláb föluruháztatnék.

tára is kénytelen hallgatni, a pártfogás, egyértés és megvesztegetés' hoszu sora keletkezhetik azok és a rabok köztt. Igy e rendszer a törvény' itélete ellen cselekszik, midőn a büntetés' szigorát szelliditi, és ép azokra nézve, kik legbünösbek s kik legtöbb szenvedésre itéltettek, s a megjavulás ellen dolgozik, midőn vétkes képlakiság által uta akad a rabnak a büntetés' súlya alol kimenekedni, holott csak ugy tarthatni a büntetést sükeresnek, ha a rab egész fogsága alatt itéletét oly megkönnyülhetlennek tekinti, mint az öröksorsot; s ez nincs igy, mert például a Coldbathfielsi 900 rab közül intő s udvarőr 218, s e 218-nak még nagy része havonkint változik, s e szerint legalább 300 nem lakol ugy, mint a törvény kimondá.

Tegyük fel, az intők s udvarőröknek rabokbul alkalmazása magában nem veszedelmes; de hol találunk képes, hü, becsületes személyeket a rabok közül a rabok mellé, hol, kivált nálunk, kivált a városlatan megyékben, miután erről a londoni kormányzók, kik alatt mindenféle s korbeli foglyok vannak, magok panaszkodnak? E rendszer mellett igy okoskodnak: ‚ennek jelessége függ a hallgatás' fentartásától, a hallgatást csak meghitt felügyelők tarthatják fen;' utána teszem a gyakorlatot: ‚ugyde a felügyelők nagyobb része a rabokbul választatik, s nem lehet másképen, és vajjon a felügyelőkben szükséges tulajdonok nem ollyanok- e, miket rabokban nem kereshetni?' S ha a tömlöczben csakugyan nem találni képes, hü, becsületes személyeket, vagy elég számmal nem, fogjuk alkalmazni, ki tisztének megfelelni nem képes, ki hatalmával társait is rontólag vissza él, ki a bizodalmat megcsalá? Hát ha a porkolábok vagy intők közül többen megbetegeszuek, nem fog e a mesterséges szerkezet menetele megbomlani, s ha van kit betanitani, nem kivántatnak e erre több napok?

De innét származik a rabokban egy örökös elme s lélekhullámzás is, mi megnyugvásra időt s erőt nem enged, mert hogy a kormányzó az intők' hüségéről bizonyos legyen, a rabokat föladásra biztatja, a rabok pedig részint hogy rajtok boszut ne álljanak, ha tőlük feladattak, részint hogy helyökre tétessenek, ellenök szüntelen árulkodnak, s valának esetek, hogy a gyülölt intőt más undvarra tétel által kelle s lehete a bőszültektől megvédeni; az intők, végre, hogy állásaikat biztositsák és szorgalmuk látszas-

sék, hamis és alaptalan vádakat tesznek. S meggondolván még azt is, hogy a kormányzónak naponkint (900 rab után) 69-80 vádat kell meghallgatni, valóságát kinyomozni és elitélni, képzelhettjük, mi ideje s kedve marad az értelmi s erkölcsi javitó ösztönöket munkásságba hozni. Avagy mint Auburnban a porkolábnak jog adassék rögtön büntetni s csak utána tenni róla jelentést; vagy mint Ringsingben, büntethessenek tetszés szerint s minden bejelentés nélkül?

Tehát látszik, hogy e rendszer' javitó foganata majdnem lehetetlen, szerkezetének menetele minden pillanatban megromolható. De mire is való e szövevényes gépezet? Ugy látszik, elháritani az akadályokat, miket alkotói önmagoknak teremtének. T. i társas lényeket egybegyüjtenek, megtiltanak minden közlekedést, s aztán megbüntetik, ha hatalmas vágyoknak engedtek, ha szóltak azokkal, kikkel társaságban lenni kinszeritvék. Itt valóban kaján elmésen összehalmozva van a sok nehezség, nem más czélbul mint hogy meggyözettessék, s ha nem sül el, a mint nem is sülhet el soha, a rendszer a szerencsétlen rabokon boszulja meg azon hibát, mi önmagában s a felügyelök' eljárásában van.

3. Láttuk hogy e rendszer' lényege hallgatás, láttuk bogy hallgatást csak büntetés eszközölhet; már most kérdem, mint bánandunk a csak vádlottakkal? Alá vetjük azon sokféle szabályoknak? Ha ellenök vétenek, ha intenek, ha szólnak, ha fejeiket fölemelik, rájok büntetést mondunk? Dolgozni küldjük a közmühelyekbe? De szabad e büntetni vagy dologra kinszeriteni azokat, kik a törvény elött még ártotlanok? Ha szabadon együtt hagyjuk öket tartaléktalan beszélgetésben, a tömlöcz marad az mi volt: a bün' iskolája s ezt nem k e l l tennünk, ha pedig dologra kinszeritjük s hallgatástörésért büntetést szabunk rájok, ártatlanokat fognak sujtani s ezt nem s z a b a d tennünk.

4. De e rendszer mellet az sem érethetik el, mi pedig a törvényhozó előtt roppant fontosságu, hogy a tömlöczfegy az egész országban egyenlöitessék, hanem a büntetés' szigora függend, mint eddigelé, azon keménységtől, mivel a fegy alkalmaztatik, és ez különbözni fog a kormányzók szerint. Hol azok lelkismeretesek, itéletesek és tevékenyek, hol segédei értelmesek, hüvek, hol a tömlöczbirálók gyakran megjelengetnek, ott a rendszer fo-

ganatosnak fog látszani; de hol ellenkező eset van, ott élni fog a bün és métely, csakhogy lappangva. Sőt a magányrendszer a büntetésnek lélekre hatányát is lehetőleg egyenlővé teszi, ugyhogy a rabokban csak egyedségök szerint fog különbözni, min tul már emberi erő nem lehet; de a hallgató rendszerben azon hatány a kivitel különbsége szerint változik, azon kivitelnek különbsége pedig a kormányzók és segédek' különbségében feneklik, s valóban, ha e rendszer szerint épitett északamerikai s europai tömlöczök' rajzaira emlékezem, ugy találom, hogy azok egy elvnek egymástól igen különböző módositásai.

5. Más helyen már emlitém, mi szükséges körülállás, hogy a rabok egymást ne ismerjék, pedig ezt a hallgatórendszer nem gátolja meg egészen, mert ha jel s hang sokat mond, mit csellel lehet adni és venni, arcz és szem szinte érthető, mi mindig nyitva áll. Hogy kiszabadulása után társaitol a rab meg ne ismertessék, az neki egyképen érdekében áll:

a) Azon esetben is ha *ártatlan*, akár még csak vádlott volt, akár már rab, de erőszakos körülállások' aldozataképen rab. Ha tiszta lelkünek, bár mi alacsony sorsu legyen, a befogatás is kin, mennyivel inkább kin és veszedelem mindenféle söpredékkel záratni össze, s később az életben megismertetni s pajtáskint megszóllittatni. Okosság s emberiség egyképen parancsolják az ártatlanság' jogait s *gyöngéd szemérmét*, mi szüzi boritéka minden erénynek, mególtalmazni, s a törvény maga nyujtson vértet az alkalom ellen, hogy a bünös a jámborral társulhasson s ismeretség' szine alatt pióczakint ragadjon bele, vagy üldözze, mig meg nem ejtheté.

b) Azon esetben is, ha gonosz tettén bánkodva *megjavulni indul*. Legyen hogy az erény' ösvényén mint iparkodó polgár haladásban van, legyen, hogy csak most küzd és határozgat magában, az első esetben egy töle megismerni nem akart s talán megvetett rabtársa megbuktathatja az által, hogy vétkes cselekedeteit elhirdeti; a második esetben ragadhatja csábitó s fenyegető kisértései által. Hogy is induljon a jók közé, midőn ez követni fogja s nagyitva kürtölni egykori büneit?

c) Azon esetben pedig, ha a kiszabadult rab *gonoszságait tovább is folytatni* elhatározá, a társaságnak áll ér-

dekében hogy társaitol meg ne ismertessék; mert az elszigetelt gonosz ártalmatlan, hanem szövetkezés, erőnek, észnek, ügyességnek egyesülése teheti a gonoszságot a társaságra nézve veszedelmessé, s miután e rendszer a közlekedést s ismerkedést lehetleniteni nem birja, a tömlöcz némi ily szövetséget szerző találkozásnak lesz szinhelyévé. Sőt e rendszer még alkalmat ád azon tehetségek, képességek, ügyességek' kitüntetésére, mikből a bünös merényekre társulók egymást leginkább kiismerik s megszeretik.

Ezekből világos, hogy e rendszer hallgatást parancsol, de a testeket együtt hagyván, a lelkeket elkülöniteni nem tudja, és igy a társulás és megismerés' veszedetmeitöl a rabokat még nem óvja; hogy a gyakori és kemény büntetések nemhogy a lelket magába térni engednék, sőt azt örökké riadt állapotban tartják, kikeseritik, boszura ingerlik; hogy a raboknak intőkül s udvarőrökül alkalmazása által, midőn egy részt szigoru fegyelem alatt tartani akar, amazok törvényszabta büntetéseik' igazságos súlya alól kisikamlanak, s az egész rendelkezés egyébkint is sokféle veszedelmekkel bir: hogy a csak-vádlottakra igazságtalan teherrel nehezkedik; hogy sükeres munkálkodásra oly vigyázás és felügyelés kivántatnék, milyen létesithetlen, de ha ez megtörténhetnék is, az egésznek mozgása perczenkint fenakadhat: s végre hogy munkálkodása egydeddé s egyenlővé az egész országban nem tétethetvén, általános elfogadásra alkalmatlan. —

A magányrendszerröl

Bebizonyithatni, hogy a lehető legegyszerübb, mi nagy elsőség; hogy az elv, mint a természet' ereje, mihez az emberi munka csak segitőképen járul, magában dolgozik folytonosan, s e szerint támaszkodás a tisztek' felügyelésére, mi oly kijátszható, s a vigyázás' rendessége mi kivihetetlen, a sükerre nem elkerülhetlen, föltétel; hogy csak ez büntet emberileg de azért rettentően; hogy megjavithat, de el nem ronthat; hogy benne fekszik minden tökély, mit az embernek könnyebb lépcsőnkint kifejteni, mint szándékosan elnyomni.

1. A vádlottakra nézve más rendszert nem is alkalmazhatni, ugy hogy sem ők ne büntettessenek itélet előtt; sem a társaság érdeke ne veszedelmeztessék. A vádlott személyének biztositása

jevén a czél, a szabadság' vesztése, mi megitéltetés előtt már magában jogtalanság, büntetés által ki ne keserittessék s másokkal összezárás által elfajulást ne vonjon maga után, mint ez a hallgató rendszernél az eset, és a vádlott sem ételben sem italban sem lakásban ne szenvedjen szükséget; mindez pedig csak a magányrendszerben találtatik föl.

Nem áll, hogy ez kegyetlen büntetés, s hogy e szerint az elitélt s vádlott' sorsa ugyanaz. A vádlott egy tágas szobába helyheztetik, mely szellős, világos, meleg; vizzel, élelemmel bőven elláttatik s ha birja s ha kell neki, többet is vétethet magának. Az igaz, szobáját el nem hagyhatja sem éjjel sem nappal, kivevén hogy a kápolnába megy (hol ez van, mert rendszerileg nem kellene lenni); de eljön hozzá a kormányzó, káplán, orvos naponkint; ismerősei meglátogathatják; ügyvédével szabadon értekezhetik; küldhet és kaphat leveleket, könyveket kérhet és adnak, irhat, és mit tud s akar s lehet dolgozhatik. Látni, hogy minden, mi neki kedvetlenséget okozhatna el van háritva s téve minden, hogy a szabadságvesztést, minek a társaság' javaért történni kell, mennél kevésbé érezze. Alább ki fog tetszeni hogy az elitélt semmi ilyen engedélyekkel nem bir s ez teszi a nagy különbséget.

Egyébiránt, kegyetlenségérül itélendők, ne ezt és a szabad állapotot, de a kétféle fegyet hasonlitsuk össze. A hallgatórendszer egy oldalrul társalkodásra ösztönöz sokat egybegyüjtvén, más oldalrul attól tilt szabályai által, mi tantalusi kint már az ó kor pokolbelinek mondott, s ha e leghatalmasb vonatásnak vagy erőtlensége vagy a körülállások miatt enged a vádlott, vagy az intők ezt jelentik föl: kegyetlenül büntettetik, mert a rendszer' ereje egészen a szigorban fekszik, ugyhogy ha ez teljes mértékkel nem alkalmaztatik, foganata elveszett. Vajjon azon sokféle szabályokba betanitás nem teszi e rabbá a vádlottat? Vajjon azon állapotnál, mely a megromlás s megismerés' veszedelmeitöl sem óv meg, nem szelidebb, nem igazságosb, nem biztositóbb e a magánylét, ugy miként azt az imént kifejtők, mely midőn a bünhődés alkalmát elháritja, a büntetés' szükségétől szabaditja meg magát, s más e ez, az érintett módositások által kivetkeztetve minden büntető bélyegéből, mint puszta szabadsághiány, enyhitve, miként az állodalomtul telhetik? Hiszem, hogy ha a becsü-

letérzö vádlottaknak e rendszerek közt választás engedtetnék, ehhez állanának, és ez a rendszer mind becse mellett mind kegyetlensége ellen a legnagyobb erősség.

Maga a new-yorki törvényhozás is, melly különben a hallgató vagy auburni rendszert törvényesité s terjeszti, arról, hogy a vádlottakra nézve a magányrendszeren kivül más mód mind alkotvány mind szabadság elleni s mind veszedelmes, annyira meggyőződék: hogy a vádlottak' számára épitni kezdett fogházat a magányrendszerhez alkalmaztatni rendelé. Ez történék egy pár év előtt. *).

2. Ép azon magánylét, mi a vádlottakra nézve engedélyekkel paizs és kéjelem, engedélyek nélkül a raboknak büntetés, s a legfoganatosb és legkeményebb. Mert ezek a kormányzón, káplánon, felügyelökön kivül látogatóul senkit el nem fogadhatnak, levelet nem irhatnak s nem vehetnek, a kiszabott ételadaggal beérni kénytelenek, és nem tetszés szerint de azt és annyit dolgoznak, mi és mennyi parancsoltatik. A fölebbi lapokon érintém mi körülállások miatt kiáltaték e rendszer kiállhatlanul kegyetlennek; de, mint már szinte említém, ellenkezőt bizonyitanak a glasgowi, philadelphiai, gandi tömlöczök, mikben a magányrendszer pontos alkalmazásban uralkodik. Az angol parliamentnek beadott vizsgálatokbul s más nyomozatokbul kitetszik, hogy a glasgowi egyes kamrákban hónapokat töltött rabok magánybani fogságaikra borzadással emlékeznek, s e gyötrelmet készek volnának testi büntetéssel is megváltani. De igy is kell lenni; mert ha pusztán a phisicai jólléten s tisztaságon munkálkodunk, sok röstre s csavargóra nézve még kivánatos lesz fogházba záratni, s találkoznának, kik egyedül e czélbul bünhödnének (mint ez gyakran megtörténik mind Francz, mint Angolországban), ha más oldalrul erkölcsi kin nem tenné elrettentővé. A tömlöczbeli tisztaság s jóllét hasonlitson Damokles' lakomájához a feje fölött ingó pallossal. E rendszernél nem kegyetlen a büntetés de igen kemény, azonban igazságos és emberi; szabadságával vissza élt tehát attul megfosztatik, ugy szólván nem bántatik s büntetve érzi magát. Csak számüzetik a társaságbol mellyet

*) Prisons of Great Britain. Crawford and Russel. Parliaments report. 1836.

megsértett. Nemde természetes és igazságos büntetés? Igen, és egyszersmind a legkinosb.

S ti emberek és törvényhozók miért büntetitek a testet, mi csak eszköz mint a kés melyet emel, vagy e szerint miért nem itélitek meg a kést is? A bün nem az akaraté e, mitöl a cselekedet függ, s az nem a lélek ereje e? Tehát ha a léleké a bün, szenvedjen a lélek, ha a lélek romlott meg, a lelket igyekezzünk megjavitani már pedig a léleknek büntetése s javulása együtt csak a magányrendszerben lehető *).

És ez nekem fontos eszmém, mind a testi büntetés' eltörlése, mind e rendszer' választása mellett vivnom.

3. E rendszer' gyakorlati jelességei közé tartozik: egyszerüsége, minek két haszna van, egyik hogy szerkezetét könnyü vezetni, másik hogy megbomlása ritka eset. Itt a fogház' alakjától a süker nem függ. Egy mintaul fölépitett s butorozott szoba szerint épithetni az egész tömlöczöt, s e szerint valamennyit az egész országban, és a fegy s büntetés' sulya ekkor országszerte lehetőleg ugyanaz. Minthogy a rabok nem értekezhetnek s nem szövetkezhetnek, a kiszökés nem vagy igen nehezen lehető. A tisztek' száma itt kevesb, kötelessége egyszerübb lehet, s igy, midőn egyrészrül a kisebb tömlöczökbe is értelmes porkolábokat kaphatni, másrészrül szorgalmoktul nem függ annyira a foganat, mert azonkivül, hogy betekintgetnek, minden kötelességök az élelmezésben s munkaadásban áll.

4. Ellenvetésül mondatik először: hogy e rendszer mellett közmühelyek nem levén, a dolgoztatás nem oly gyümölcsöző, és másodszor: hogy az egyes kamráju fogház sokkal költségesb. Nem alaptalan egyik sem, de van benne sok képzelt is. Amazt elrontja a' glasgowi tömlöcz' példája, melynek 25,060 p. f. tevő egy évi költségébül 18,680 p. fort. a' rabok' keresménye téritett

*) Ezen eszmémben s hitemben engem' megerősit egy philadelphiai ifju fogoly felelete, kit látogatói kérdezgetvén, midőn annak kijelentése után, hogy a magány iszonyu szenvedés, azt tennék kérdésül: ‚szenved e miatta egészsége?' válaszolá: „Nem, egészségem igen jó, de a lélek, az igen beteg."

meg, ugyhogy a drága N. Britanniában a megyének magának egy rab fejenkint, hozzá adván minden igazgatási, épületi, szóval minden tömlöcz körüli költséget, csak 19 p. forintjába jött. Emez is elenyészik ha, számolunk és megfontoljuk, hogy a hallgatórendszernél az éji kamrákhoz tágas közmühelyek járulnak. E rendszer szerint egy kamra legalább 8 (angol) láb hoszu, 6 l. széles és 10 l. magas; a magányrendszernél legalább 10 l. hoszu, 8 l. széles és 10 l. magas. De vajjon a közmühelyben egyegy rab nem foglal e el 2 l. hoszu, 6 l. széles tért? Már ez több mint kell, hogy az egyenlőség helyre állittassék. Azt is elhiszem, közmühelyekben a gyári munka könnyebb folyamu, de bezzeg a büntetés és javitás itt másodrendü czéllá szok válni, s a gyári zaj és folytonos munkálkodás köztt ki képzel elmélkedést s magábaszállást? Pedig nem az e a javitóház' czélja hogy javitson, nem pedig hogy ügyes müvest képezzen? S czélirányos és bölcseség e a haszon' kedveért a' büntetés' sulyát erejétől megfosztani s a fogság' erkölcsi sükerét eltiporni? Emlékezzünk, hogy két különböző dolog azt eszközleni, hogy a' gonosztevők' tartása a társaságnak semmiben ne kerüljön, és azt, hogy megrettenjenek s megjavuljanak; amaz merő hideg kalmári lélek', emez emberszeretetből s humanitásbol fejlett bölcseség' terméke.

5. Miket már, bár röviden is, ittott emliték, ismételni nem akarván, még csak azt jegyzem meg, hogy a törvény' rendithetlen erejéről, könyörületlen forgásárul s hajthatlan sulyárol félelmes képzetet itt nyer a rab, hol a hallgató, süket, néma falak köztt örökös magányban emésztődik. Idegen ember s hir nem jut el hozzá, saját magával s gondolataival ugy a milly állapotban elvált a világtul kell társalkodnia, semmi kilátás, semmi remény kisikamlani büntetése alol, mert az elváltozhatatlan mint a fatum, — a halotti csöndöt, a folytonos unalmat, a lélek' kinát semmi nem szakasztja félbe. A büntetés' e hideg, e szörnyü bizonyosságában fekszik azon iszonyu elrettentő hatalom, mivel a kinpadok föl nem érnek.

Ezekbül s a fölebbi összehasonlitásokbul következik, hogy e rendszer nem az elnyomásra eszköz, de paizs a megvédésre; a raboktul semmi kedvezést meg nem tagad mit birniok kell, és megőrzi azon roszak ellen, miknek a most mindenszerte létező

Földszint 128
Első emelet 128
Második emelet 128
összes 384

Kerítésfal

ALAPRAJZA egy JAVITÓFOGHÁZNAK

a magányrendszer elvei szerint

384

egyes kamrával

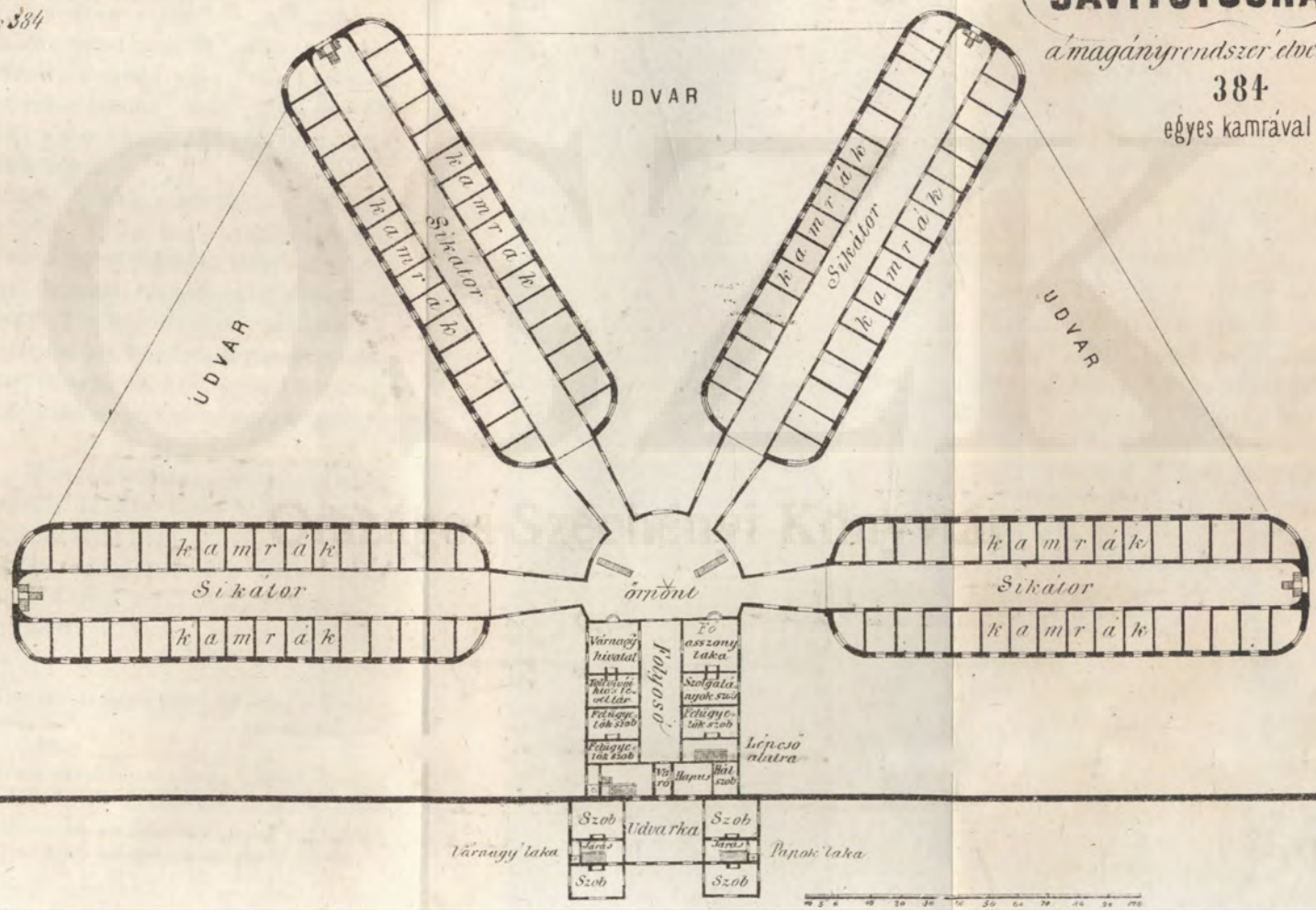

tömlöczállapot kiteszi, az ártatlantul nem vonja meg a szükséges oltalmat, a bünöshöz tilalmas pártfogót járulni nem enged; érintkezés ben nem történhetvén, sem a rab sem a vádlott nem jöhetnek ki romlottabbul, s ugy az elfajulás' mint a megismerés' veszedelmeitől menttek; midőn a megrögzött gonosztevő fekete mesterségeit nem terjesztheti, a társaság aratja áldozatainak jutalmát, s a kiszabadultakban nem szabadságra érdemetlenek, nem kitanultabb gonosztevők térnek kebelébe; szerkezete egyszerü lévén, menetele mint egy erkölcsi önmozgonyé bizonyos és csaknem bomolhatatlan; szoktat munkára s vezet gondolkodásra, mi a lélek' nyíladozása erkölcsi javulás s a vallás' vigasztalásai után; a büntetést a legigazságosban érezteti és elhárithatlanul, — és ezért is, de más okbul is egyedül az a rendszer, mely az általános és egydedes alkalmazásra képes.

Mind a két rendszerre illik: lehetetlen hogy a rab roszabbá legyen; csaknem bizonyos hogy rendes emberré képződik; — de ezt: hihető hogy gyökeresen megjavul, csak a magányrendszerröl állithatni. S ezzel egyszersmind kimondám azt is, hogy én, miután e tárgyrol mind olvastam mind gondolkodtam, s miután Europa' 24 legujabb s legjelesb fogházait gonddal megvizsgáltam: e rendszert itéltem jobbnak, s mind azoknak, kiktöl ebben a határozat függ, csak ezt ajánlom elfogadtatni. *)

De kérded, honnét van ez, hogy annyi elsőségek mellett is e rendszer szerint alig épült Északamerikában három tömlöcz, midőn ellenben a hallgatórendszer számos fogházakban uralkodik? Felelni rá könnyü, mert azon kivül hogy az auburn, 1822-ki szerencsétlen esetek a nemzetet e rendszer ellen föllármázták, Crawford' tudósitásából világos, hogy a javitó rendszer a tömegnél nem azért lőn népszerűvé mert javit hanem mert gyümölcsö-

*) Az elvek' ily hoszasb fejtegetése után az ügyre nézve hasznosnak gondolám itt is (A) bemutatni azon alaprajzot, mit az 59ik lapon idézett Tervem mellett nagyobb alakban közlék, s ezt tenni, mire magam' a nyomtatás' folyama alatt határozám, annyival inkább hajlom, mert közönsége s köre azon Tervnek, rendeltetésénél fogva, szükecske volt. Azonban bocsánatot is kérek a szives olvasótul, hogy e rajznak részletes magyarázatába itt nem ereszkedhetvén, a végett bátorkodom emlitett Tervemre utasitani.

zö, mert a rabok' keresménye a tömlöcz' fentartására fordittatván e nagy teher a nép' vállárul legördült. S az levén a közhiedelem, s nem alap nélkül, hogy a rabok közmühelyekben hasznosban foglalkodtathatnak, könnyü kitalálnod, a hallgató rendszer miért nyere többséget?

De ugy látszik a közvélemény ott is megfordult *), s Europa a hatást mit e részben onnét kapott, aligha kamattal vissza nem adja. Mert Europa' legjelesb férfiai nyilatkoztak a magányrendszer mellett, mint Crawford az angol tömlöczök' igazgatója; Julius porosz jogtudós, ki e tárgyat tudományilag több munkáiban fejtegeté, s kik mindketten meglátogatták Északamerika' kitünőbb fogházait; a francz kormánytol 1836-ban szinte Északamerikába küldött két biztos, Demetz és Blouet; Bérenger a francz l' Institut' elnöke; Ducpetiaux a belga fogházak' aligazgatója,— kik közül az első, második és utósóval személyesen is megismerkedém. S különösen megjegyzésre méltó Crawford' azon jelentése a parliamenthez, hogy a hallgatórendszer szerint igazgató valamennyi angol fogházkormányok, egyet kivéve, azt nyilvánitták, hogy ha tőlük függne a választás, kétkedés nélkül a magányrendszernek adnák az elsőséget, s nem kevésbé fontos, mit Demetz és Blouet francz biztosok 1837-ben mondának, hogy Északamerikában a hallgató rendszert alkalmazó hét fogházkormányzók közül öt teljesen s határozottan a magányrendszer mellett nyilatkozék.

A második rendszer mellett a badeni Mittermayer, a francz Lucas, jeles irók mindketten, s a helvek (Genfben és Lausanneban) vivnak.

Beaumont és Tocqueville, kiknek munkája kivált Julius' német fordítása után Europa' nagy részére serkentő hatással volt, a két rendszer közt hasonlitást tesznek, de közüle nem választanak, minek több oka lehet. Egyik mert ismerék a francz nép' jellemét,

---

*) A pennsylvániai Cherry-hill s Pittsburg két tömlöczökön kivül, legközelebb New-jersey, Rhode Island, Missouri is a magányrendszer után épitteti tömlöczeit; e rendszert fogadá el az alcanadai törvényhozás is. Europában szerinte Skotziában a glasgowi, Belgiumban a gandi' egy része, s Londonban a Millbank van épitve.

hogy addig mig a tárgy ily uj s vitatlan, az iszonyunak hiresztelt magányrendszer' ajánlása nem fogott volna mást eszközleni, mint fáradságaik' kincsét használatlan s megvetve sirba ásni; másik, mert méltán habozhattak azon rendszer mellett nyilatkozni, mely akkoriban még inkább bimbókorát élte, s mellette az északamerikai többség' szivében a másik rendszer mély és friss gyökeret vert; harmadik, mert a hallgatórendszer mellett nem akartak nyilatkozni, s nem is akarhattak, a magányrendszerről ilyeket állitván: „Azon erkölcsi állapot, miben Philadelphiában élnek a rabok, kitünőleg alkalmas ujjá születésöket eszközleni. Gyakran megdöbbenve valánk tanui azon komoly fordulatnak mit vőnek a rabok' eszméi e tömlöczben. Beszéltünk foglyokkal, kiket hajlandóság s könnyelmüség vitt bünbe s kiknek szelleme a magányban rendkivüli okoskodásra s elméletre emelkedett... Állithatjuk, hogy e teljes magány minden foglyokra a legelevenebb hatást gyakorolja. Általában sziveiket igen nyilékonynak találni s különösen fogékonynak a vallásos és erkölcsi érzemények iránt. . . ." A rabokkali szóváltásaikbul is kiviláglik, hogy mindenik rab ohajtá s szereté a munkát ha azelőtt kerülte is; hogy epedve vágyott ember után, habár körükből az emberek keményszivüleg kizárták is; hogy borzasztó félelemben emlékezett a törvény' súlyos hatalmárul s karjárul, ha addig azt nevette is; hogy kincsként tartá a szentirást s vallást, ha addiglan azt ismerni nem kivánta is; és hogy bár mi rettenetesnek mondja is a magányt, megvallá, mikép csak itt javulhatni meg, s mind ez történik lelki kin s gondolkodás által.

Északamerikában a nagy törvényhozó Livingstonnak szava halála után kezd diadalmaskodni. Az auburni eseteket kezdi feledni a nép, talán, mivel okait kezdi ismerni; az elv, mint a nap, győzelmesen törekedik ki az előitéletek' fellegei közől, s a magányrendszernek, melyben csak magában él tisztán s egészen a psychologiai elv, min alapul az egész intézet, évenkint többtöbb statusok hódolnak.

És nálunk, barátom; e tárgy még csak beszélgetés' tárgyáva is alig emelkedett, s büntető törvénykönyvünk' nemléte s tömlöczünk' undoritó állapota bizonyitja, hogy a philantrop Howard' megváltó-halála ránk nézve nem volt az. Légy, ó légy e szent

ügynek is hirdetője, s rabjaink' sápadt képe adja nyelvednek a láng' hevét s lelkednek fáradhatlanságot adjon azon isteni gondolat, hogy a naponkint sülyedő néperkölcsiséget halálától fogod megváltani. Csak ne kétkedjél, vetésre a mag kezedben levén, hogy a madár hulltában elkapja, elhordja a szél, elmossa a zápor; hanem vesd el, s megtevén mi tengondod, a többit bizzad az áldó Istenre. Mi vállalatok a humanitást s philantropiát illetik, azokra nézve ugy látszik eljöve az idő a maga teljességében.

LXX.

London, Junius' 23-án, 1837.

E hónap' 20-kán mult ki IV-ik Vilmos, s mihelyt elhagyta a lélek, a szabad sajtó' e honában azonnal a történet' birtokává lön. Már másnap a történet' komoly musája a biró-világ' kezébe adá életrajzát, megróva hibáit, megaranyozva erényeit. ‚Jó ember, kinek nem volt ellensége', ezt mondogatá minden párt; de ezt, ‚nagy király', nem mondá egy sem. A számtalan udvariak pedig vágy s szorongás köztt futkostak be az uvarba s ki az udvarbol; sok tisztuló csillaga után, azzal együtt a láthatáron szomoruan elpattanni, sok pedig az uj nap' körébe sietett, hol a magaét feltündökleni reményli.

Más nap történt a 18 évü királynő, Alexandrina Victoria' szertartásos kikiáltatása. A királynő regi tiz óra előtt a St. James-palota' ablakaibol a népnek bemutatván magát, a trónra lépését hirdető nyilatkozvány felolvastaték, mi után az udvari zenekar a nemzeti éneket játszá s az álgyuk megdördültek. Ekkor egy fényes csapat, mely többféle udvari tisztekből, testőrökbül és hangászokbol állt, elindula, a királynőt a fő czimerkirály által négy helyen kikiáltandó, mit mindig a nemzeti ének követ. De midőn a csapat a Temple-barhoz ér, mi a City s Westminster köztti kapu, ezt azon ősi szokásnál s kiváltságnál fogva, mivel a City s lordmayor bir, becsukva találja, mit megtudván a csapat, a Rouge-Croix czimerkisérő elévágtat két trombitással, s háromszori harsogás után megzörgeti a kaput. A lordmayor, ki a City' főbirája s ki a bezárt kapun tul hivatalnokok' körében ül, tudósittatván erről, a

city-marsalt elküldi, ki a kapu' boltja alatt lovával megállapodván, kérdi: „Ki jön itt?" mire válaszoltatik: „A czimerkirály, ki a Citybe bocsáttatni kiván, ő királyi fölségét Alexandrina Victoriát az egyesült birodalom' királynőéül kikiáltani." Erre a city-marsal Rouge-croixát a City' falai közé beereszti, s vezeti a lordmayor' elébe, ki a csapat' bejövetelére engedelmet adván, Rouge-Croix visszatér, midőn is a kapu' szárnyai a csapatnak szélttáratnak, s a királynő több helyeken, de a lordmayor' jelenlétében, királynőül kikiáltatik. Angliában csodásan párulnak az ó formák az uj szellemmel; az egész nemzet mintegy ujjá született ember, a biblia szerint: a test maradt a régi, de benne ujjá lett a lélek. Ha látod a lordmayort régi szabásu köntösben s leomló vendéghajjal ülni kocsibárkájában, mely fábul van, kisimított, gyönyörü festésekkel, czimerekkel s faragott állatokkal ékesitett, s mely idomtalan nagy alakával a kocsi föltalálásának első századára mutató *); s ha e vén bábu körül nem középkori szolga, de teljesen szabad népet látsz jogainak használatában élni, munkálkodni, virágozni: egy fő jellemvonalt kapál föl e nép' arczképéből, mi elmulhatlanul szükséges arra hogy megértsd.

John Bullt nagy kedvében látni e napokban ifju királynője körül; talán mert a pártás Erzsébet országlásának dicsőségére emlékezik, talán mert különös, s ő szereti a mi különös, hogy a leghatalmasb birodalmon öt világrészre kiterjedőn, egy lyányka uralkodik, kinek kezébe inkább illenék egy virágszál, gyönge s ártatlan mit ő, semmint az igazság s kegyelem' kardja, minek súlya férfimarokba nehezkedjék.

Ha Londonba utánam jöendesz, mint igéred, s engem' már itt nem találnál, kérlek ne hagyd látatlanul a zoological-kertet, mert ez a világ' állatkerte, mert ez Noe' bárkája melyben minden jeles állatbul lelsz egy élő párt, kezdve a légykolibrin s mézgyüjtő méhen, föl a magas giraffeig s csoda elefántig. A kert' két részét egy kis tunnel köti össze. Benne a nép naponkint hemzseg szemlélni a legtávolabb földek' szigetek' állatait. Ugyancsak a Regent-parkban megdöbbenve fogsz a nagyságárul Colosseumnak nevezett romaiszerü kőépület' árnyékában megállapodni, mely tizen-

*) Egyik ajtaján ezt olvasni: „Henry Fritz Alwin, 1189."

hat szögletü, üvegkupos, bálvány nagyságu mü, doriai hat szörnyü oszlopon nyugvó csarnokkal. Kapujában terjed köröskörül Londonnak és vidékének 40,000 □ lábnyi vászonra festett panorámképe, s az alsó és felső karzatrul látcsövekkel ép ugy látsz mindent körösleg, mintha Sz. Pálnak golden-karzatán álnál s letekintenél. És oly csalékony az ég, tér, ür, hogy eleinte nem birja az ember képnek hinni, mi élő, mozgó, lehellő, füstölgő világnak látszik. A kup' lapos teteje sétányul szolgál, alul levő teremében szobrok állanak, — s körülte az épületnek kert van, melyben láthatod a' tropicus' csodanövényeit, látsz szökő forrásokat, tengeri barlangokat, látsz egy helvétziai tájt tavaival és szikláival, és látsz sok egyebet. A kertet már elhagyandó valék, midőn a tóra nyiló erkélyen, egy zöld karlócza fölötti papirszeletkén, mely a falra volt ostyázva, ezt olvasom angolul: „Ez ülőke Bounaparte Napoleonnak tulajdona volt Sz. Ilonában, melyre ő naponkint feküdt mig lakott e szigetben, s melynek hátkarát ő maga vevegeté le, midőn kedvelt helyzetében akart olvasni." Igy előbb kipiheném magam' rajta — mint ő, én a sétálás ő a világhóditás után, és csak aztán keltem le róla, én most menni ujra az életbe, ő egykor lépni a sirba.

Ez után másnap a panorama' eredetijét ohajtám látni Sz. Pál csucsárol, s az adó' e hazájában háromszor kelle fizetnem mig följuték. A gőz miatt a város innét nem volt oly tisztán látható; azonban itt még is inkább érzém, hogy London egy egész vidék beépitve házakkal, hogy végtelen tengerszin, mely fölött a fatamorgana végtelen várost lebegtet. Sz. Pál maga mint egy központ, mely összetartja, összeszurja a sok aggregatumot; Sz. Pál nélkül London volna egy tütlen hajó, volna egy központatlan kör, volna egy mutatótlan óra, volna egy nyáj, mely köztt nem áll pásztor, s egy tábor, melynek közepében vezérsátor nem emelkedik. Párisnál bár London roppantabb, bele tekinteni még sem oly zavart kép mint az. Itt az egydeden de a másik utczától különbözőn épitett s egyenesen vont utczák mint ugyanannyi vonalak látszanak, ugyhogy London Sz. Pálrol tekintve, mint apró s minden irányban fekvő sok vonal. Páris pedig, a Pantheonrul nézve, mint összehalmozott sok pont. A golden-karzatrul fölmásztam a gombba (356 láb. m.) s igy nem hazudom, barátom,

állitván, hogy volt pillanat midön legnagyobb ember voltam Londonban.

Sz. Pál egyház' hajójában jeles emberek' fehér márvány szobrait s emlékeit láthatod, müveit remek mestereknek. De csodálkozó ábrándombul fölháborita azon észrevétel, hogy mint mindenütt, itt is katonáknak emeltetik legtöbb emlék, mintha érdem egyéb osztályokban nem találtatnék. S ki tette a földet Britannia' adófizetőjévé? Vajjon a katona rend e avagy a kalmárok' kara? Ki vivott az országnak szabadságot s ki őrzé meg azt? Vajjon a katona rend e, vagy a szabadságért hevülő polgárok' tömege? Ki tette a nemzetet dúzzsá s ez által hatalmassá? Vajjon a katona rend e, vagy a kézmüvesek, gyárosok s mezei gazdák' serege? Ki fejté ki a nép' szellemerejét, értelmébe ki önte világot, s erkölcsi intézetekre kik nyitottak pályát? Vajjon a katona rend e, vagy a tudósok s emberszeretők? De miként ahhoz, hogy valaki a martyrok közé fölvétessék, megkell kinoztatni; ugy arra, hogy valaki emlékre érdemesnek találtassék, nem természetes halállal kell kimulnia. A tudós, müvész, emberbarát, szorgalmának valamelyik éjjelében kialszik csendesen mint mécse, — s ezt alig tudja a város melyben élt; de a katona csaták' dörgése közt haldoklik, s ezt meghallja, s meghallván hirdeti az egész ország.

E nemü botrány nem zavar meg a költőt, müvészt, királyt, tudóst, mechanicust, katonát egyiránt dicsőitő Westminsterben, mely királyok' temetője levén, Angliában a leghiresb, de azért nem a legjelesb góthmü. Környéke, megnépesitve szürke parókáju s togás ügyvédekkel kik itt hemzsegnek, s góth alaku több épületektől körülvéve, valóságos középkori borult tájképet mutat. A parliamentház s a Westminster, szomszédok; amaz szinpad föllépni a világ' elébe, ez pihenő hely a játék után; soknak, ki imitt nyugoszik, egész pályája e két pont közti rövid ut volt, ott élt itt eltemettetett, ott munkált itt emléket nyert, ott érdemet s hirt keresett, itt sirkövére a dicsőség borul, ott kora tapsolta meg itt a maradék néma tisztelettel csodálja. S honnét van az, hogy én a brit dicsőség' e templomában semmi lélekdöbbenést s bánatos illetődést nem érzettem? Alig tudom okát adni. De talán azért, mert a kápolnákbeli sok mocskos, rut, ó sirszobrok undoritó

érzést szülnek az emberben *); talán azért, mert itt sok férfiak, nők s gyermekek' sirköveit látjuk, kik nevezetesekké semmikép nem lőnek, mi azon gondolatra vezet, hogy hajdan minden gazdagabb parishbeliek (ekklésiabeliek) ide temetkezhettek, mint ez szokás a londoni többi parishekben ma is; talán azért, mert az egyház pompás hajóját valami nyomorult lélek rut kamrákká rekesztgette el, s végre talán azért, mert az egész mint szobrászműhely néz ki, melyben sirkövek, emlékek, fők, márványlapok elszórva hevernek, Fox' jeles emléke fal mellé ugy van állitva, mintha lépcső volna melyre ülni kell; Pitt' kevély szobra a nagy ajtó fölött mint ajtóékesség áll, és az ugynevezett ‚költőzug' hasonló bolthoz, melyben az alakok polczra rakvák. Minden szobor s emlék megkivánja a maga helyét, mint megkivánja az épület, s ha ez emlékek ékesen el lesznek állitva, mindeniknek megadatván saját köre, piacza, vidéke: lehetetlen, hogy a nagy emlékezetek által gerjesztett tisztelet meg ne hajtsa a néző' térdét. Emlékekkel itt birnak másodrendü emberek is, kiknek hirök Anglián s a Calais-n tul nem hatott, ezek hasonlók egy jótékony esőhöz, mely egy vidéken s egy időben áldás, azonban miről a szomszéd vidék s más év semmit nem tud: de a geniusok, Shakespeare és Newton, Haendel és Fox, Garrick és Watt hasonlók naphoz s csillagokhoz, melyek az egész földnek világolnak. —

Jut eszembe, hogy legközelbi leveledben a szinházakrol kérdezősködél. Barátom, röviden irom naplómba hogy ez 15 van, néhány szép, néhány nagy, valamennyi gázzal világitva. De mint általában tudomány és müvészet iránt, ugy szinészet s zene iránt sem vonatik az angol azzal a szent, olthatatlan, kitörő szerelemmel, mivel viseltetik a francz; s e szerint itt a szinházak' csarnokaiban fél napi tolakodást nem látni, sem bennök nem hallani azon örökké hév tapsot, mivel müvészeinek remekléseit amaz üdvözli. Az angol csak orra alá morogja a ‚bravo' szót, mintha

*) Edward' kápolnájában vannak a koronázási faszékek, s egyiknek ülőkéje alatt tartatik azon **1267**-ben Skotziából hozott hires kődarab, mit a babona Jákob párnájának mond, s mi a skot és angol fejdelmek közlt sok alkuvásoknak tárgya volt. A skot nép most is hisz a rá metszett jósversnek:

„Hol e kő fog lenni (vagy a sors hasztalan),
„Azt a skot birja, s ott ur lesz határtalan.

magának s nem a müvésznek akarná elmondani. Tennap a Drury Lane-ben voltam, melynek egyik előfüggönye Albion dicsőségének, Shakespearenek szobrát mutatja, oszlopos templom' közepén. Lelkemen sok és égő fájdalmakat vittem oda ez este, egy hazafiui mély szenvedés kimerité keblem' minden erejét; de a mint a függöny fölrándult, a költő magával ragadt ált tündérvilágába, s minden elélépés ebben, eltávozás volt fájdalmim' pontjától. Életemben először ma köszöném az égnek fen szóval, hogy költőkkel áldá meg a földet. A föld egy bölcső, miben az embernem mint bele kötözött gyermek sir, ri és hánykolódik; Isten a költőket rendelte ringatókul a bölcsőhöz. —

Éjszaka innét haza menvén, láttam hogy a policeman-ek öveikbe akasztott lámpával járdalnak az utczákon, s gondosan nézik sorban az ajtókat, ha vajjon bezárvák e? Londonban a rendőrök emberek, kik mindenütt segédül jelennek meg; Párisban kik csak parancsolnak. Azok fölvigyáznak az alvók fölött, ezek leskődnek a roszak után; azok mint juhászebek, melyek csöndösen s ébren járnak a nyáj körül; ezek mint melyek futkosnak a vidékben s magok hajhászszák elő a farkast, mi alatt a nyájat sokszor meglopják; azok; ha zajlódik a nép, várakoznak mig kibomlik a zavar, ezek nyomban metszeni akarják, minek következménye: hogy Londonban a rendőr maga ritkán, Párisban sokszor maga okoz zavart; hogy a londonihoz a rosz is bizodalommal, a párisihoz a jó is röstelkedve folyamodik. A mesterség ez: őrt és nem urt rendelni, kötelességet inkább mint hatalmat adni, s a közönségben mint felügyelő iránt bizalmat, s nem mint kém ellen gyülölséget gerjeszteni. Óvakodva kell nyulni a magános ügyekbe. Ismeretes vonás az életből, hogy a pörlekedők a békitő ellen egyesülve rohannak. Ez s az ilyen nincs lélektani ok nélkül, mit a törvényhozónak tudnia kell.

Hiszem, e jó nép ajtómat is meglátogatja, és igy biztosan hajtom ágyba fejemet, mert a tizenkettőt már elverte.

LXXI.

London, Junius' 28-án, 1837.

Az Angol az ki legkülönczebb, s az angol az is, ki idegen iránt, kin különöst lát, legkiméletlenebb. Ez paradoxnak látszik, de nem az, hozá a lélektan kulcsot ád. Hogy különcz különcz ellen türelmetlen, ép oly természetes mint az, hogy a fösvényt gyülöli a fukar, a dicsvágyót utálja ki hirt keres, a fecsegőt nem kedvelli ki sokat beszél, a komort kerüli a sötét lélek. Egyik oka mert ohajtja s kedveli az ember mivel maga nem bir, s igy hajlandóságot is rendszerint az ellenkező sajátságok gyulasztanak; másik oka a vétek és erény közti különbség. T. i. a roszak gyülölik egymást a vétek s hiba miatt, miben megegyeznek; a jók szeretik egymást az erényért miben hasonlitanak.

De nem minden különös ellen türelmetlen az angol, vannak kiváltságosak; például, ha öltönyöd' dereke térdig ér, ha meleg nyárban nyakad körül öt sált tekersz hogy szinte fuldoklol, ha kalapodnak csoda ó alaka van: senki nem háborgat, jösz és mégysz; de akármi legyen arczodon s öltözeteden mi külföldinek jegyez; ez rád csodál, az szemedbe nevet, emez pedig utánad kiált. S kicsinyben alkalmatlanabb portékát a bajusznál magaddal nem hordhatsz. Ajánlom is, hogy alkalmazkodjál John Bull' jó s rosz szokásihoz, vagy goromba s illetlen boszantások érnek, mik gyakran óráid' megkeserítik. Ne köss ki e tengernéppel, mint én akarék, mert becsületre s türelemre egy magad nem fogod szoktathatni. Perczenkint ujuj emberekkel találkozol, kik uj döféseket adnak; te leeshetel, a döfések nem fogynak el.

Bulwer ez idegen-gyülölést a jelenkornál, a történet' hagyományának állitja a multból, s inkább mentvén és magyarazván semmint megróván nemzetének e hibáját, elég furcsán azt teszi hozzá: ‚jöjjön csak négy lovas kocsikkal az idegen, nem fog panaszkodni.' De ezzel nem azt állitja e, hogy az idegent becsülni fogják lovaiért s kocsijaiért, s nem magaért mint embert? S vajjon a szinházakban, kertekben, népgyülésekben és sétányokon is kocsin jelenjünk meg? Avagy a nagy czimert, mit oly foganatos tiszteletgerjesztő szernek mond, hátunkon hordjuk mint bolti s komédiahirdeményeket?

E népjellem' okát részemről máshol találom. Egyik oka a neveletlenség, bizonyitja az, hogy boltban s házban csaknem mindenütt illendően fogadtatol, s utczán, piaczokon és sétányokon ingereltetel mindenfelé. Külszin meg ne csaljon; e gazdag selyem mantilla s drága uri öltözet gyakran müveletlen párt födöz; a férj lehet jeles kalmár vagy müves, de durva számolásnál egyebet nem tud s nem tanult. Másik oka szigeti helyzete a földtekén; erősiti az, hogy utazott angolok az idegent nemhogy boszantják, sőt felkeresik s hozzá csatlakoznak. Jegyezd meg, hogy bár Anglia s London világ' piacza, itt csak angolt látni, nincs semmi néptarkaság s népvegyület mint képzelnők, mert áruit az angol kalmár mindenik országnak s népnek helyébe viszi. Harmadik ok van a németes nép faj-természetben; igazolja az, hogy a porosz és szász népnél hasonló gyöngeséget s lélektüneményt tapasztaltam, s igazolja az is, hogy bár zöld Irland is szenvedett s szenved idegen nemzettől, mit az angol' mentségére Bulwer nagy okul hoz föl, bár helyzete szinte szigeti s távolb a száraztol: népe még sem ütközik meg az idegen alakon s mi rajta uj van. Negyedik oka önteltség s gőg, mi azon néphitből ered, hogy a' brit birodalom a leghatalmasb, az angol nemzet a legszabadabb, a nép leggazdagabb e nagy világon; ebből születik megvetés s lenézés az idegen iránt, kit ugy tekint az angol mint rabszolgát s szegényt, ki a csatornán nem másért jöve ált, mint — csodálni Albiont. Ötödik oka az utósó háboru s tusa Franczországgal; a megrémlett torypárt s papság ez időben szörnyü regéket hintett a nép közé a franczokrul, pedig Angolországban minden idegen franczna tartatik, mint a törököknél minden keresztyén franczna neveztetik.

Ezért, mert még most is, bár nem annyira mint egykor jellemvonás a népben gyülölni az idegent, kétszer kinos a lengyel számüzött' sorsa. Az angol mindenikét koldusnak tartván, kerüli ha látja, gyanakszik ha körüle van, óvakodva fogadja ha általa megszólittatik, hidegen visszalép, ha társul hozzá csatlakozni akar, és elfordult arczczal adott rövid válaszát kiséri titkos lenézés. Mintha szegénység s becsület nem férne meg együtt! Elveszteni a hazát örökre, visszanyerhetlenül; nem térhetni vissza mint élő soha, csak mint hamv a szél által; ki vendégeket fény-

lakomákkal fogadott, annak ajtórul ajtóra kopogtatni; idegen lenni mindenütt kivevén a sirt; elveszteni minden földi birtokot a fájdalmon kivül: ez a legnagyobb szenvedés ide len az ég alatt. De ha a szenvedés még gyalázattá is válik, ha a szenvedést még szégyenleni is kell: az, több mint mit embererő megbirhat. Szomoru tanuja valék, nem Párisban de Londonban, mi lesütött fővel s félénken pillantó szemmel siet az utczán a boldogtalan lengyel, közel azon pokolkinhoz, hogy szégyenlje hogy lengyel, mi néven kivül sem birtoka sem dicsősége e világon. Szent Isten! van e ennél sulyosb csapásod, a szenvedéshez gyalázatot kötni!? Hiszen a szenvedés, ha azt mint áldozatot szent ügyben türjük, maga is forrása a vigasztalásnak; de igy uj tüzet s szelet ád a tüzhöz, s a kin örök életet nyer. Azonban ezzel érdemét a nemzetnek, mely segedelmet szavaz, érdemét az egyledeknek, kik a számüzöttekért sokat áldoznak, tagadni nem akarom csak azon vélemény ellen vagyok elkeseredve, mely midőn az ügyet szentnek vallja, papjait gyalázattal bélyegzi. —

London a családi jellemet, Páris a salonit mindenütt megtartja. London' utczáin a házak körül apró marhát gyakran látni, Párisban semmi nincs mi falura emlékeztetne; a londoni, ha veled megismerkedék, reggelire vagy ebédre hiv, mi a házi élet' egy szakasza, — a párisi soiréera kér, mi ünnep; ott ősi butorokat lelsz, mi családi viszony s emlékezet' tiszteletben tartását jelenti, — itt a divatos is sürün változik, a változás pedig szele a családi élet' csendes folyamának; a londoni háznép áhitatos s egyházjáró, mi érzés és szokás bimbó a házi életből, — a párisi nem annyira, mert inkább eszmék mint családi érzemények köztt nött fel, s nem volt gyermek mikor már polgár lett: Páris' szegényeit nem látni, mert ő oly anya, ki piszkos gyermekeit a salon-vendégek elöl elrejti, — London pedig jönni menni engedi mindenütt, mint egy más anya, ki tudván hogy a gyermekek mindenhol csintalanok, nem szégyenli őket. Itt a szegény apa nejével s négyöt gyermekével énekelve s zeneszóval sétál az utczákon, s ha az ablakbul egypár garas mint égi manna hull, fölveszi, — ő nem koldulta: máshol papirt tart más, mire szerencsétlensége van irva, és ha mit vetnek, elfogadja, ő nem kérte; harmadik seprőt vesz, s

a járdán seper vagy babrál vele, s kapja a pennyket, — ő nem rimánykodék, bérül adják neki; és igy, ha a koldulást tiltó törvény' szelleme ellen cselekvék is, betüjét megtartá s nem büntethető.

Valahányszor egy szegény családot meglátok, mintha föltakartatnék előttem ez óriás néptestnek azon philoktetesi sebe, mi gyógyithatlan mint Philoktetesé, s mit a nemzet, mint ő is, maga ejte magán. Példa, hogy ha a törvényhozás tesz hibát, századok fekszik meg.

Az angol törvényhozásnak e tárgyban, II-ik Richardtol (1388) fogva VIII-ik Henrikig (1531), egyetlen czélja vala a kóborlás s koldulás' megszoritása, ezért valamennyi törvények' összes tartalma ez: a tehetetlen személyek maradjanak azon községben, hol a törvény' hozatalakor vannak, vagy hol születtek, vagy hol utószor laktak, az éptestü koldulók pedig megkorbácsoltatván, eredetök' helyére küldessenek vissza. Ezen korban s onnét, hogy a munkás és szegény bizonyos körbe s körré szoritttatott, minek utóbb káros következményei lettek, ered a későbbi ‚settlement-törvény', mi valakinek jogot ád bizonyos helyen letelepedni s tartást kivánni.

A következő időszakban a törvényhozás' iránya uj fordulatot vön. VIII-ik Henrik az alamizsnaosztó kolostorokat is eltörölvén, szükségesnek látta, politicai szempontbul is, hogy legalább az alamizsnaosztás megmaradjon; Erzsébet pedig, ki ez időszakot bezárja, nemcsak kérte, mint VIII-ik Henrik, a néptöl, de parancsolta a népnek az alamizsna adást. VIII-ik Henrik' törvénye azt rendeli 1536-ban, hogy a tehetetleneket s éptestü szegényeket mindenféle községek' elöljárói a ‚legjóságosban' fogadják, s amazokat táplálják, hogy ne kelljen koldulniok, mi végre minden községben közperselybe alamizsna szedessék, s ki alamizsnát máskint mer adni, büntetésül tiz annyit fizessen, — emezeknek pedig élelmet dolgoztatás által szerezzenek, kik ha dolgozni vonakodván a koldulást folytatnák, első izben korbácsoltassanak meg, másod izben jobb fülök metszessék le, harmad izben tömlöczbe küldessenek, s megitéltetvén, mint a köztársaság' ellenei halált szenvedjenek. E kegyetlen rendeletnek nem lett sükere mi természetes, de a közpersely sem telék a szükség szerint,

min VI-ik Edward' törvénye segiteni akart, rendelvén, hogy mindenféle községben a beszedő egy vasárnap az egyházban ‚szépen' kérdjen meg minden ferfiat és hölgyet, mit ajánl jótevőleg és önkényt a tehetetlenek' táplálására s a ‚munkátlan éptestüek' részinti fölsegélésére'? Ha ki ajánlhatna s nem ajánl, érette a püspök küldjön s igyekezzék szép móddal rá venni. De sok esetben sem a szépen kérdés, sem a püspök' szép módja nem levén foganatos *), Erzsébet' 1563-ki törvénye azt parancsolja, hogy a makacsot a püspök idézze a birák elébe, kik, ha tovább is makacs marad, tetszés szerint fogják meghatározni mennyit kelljen a szegényeknek fizetnie, mit ha nem teljesitene, tömlöczben tartassék mig nem engedelmeskedik. De e törvényben több fontos elv is kimondatik, mint ‚a tehetetlennek s szegénynek lakkal kell birnia az egész birodalomban hol megtelepedjék'; mint: ‚a járásbeli békbiróságnak, összeirván minden szegény s tehetetlen személyt, jog adatik az összeirottak' számára helyet választani, hol lakandók, ha mindenik község a magaét tartani nem akarja'; mint: ‚a békbiróságnak jog adatik, a szegények' tartása végett, jó tetszése szerint adóztatni a járásbeli lakosokat, s mi begyül, azt jótetszés szerint elosztani'. Azonban még itt világosan kimondatik, hogy a tehetetlenekről kellvén előbb gondoskodni, az éptestü szegények' segélésére csak a fölösleg fordittassék.

A harmadik időszakban ugy jelen meg a törvényhozás mint egy vak ember, ki tapogatódzván most javit majd ront, most utra talál majd letéved róla. Erzsébet' 1601-ki hires törvénye, mely a szegényadó-ügy' gyakorlati részét mesterileg elrendezi, azon üdvös elvet hordja magában, hogy éptestü csak a dolgozás' föltétele alatt segittetik, s egyszersmind dologházaknak, miket Angliában most is szám nélkül látsz, s apró lakházaknak épitését

*) Egy 1572-ki törvény a kószák, csavargók, koldusok' árja ellen panaszkodván mondja, hogy azon inség s rosz a mindenható Istennek nagy kedvetlenségére van. A magyar törvényhozás is épen ez időtájban sohajtott igy föl Istenhez az 1547 : 26 t. czikkben: „Neque ulla res magis ab aliquot annis, florenti quondam Ungariae nocuisse videatur, oppressione colonorum, quorum clamor ascendit jugiterante conspectum Dei."

parancsolja. S a hydra ölve van? Nincs; a mint a nyil' jó irányát látta, másfelé fordult, a mint a gyógyszer munkálni kezdett, a rosz uj rést keresett. A szegénység szint lelt községbül községbe menni, s ott megtelepedni hol, s ott csak addig maradni mig gazdagabb tárt, több kéjelmet, lágyabb bánást talált, s ez oly sürün történt, hogy gátul II-ik Károly alatt törvényt kelle alkotni. A nép látta, hogy vagy keveset vagy semmit dolgozva is (mert ez az elöljárók' kénye szerint hol ugy hol igy divatozott) tartatik, s nem roszabbul, mintha éjjel és nappal fáradna, s a henyeség álomszárnynyal megszállta a tömeget, a szegénység félelmes számban növekedett. Szembeötlik, hogy a törvényhozás itt uj stadiumra jutott; a kóborlás és koldulás mint országos métely elleni küzdés megszünt, ezen az egyetemileg gyarapodott közértelmesség s jóllét s a szegénytörvény segitett, de az orvosszer uj nyavalyát hozott, értem a gondatlanságot s röstséget, mit a megkötött s készből táplált szegénység szül. E veszély ellen azonban két bölcs szabály kemény ellenhatással munkált; egyik volt, hogy a békbiróság semmi szegénynek nem rendelhetett segedelmet mig esküt nem tön, hogy segedelmet kivánni helyes oka van s azt kérte, de a község megtagadá, és mig az elöljárók is ki nem hallgattattak; másik, hogy a közönségek dologházakat épithettek, s kik ezekbe bemenni s ott tápláltatni vonakodtak, nem követelhettek semmi segedelmet. Nem roszul számoltak, hogy ki oda bemegy, az valósággal szegény, ki nem, az még élhet. De az ország' szerencsétlenségére elterjedt azon vélemény, hogy több község' dologházai egyesittetvén, a szegénység nemhogy jobban tápláltathatik, sőt jövedelmezni is fog, s III-ik György alatt 1782-ben készült az ugynevezett Gilbert-törvény *), mely a helyett hogy a dologházat ugy használta volna, mint hol az éptestü dolgozzék s mint a mi, szabadságát föl kellvén áldozni, a henyeségtöl elrettentse; az elvet megforditja s rendeli, hogy: „az éptestü, ha neki tetszik, ne menjen a dologházba, hanem a szegényfelügyelőnek kötelessége számára és pedig lakása' közelében, munkát keresni, s ha a bér nem lenne elég, az a szegényadó-

*) Angliában sok törvény annak nevét viseli, ki inditványba hozta; igy van Hobhouse, Peel, Hume-törvény.

bul pótoltassék'; és e szerint az angol polgár, a mellett hogy függetlenségét megtartá, az állodalom által fel volt oldozva az alol, hogy magárul gondoskodjék. Hallatlan s talán páratlan törvényhozási botlás! Rohanó gyorsasággal megszaporodtak az éptestü szegények. De az álphilantropia s érzelgés' beteg álma bekövetkezett, s a nemzet azon pyramisra, mit önsirja fölött épitett, 1815-ben az East-törvénynyel tette a végkövet, parancsolván, hogy: ‚akár van ok segedelmet kivánni akár nincs, a birák a községnél (mert a szegényadó községi adó, mi nem a parliamentben határoztatik el) segedelmezést rendelhetnek, s hogy a segedelem' elfogadására nem szükség a dologházba menni: hanem az fizettessék le minden szegénynek a maga házánál'. Sőt még dicsért része is, miben a községeknek a szegények' foglalkoztatására telkek' vétele engedtetik meg, kárhozatos; mert az előtt a szegényhenyének legalább szabadságát föl kell áldozni a dologházban, ez pedig együtt szegényhenye és szabad hágy lenni, s igy ha egyébkint az erényt semmi nem táplálja ugy mint a szabadság' érzése, itt az a vétek fészkének őrévé lett.

E rövid vázolatbul is megismerheted a törvényhozás' főbb és sorsteljes mozdulatait, s láthatod, hogy kezdetben csak a kóborlás vagy koldulás' eltörlése vétetik czélul; majd a szegényt tartani kell, ingyen ha tehetetlen, dologért ha éptestü; azután az alamizsna, mit előbb jó sziv adott, mint adó parancsoltatik: később a dologházban asztalt teritenek, hova minden szegény hivatalos, csak méltoztassék elsétálni; ez után a jövedelem pótoltatik, ha mondja hogy abbol meg nem élhet, mi természetesen kéjelmesb; végre pedig a törvényhozás a testesült tunyaság alá párnákat rak s tisztviselőket rendel, kik a segélypénzt oda helyébe vigyék, — s mindezt nem kegyelemnek, de jogának tartja. S e fonák munkálatnak és annak, hogy a szegényügy' igazgatásában a sok és sokféle törvény országos zavart szült és táplált, mi ezerféle önkénynek szokásnak adott lételt; hogy igazgatása a visszaélésektől pezsgett, s már az által gyökerében rosz volt, hogy a hivatalnokok felelősek gyakorlatilag nem voltak: szomoru következménye az lett, hogy a szegényadó növekedett akkor is, midőn a nemzet' jóléte gyarapodék, mi csodálatos, — hogy hol

a szegénységköltség legtöbb volt, a független munkások' száma fogyott, mert ott könnyebb volt élni a szegénytárbul mint dolog után, — hogy ily helyütt a gondosság s takarékosság eltünt a nép közül, mert hiszen jövendőjéről gondoskodni tartozik a község, — hogy a munkás megszünt józan és mértékletes lenni, mert jó viselete neki csak foglalatosságot biztosit, mi nélkülözhetővé válván, becstelenné lett, — hogy hol a szegénység igen elbokrozott, ott a munkás' sorsa nagyon alászállt, mert a szegény segélypénzt kapván, ha több kéjelemohajtásbul dolgozni kivánt, azt félszer kevesb bérért tehette mint a szabad munkás, és valóban ott, hol a szegény' részére a szegénytárbuli bérpótlás divatozni kezdett, a szabad munkásoknak a szegények közé lesülyedése rögtön történt; de következménye lett az is, hogy az iparkodó munkásnak roszabbul van dolga mint az ugynevezett szegénynek, s a szegénység egy mérges növény, mely virágzik a dolgozó osztály' szivében; — hogy a bujaság elhatalmasodott, mert minden fattyugyermekre segélypénz fizettetik, s igy a szegénység, mi még nem bün csak anyja a bünnek, azzá tétetett; és végre, elmellőzvén sokat, terhes következménye azon 50—70 millió p. forint, mit e czélra a nemzet évenkint költ.

De az 1834-ki nevezetes ‚javitott szegénytörvénynek', mely a régi törvények' jó elveit összeválogatá, s az igazgatásba több erőt, függést s felelőséget igyekszék behozni, jó sükere mutatkozik, mert a szegénykiadás, mi még 1834-ben 63 millió p. forintra ment, már 1836-ban *) 47 millió p. f. szállott le. —

Nem reménylem, barátom, hogy e visszapillantást az angol történet s törvénykönyvbe megbántad volna, részint mivel e pár lap ingyen nyujtja azon drága tapasztalást, mit Anglia három századdal s néhány ezer millió forinttal vett meg; részint mivel a magyar törvényhozás' elébe e tárgy előbbutóbb fölkerül, mert természetes, hogy ha sem gyárokban munkát, sem a földbül birtokot nem adtok a népnek, tartani kell; részint pedig mivel láthatod, hogy a tehetetlenröl s szegényröl a nemeslelkü angol nemzet **) mi korán el kezdett vala gondoskodni. Nálunk a sze-

*) Porter's Progress of the Nation.

**) Az angol szegénység' eredetéhez tartozik e tanuságos történeti adat is: ‚A kis bérlők, kik a nagy urak' birtokaibul kivettettek, munka nélkül

gényről eddig nem gondoskodottt más, mint — a gondviselés a mennyben.

LXXII.

London, Julius' 4-én, 1837.

Irjak az angol népjellemről többet, mi adja e nép' arczképét? Barátom, igen sok ezt kivánnod tőlem, miután azon emberek közé nem tartozom, kik egyedek' megitélésében lelkismeretesek midőn ellenben népekről könnyelmüen ejtnek itéletet, melynek forrása ritkán tárgyszemlélet, többnyire jó vagy rosz fogadtatás egyesek által a tömegbül. Nekem a népek' jelleméről, ugy mint azokat az életben nyilatkozni láttam, csak kevés és töredékes jegyzeteim vannak, bár igen gyönyörü és fontos tanulmánynak ismerjem a historia és psychologia' szövétnekénél vizsgálgatni a különbféle néparczokat, s a legbensőbb összekeveredésben is meglelni a jegyet, erőt, szint, mit abba magával mindenik népfaj hozott, s igy azon nagy szöveten, mit az europai népek alkotnak, kimutatni a fajok' saját szinü szálainak futását. S e tanulmány naprul napra nehezebb lesz, mert ha a népek kezdetben eredeti typusaik által különböztek legtöbbet egymástol, mint én hiszem, ugy a társas élet' kifejlése, minek föltétele a népek' lelki s testi összeelegyedése, a néparczok s jellemek' hasonlóvá váltában végződik. E helyen s most elég legyen pusztán állitanom, hogy ez nem képzelmény; a munka folyamatban van, egy darab belöle látható. Mert kérdem, az ugynevezett főnemesség nem ugyanaz e Sz. Pétervárott és Párisban, Londonban és Berlinben és egész Európában? A népes és kereskedő váro-

---

maradván, mert gyárok is keves számmal valának, egyszerre minden élelemtöl meglőnek fosztva. Innét a kóbor szegényeknek rendkivüli megszaporodása VII, VIII-ik Henrik és Erzsébet uralkodása alatt, s innét eredete a kinszeritett segedelemnek a szegények' tartására.' Nem hasonló e ehhez a mi rendszerünk? Ha majd a nép szaporodik, s kivált tagosztályok után, és utat s ösztönt dolgozni s keresni nem nyitunk s nem adunk: e megsürüdés vagy népmozgásban végződik, vagy mindazt, ki nem élhet, nyakunkba kell vennünk. S ez a szegényadó. Határozni könnyü, viselni nehez, eltörölni csaknem lehetetlen.

sok, más más országokban, nem vesztenek e el naponkint abból mi hasonlóvá teszi? A mint a népek (miként az egyedek is) azon erők alól, miknek befolyása alatt kizárólag álltak, kiszabadulnak, s többeknek s közerőknek hatánya alá jutnak: a szerint megszünnek idegenül kiváló sajátsággal, bélyeggel, szinnel birni s kezdenek hasonlóbbakká lenni.

Nem képzelsz e te, barátom, minden angolt egy hideg érczautomatnak mely mozog élet, cselekszik érzés nélkül? A világ igy képzeli, mert nála ugy példabeszéd az angol hidegvér, mint a francz lobbanás. De nem csoda, mert az angol utazó kitünni akarván ezért mindent tesz, s hon más és más külföldön, hol vagy nemzete' sajátságait viszi a tulság' hegyeig, mi gőg s megvetés együtt, vagy eredeti életvonások által igyekszik feltünni, mi vágy különczködésre Már például, ha mindenben magával hordja hazája' szokásait mintha Albion is csigaházkint hátán függne, s kimosolyogtatik, mit cselekedjék? Diadalmas maradni csak egy ut van, s ez: hidegvért mutatni. Igy lát a világ sok hidegvérü angolt. A hidegség németszász jellemből való, bár a németet különben mély érzelmünek mondám; példa rá Németföld, csak tekintsd társas köreit, s kivált országgyülési vitáit. De még itt az indifferentismus inkább csak fölületes, miként a grönlandi jéghéj, mi vulcant födöz s miben könnyen hévhez juthatni, s az inkább meggondoltságnak s fesznek neveztethetnék; kalmári s gyári foglalkodás, a norman vérrel vegyülés — mert mély érzéshez ha szellem járul, mi anyja a bátorságnak, gőg áll elő, mi fagy s vétek együtt, — s egyéb befolyás változtatá az angolnépben a fölületest való indifferentismussá, miből egy oldalrul kiötlött a lélekjelenlét, minek származéka számolat és józanész, más oldalrul tartózkodás másoktol, minek magzata zárkodás és minden idegen' megvetése.

De még másképen is próbálom magamnak e lélektüneményt megfejteni. T. i. a félénkség mellett lehet hév, lehet nyugalom az emberben. Amazzal ki bir, a veszedelem előtt nyilván megfut (hacsak szemérem s kétségbesés, mi a félénkség' végszéle, bátorrá nem teszi) emezzel ki bir, ugy akar megmenekedni a bajtol, hogy gyalázatba sem essék. Tehát számolathoz folyamodik. A félénkséget a hidegség' leple alá rejti. Mivel boszut állni

nem mer, ingerelhetlenséget szinlel; a nyilak jönek, de mintha nem jutnának el hozá. Igy sok részben az angol hidegség mesterséges, mit az, mit emliték, hogy külföldön különczködni szokott, még szükségesbé tesz. Kinevettetik s e miatt vivni kellene; miatta bajokba szövődnék, miket csak fegyverrel lehet elintézni; hideg arcz vagy elme (mert e kettő nem jár mindig együtt), mindez alul fölmenti. Az angol hidegségnek egyik gyökere e szerint félénkség, mi nem tartozik az erények közé, s mi valósággal bélyegzi az angol népet; az okosság' hozá járulta azonban mintegy megszenteli, s lesz a békes lét s a társasági nyugalom' nagy oszlopává. Kalaplökés miatt fejét senki nem veszti el, minden lábtapodás vért nem ontat.

Egyéb tulajdonai is, miket erényeknek nem mondhatni, igy válnak üdvére e nemzetnek. A kevélység, mi egyedben vétek, ha nemzetben nyilatkozik, rabszolga kereskedést tilt, négert szabaddá tesz, s a humanitási s philantropi intézetekben vezérül elöl megy s csodamüveket alkot; a kincsszomj, mi egyednél bünnel határos, nemzetben szüli az ipart s közgazdagságot; az óhoz ragaszkodás, mi egyednél soha nem jár elöitélet nélkül, nemzetben szükséges érzemény, gyülöltetvén a sürü változást s igy állandóságot hozván az intézvényekbe; a megkülönböztetés' maniája, mi egyedeket nevetségesekké tesz, nemzetnek használ, lételt adván sok csodálatos de jótékony intézeteknek; a vallásbeli szigor, mi egyedben bigottsággal s türelmetlenséggel párul, népnél kutforrás miből az erkölcsi s viseleti ered; a propaganda' szelleme, mi egyednél félig kalandvágy félig életmód, nemzetre nézve csirája a brit kereskedés kiterjedésének a föld' minden határain.

Anglia szelleme bámulatos; minden mit alkot, két bélyeget hord: nagyságot és erőt, innen még kis müve is bizonyos nagyság' jegyét viseli, s még a finom is tömegi erőt mutat. Jelleme cselekvés, igy vivott korán szabadságot, igy emelkedett a világ' urává, s mint vállalkozó igy karolta körül a földgömböt, s miként pók zsákmányát, lánczaival behálózta. Anglia' szelleme Romaéval rokon, mint ezé komoly, nyers, szilárd, roppant; Franczországé Athénével, mint ezé finom, hajlékony és ragyogó, s aligha sorsuk is egy nem lesz. Anglia mint Roma szörnyü nagy-

sága s terhe alatt omland össze; Franczország mint Athéne, erkölcsromlásnak s fattyumüveltségnek lesz áldozata. —

Az angol mértékes, imperator-arczczal bir, s rajta mint márványfőn nyugalom ül. Azonban többnyire lelketlen, gyáva arcz, sem élet a vonásokban, sem láng a szemben; ha tüz eleveníti meg, gyönyör rá nézni. Mértékes képnek s termetnek kinyomása méltóság, gömbölyüé lélek; annak osztályrésze szépség, ezé kellem. S nem ez e oka, hogy az itteni műkitételben több szobrok vannak mint akár Párisban, akár Berlinben? A hellen müvésztörténet mellettem szól.

A szépnem égi szép, kivált mellig. Némelyik fő mint ideálkép álmaidbol, mint festett bájkép tünik föl; de gyakran szelid és jámborka is mint egy holt s hold-madonna. Yorick' Máriáját nem Franczországban de Angliában kell keresned. A francz hölgy' öltözete gondosabb, a londonin némi bágyat, pongyolaságot vehetni észre, oka mert szellemmel elevenség, érzelemmel kis röstség párul; a francz szeretőnek való, mert elmés, fürge, lelemenyes s örökké lélekifju, — az angolt nőül válaszd, mert ez hü, szelid, házi s tökéletes családanya; a francz pattogó, eszes s néha férfias természetet vesz föl, mitöl undorodom, — az angol engedelmes, érzeményes és marad mindig aszszony. Ezért mondom, hogy ki lelkét szereti meg a kék szemet, kerülje Albiont mint Ninivét. Azonban bár a francz hölgy hazaszeretőbb, a hollandi tisztább, az angol bájosb, a nőnem sehol sem bir olyan szép jogokkal milyennel bir nálunk; de hiszen már nyelvünk sem tesz különbséget a két nem köztt, mint tesz minden más nyelv.

Mindkét nembül itt látni legtöbb ugynevezett racebelit, s mondatik, ez nem véletlen' eredménye, hanem házasságok' kötésében a gazdagoknál e czél egy vezértekintet. —

A francz nép, mint már mondogatám, egy epigramm, minden tüzet, fényt, ragyogót a végre s élre szorit, hol látszik, hat, tündököl. Ezrét a magányéletben csillogó külső, a társalgásban játszi elme; mint népélet pedig rohanva magasodik ki s fön kitüzi a szabadságot, dicsőséget hogy ragyogjon mint nap, de inkább ohajtja hogy fénye vakitó mint tenyésztő legyen. Liberté, égalité, gloire örök jelszói e népnek, és talán dicsőség nélkül a szabadságot, hir nélkül a becsületet, triumph

nélkül a győzelmet sem kivánná. Ez okbul jósolhatom, ne féljetek, respublicát a francz nem fog alkotni, respublicában csak addig él mig egyet a dicsőség megkoronáz, — ezt rögtön lelkesedve emeli trónba. Az angol nép, ha már ugyanazon világbul kell vennem hasonlatot, egy elegia, mely a külvilágtul, a tangens pontoktul hidegen megválva magába vonul s e belső körben hév életet alkot. Ne legyen bár szép öltözete, de jó és kéjelmes; társaságban, mit rokonibul s kebelbarátibol hiv de ritkán, kedvére lételt kiván; mint nemzet pedig nem dicső de hatalmas s dúzs akar lenni, s a szabadságot azért szereti, mert boldogul élni ohajt. Comfort, wealth, freedom e nemzet' kedves szava. E belső képre ismerünk szigeti helyzetében is. Körösközül hüvös oczeán választja el a külnemzetektől ez országot, de benne a városok, a városokban a családok sürün levén, cselekvés és élvezet meleg élet' tüzpontjává teszi e szigetet.

Idegen népek' törekvése iránt a francz részvéttel van; nem nagyon tudakozódik ugyan utána, de ha értésére jut, örül, először az ügyért magaért, másodszor hiuságbol ki érzi hogy követtetik. Az angol javallja a törekvést, de belőle hidegen szól az értelem, szive nem mozdul meg; mint midőn előttünk egy atya fiát dicséri, s egykedvűleg feleljük: ‚szép!' Az angolt sok részben jellemzi az, hogy magát mindig nagy betüvel (I = én) irja; enzésre mutat. A német nép az, melynek szive az idegen nemzetek' minden rándulásait megérzi. Veled sopánkodik ha hazádnak sérve van, veled örvend ha sorsa jóra derül, mert minden egy nemzet' haladásában az emberiség' egy lépését látja, mi nélkülözhetetlen a következő lépést megtenni. Nincs e ebben része azon világpolgári érzelemnek, mi a hazátlan németeknél a hazafiság' pótléka? Lehet, van, de ha van, a legkisebb része van.

A francz világosan ir, mihez sokszor felületesség járul; a német mélyen, mit gyakran homály kisér; az angol józanon, mivel ritkán jár ihlet, mely tárgyat szentel s lelket ragad. A német a legegyszerübb igazságot is oly tudós formában mondja el, hogy küzködni kell vele; a francz a legfontosb elveket is oly könnyen veti oda, hogy néha szinte mellőzzük mint az incognitoban járó királyt szoktuk; az angolt ki meg nem érti, vegyen bucsut a könyvektől. A német utazó excerpál s okoskodik; a francz az

első benyomásnak álfengedi lelkét, érez és beszéli; az angol számol és anecdotákat gyüjt. A zenében is kitünnek e jellemvonások. A francz zene könnyü, kellemes, csapodár; a német komoly, mély, tudós; a francz a kedv, a német a sziv' hurját keresi; a francz' vidám ere romancet, balladát, népdalokat csinál, a német szellem symphoniákba emelkedik; — az angol' hideg melléből ritkán jő hang, s ha jő vagy vallásos hymnusokat zeng az egyházban, vagy nemzeti énekeket a polgári ünnepek' lakomáin, s igy neki Apollo soha sem Isten, ott a religio itt a patriotismus' szolgája.

Eszembe jut itt a németföldi szokás, mi szerint utczára boltajtó nincs, csak boltablak, s ha ezt a Párisban mulhatlan kirakattal összevetem, jellemvonásra vezet a két nép köztt: az bevonul, ez kitolakodik. Eszembe jut az is, hogy az angol nem épit magasan, de lakot váj a földszinen alul is, mi talán alkalmasb és biztosb; ellenben a francz magasan épit s még a padlást is szobákká csinálja, és ez némileg szinte kifejezi: hogy mélység és magasság a különbség a két nép közt.

A francz a theoria, a német a metaphysica, az angol a praxis' népe; a franczban legtöbb szellem van, a németben legtöbb érzemény, az angolban legtöbb eszmélet. Ott hol szellem van, mindig van bátorság is, ritkán állhatatosság; ott hol érzés van, erős jóban s roszban a kitartás; ott hol eszmélet van, kell lenni szabadságnak, s a forrongás gyakori lehet, ritka a zendület. Innen kimagyarázható a francz nép' örök apálya s dagálya; innen megfogható a német nép' mostani kitürése, mint innen jósolható, ha egykor győzendett, alkotványos életének nagy tökéletre fejlése s örökké virágzása; s innen megfejthető az angol nép' legrégibb chartaja, s az a nagy elmeforrás és biztos bék együtt e szigetországban.

A francz hiu s fellobbanó, a német magába fordult s töprenkedő, az angol hideg és kevély; a francz mind politicai chef, a német mind uj tudományrendszer' alkotója, az angol mind egyesületalapitó s feltaláló vágy lenni. A német az iskolákkal, az angol az iparral, a francz magával bajlódik. Az angol tapad a multhoz, a francz a jelennel foglalkodik, a német a jövendőn függ. Az angol tüzhelye mellett, a német rokonai közt, a francz

társaságban leli boldogságát. Az angol különös s gazdag, a német rangbeli s tudós, a francz hires s első kiván lenni. Szives a német, nyájas a francz, kész az angol. Szeret a német, kedvel a francz, az angol e kettő közt megoszol, nem oly lenge mint a francz, nem oly meleg mint a német. A német nap fény nélkül, a francz nap hév nélkül, az angol téli nap. Az angol' jelszava szabadság, a franczé dicsőség, a németé boldogság. Legyen mienk magyaroké együtt e három!

De mindezekre jegyezd meg, hogy midőn a népeket axiomákba rámázzuk, vizet markolunk; több kifoly mint ben marad.

LXXIII.

London, Julius' 10-én, 1837.

London és vidéke mint fény és árnyék; nem tudni bizonyosan egyik hol kezdődik, másik hol végződik. A házak közül kiérsz, s mintha a városnak vége volna előtted, kert és mező, de tul ismét házak közé jutsz mintha a város ott nem végződött csak megszakadt volna. Ki és hol látott gyönyörübbet, ártatlanabbat, vonzóbbat a London körüli mezei lakoknál? Midőn az ember meglátja, lelke mondhatlan vágyat, csaknem fájdalmast érez egyikében lakhatni s élhetni. Némelyik, de csak kevés, pompáskodik büszkén kiemelkedve a kertből, a legtöbb emeletlen, szerény, festői, mely a fák és bokrok' levelei közé mint szüzi fátyolba félénken rejtezik, s néha ittott csillagkint fehérlik ki oldala azon zöld lombszöveten keresztül, melyel a folyó repkény sürün behuzta. Olykor az örökviruló-rózsabokor hálózza igy be a ház' oldalát, de olykor piros rózsáival s bimbóival a zöld repkény szövetet tarkázza meg s a békéhez, mit a ház' szine jelent, szerelem és reméný igy füzködik. Itt tiz lak mind egy alaku, mintha testvéreké volna kik nem akarnak egymástol különbözni, utána más tiz mind különböző, mintha idegeneké volna, kik nem akarnak egymáshoz hasonlitani. Az utczától mindenik lakot ékes vasrácstol kerített kis kert választja el, melybe néha hidacska vezet; benne a buja pázsitszőnyeget, mely friss és tizta mint a legujabb zöld selyem, vörös kavicsu egypár kanyarut szakitja meg,

haladó az ajtó felé, s ittott egy sürü bokor vagy egy gazdag lombozatu fa, s néha viola-, szegfü- s rózsafészek a füben, mely kivált a távolbul nézve, csodabájosan világlik a zöld lapon. A házfüdelen egyegy magasb termetü fa sötéten hajlik le, s rajta nyugvó fekete árnyéka szellemi paizsként védeni látszik a boldog lakot. S itt laknak nyáronkint a londoni tehetősbek, és ha ben a városban dolgaikat elvégzék, este ide sietnek, hol nekik családaikkal a természet is fölnyitja illatos keblét. Ah, barátom, feküdni halva itt kéjesb, mint élni kunyhóinkban; csak megpillantani ily házat fái s borostyánai közt, csak egyszer látni itt az apára váró anyát s gyermekeket bokraik' sürüjében s virágaik mellett ki és eltünni, fölér egy esztendővel a pesti lakos' életéből; — mert nem röffel mérik az embert, nem esztendővel az életet.

Tennapelőtt kimenék Windsorba, Vilmos király' temetésére, s utközben igen feltünt az, hogy Londonon kivül a szabad töltésen is több ang. mérföldnyire gázlámpák függnek öntött vasoszlopokon. Windsor, barátom, különösen gyönyörü lovagvár. Egy drágaság, melyet az idő elhagyott magától, jegyül s emlékül a multbol. A hóditó Wilmos alatt, mintegy 800 év előtt épült. Áll egy magos tetőn, négyszög meztelen kövekbül épitve, melyeknek közeiben a vakolat kovákkal van tele szurkálva. Részei közt nincs symmetria s igy az egész alak annál regényesb, vadabb, phantasticaibb. S királyilag fölséges a gömbölyü torony, mely a vár' közepén egy második halomtetőrül mint koronás oszlop emelkedik föl, s ormán magas árboczfárul lobog a szélben Britannia' zászlója.

Délben volt a halottnézés, drágán és gyászszal fölbutorozott teremben. De ide csak azok juthatánk, kik az olvasztó forróságban teljes két óráig birtunk ugrani, mászni a sürün rakott korlátfákon, s tolakodni, lökdösödni s veszekedni a látvágytol dühös tömeggel. Este kilencz órakor kezdődött a temetés. A koporsó-teremtöl a Sz. György kápolnaig fedett fafolyosó vala épitve s behuzva fekete posztóval; benne két sorban állának a testőrök, leforditott puskákkal s fáklyákkal. Kilencz után messzeről már hallatszék a szomoru zene, mely valóban érzékenyitő volt. Nagyon halkan ugyan de perczenkint közeledett, s mintha

a sir közeledett volna hozzánk. Az ég fölöttünk tiszta s csillagos volt, a várudvar tele özön de hallgató néppel és sötétséggel, a fekete folyosó tele ragyogó fénynyel; az képezte Albiont mely gyászolt, ez a királyt ki utósó után teszi. Ezek elfeledteték az emberrel a pompát, s a bus hangok után képzelete ment a kripta felé. Az udvariak' hoszu sora lassudan huzódott a kápolnába, azután a diadalmi zászlók is meghajoltak a sirbolt' ajtajánál, mik után a koporsó ment s eltünt a halál' birodalmában. S mig itt Windsor a megholt fejedelmet sirjába kiséri, London örvend s ünnepet ül az uj fölség' széke körül.

Másnap egy földinkkel, ki szinte utazik, a hires vidéket jártam meg; a méltoságos hoszu sétányt (Long-walk), mi III-ik György' sziklára rakott szobrával végződik; a Pope által megénekelt windsori erdőt; a gyógyforrást; a Cumberland nevü lakot mely mint vár ül a dombtetőn; a Virginia-tavat, mellyen a király mulatságaul három árboczu szép briguett van, s partján chinai templom és halásztorony. E tótul nem messze, az erdő' aljában, sok márvány, gránit s porphyr romokat és oszlopdarabokat találni, melyek Hellásbul s keletről tömérdek pénzért hozattak, s most itt elhagyatván, másodszor romok. Midőn az ó világ' romaibul alkotunk uj romot, nem cselekszünk botorul, de igen ha azt bányából épitjük. Oka, mert romot ugyan épithetni, de emlékezetet nem alkothatni. Nem a kő illet meg, de a kor miből való s miről némán beszél, a történetek mik vele összefüggésben vannak, s az érzemények miket ezek a lélekben gerjesztenek. Tehát ne hidd ha a régi omladványok közt elgyulsz vagy kéjes andalgásba merülsz, hogy Zeüs valóban Isten, mert csonka vén kőképe ihletett meg mi lábaidnál hever; ez puszta jel, mely természetesen azon multra emlékeztet melyből fenmaradt, s a mult mindig regényes fényben él, s emlékezet, örömé s bué egyiránt, mindig rejt magában fájdalmat, következőleg ez s az ilyen csak egy lélektelen darab kő, de mi az érzések közé vetődve itt is, mint a patak' vizében összetódulást s hullámzást okoz. De ép ezért tartsuk épségben hazai omladékinkat, mert ezek koronkint hol szikráztatói hol megmegszentelői az ifju nemzedék érzésének; ha szélthordatni engedjük, a történet ugyan megmarad, de tömérdek érzeményt ölünk el. Mi képviseli ifjainknak a multat? Ki sirja,

hány emlék, s mennyi ösi vár? Már mondám egyszer, hogy ezek fejfái a vén temetőnek, egymás után fogynak, s pusztán nyugszik a hegyek' orma. Magokban azok nem szentek, de hatásuk szent. A mohos falra teszi kezét az ifju, s általa a multtal illetésbe jő. S ilyenkor minden rom szent oltárrá lesz; rajta lelki rokonodás által az ó s ifju idő egyesül.

Este felé Londonba visszaindultunk. Windsoron innét is a Temze' partján néhány szép mezei lak van, mely a csendes és fenekről felfeketlő folyam mellett pásztori idealkint jelen meg, mintha festve volna, mintha az mely a parton van s az mely a hab' tükrében fénylik, egymásnak árnyéka volna. A Temzét, mely itt a Sajónál talán keskenyebb, ritkán háborítja terhelt sajka; de e vizen, mely itt hátán még parti virágokat s lombokat hordoz, Londonnál már zajlik a sok csolnak, hajó, gözös, és sürün és szakadatlanul. Eszembe jut, mikép Pestnél ugy hömpölyg a Duna mint egy holt test, midőn Londonnál a Temze, élők által elboríttatván, élni s szorgalmaskodni látszik. —

Londonba visszaérkezvén, a British-Museum' roppant intézetébe vezetlek, mely a természet három országainak s a müvészetnek remekeit egy födel alatt őrzi. Én az Elgin s Lawrence néven ismeretes görög szobor s épitészeti romgyüjteményen s az egypti müveken kivül, az olvasó szobát látogatám meg leggyakrabban, hova jegy mellett idegen is bejárhat, s hova a szolgák fürgén hordják mindazt, mit kérsz s mi a gazdag könyv s kéziratttárban találtatik. Mi kéjelem, mi tágasság a bécsi olvasószobához képest, hol több mint 200,000 kötetből naponkint csak 30 ember olvashat!

Hazánkrol két kéziratot leltem, egyiknek czime: „A journal of the Siege and Taking of Buda... by M. Richard" (Mss. Harl, nro 4989, ki oda a kormánytol tapasztalás végett vala küldve. Benne semmi emlékezetest nem olvastam. Igy végzi be: „Megjegyzésre méltó, hogy az austriai fegyver' e dicsőséges sükerét az isteni gondviselés' részéröl egy különös körülállás kisérte, tudnillik, hogy midőn táborunk kétségteljes süker' reményében ment az ottoman birodalom' legfontosb erősségének megrohanására: a nagy vezérnek egy népesb táborral munkátlanul kellett néznie a csata' elválását, s aztán visszavonulnia, mit

cselekedett is nyakra főre.“ Boritékára ez van irva: „This did belong to King James.“

Másiknak czime: „Description of Hungreland 1599“ (Mss. Harl. 7314), miből kiirom azon néhány pontot, mit érdekesnek tartok.

„Magyarország gazdagon bővölködvén minden dolgokkal, mind azokkal mik élelemre, mind azokkal mik gyönyörüségre szükségesek, Europa' legtermékenyebb országai közé számitható. Benne találtatnak gyümölcsök oly különbfélék és jók, mint Olaszországban, elég élet lakosainak táplálására, bor azzal ellátni szomszédait is (Lengyel, Morva, Csehországot, Siléziát), hal oly bővségben, hogy a fölösleget az idegenek veszik meg; innét és Oláhországbul (Eger' elvesztése előtt) hajtatnak marhák Olasz és Németországba, s most ez mindenik szükséget szenved, a törökök által az ut megszakittatván. A magyar lovak természetöknél fogva hadra nem alkalmatlanok (levén bátrák, erősek, kemények, gyorsak), de mivel nem tanittatnak nyereg alá, nem valók más szolgálatra mint dolgozni, mire az olasz és német kocsisok igen jeleseknek találják. Magyarország a Duna által két részre osztatik, egyik hegyes és azért felső Magyarországnak hivatik, gazdag aranyban, ezüstben, rézben, — másik alsó Magyarországnak, mely sik, halomtalan, s termékenységéről Olasz és Németország magtárának neveztetik. Magyarország azon részének, mely az „imperatornak' engedelmeskedik, fővárosa Pozsony, kicsiny és bizony nem igen szép, nem szebb Esztergom, Kassa, Nyitra, Nagyszombatnál, vagy Magyarország' akármely városánál, minek oka az lehet, hogy a nemesek' házai falun vannak, s a polgárok inkább igyekeznek épiteni haszonra, mint pompára.

„A lakosok termetökre s szerkezetökre nem hasonlatlanok az angolokhoz, szokásaikra pedig hasonlók a szegény irlandokhoz; erősek, vitézek s béketürők hadban, vagyonszomjasok mérték fölöttt de inkább csak kivánságuk van mint mesterségök s eszök meggazdagodni, megengedvén (pusztán henyeségből), hogy a németek lakják városaikat s áruikkal azok kereskedjenek, mi az oka, bogy közülök keves vagy senki nem emelkedik (maga saját szorgalmából) nagy gaz-

dagságra. Ők egymás közt soha sem vivnak, hanem minden sérelmet szóval torlanak meg, kivevén ha ki *félénknek* nevezteték, mely gyalázat alol senki föl nem oldatik, mig magános tusában egy törökkel meg nem mérközött. Egy ösi szokás volt nálok, hogy csak az hordhatott tollat, ki egy törököt megölt, s csak erre nézve vala törvényes, megölt elleneinek számát kimutatni tollai' számával kalpagán. Házasságtörést s paráznaságot halállal büntetnek; a férj nejét, a báty hugát, a apa leányát erővel hurczolja a vérpadra. A fiuk egyenlőn örökülnek atyjok' halálakor, elfoglalván (leggyakrabban ez az eset) nekiek közül hagyott birtokait; a lyányok a földbirtok egy részének értéket pénzben kapják. A lakosok rendkivül kivánják a hadat. Táborukba semmi haszontalan személyt nem bocsátanak... Külön táborozván, csapatokban mennek mind a lovasok mind a gyalogok, de nem jó renddel mi a németeknél uralkodik, kik mind csapataikat mind ezredeiket megkülönböztetik..., kik poggyászaikat vagy hátukon vagy oldalaikon hordják, a szerint mint az állás kivánja. Ők nem járnak köröskörül sem a táborban sem a városban, hanem a helyett egyik őr kiált a másiknak, mint ez szokás a törököknél is. Lovasaik (csata előtt) sorokat képeznek, mint cselekesznek a gyalogok is, homlokra a lőerőt állitván. Iszonyu lövéseket tesznek, s az ellen megtöretvén rögtön rabolni kezdenek s az üldözéssel akármi csekély ragadományért fölhagynak; de ha ők töretnek meg, futnak, haza mindenki hol lakik, ellenállni még csak nem is próbálva, lesködvén az ut mellett a németekre, kiket (nagyobb ijesztés végett) tatárokat roszul utánzó öltözetekben rabolnak ki, — ezektől ők ugy is csak kalpagra nézve különböznek.

„Magyarország' kormánya régenten papi és világi vala; amannak feje volt az esztergomi és kalocsai érsek.... A régi törvények az országot 20 tartományokra oszták, s mindeniket egy báró mint kormányzó s 12 jogtanár igazgatta... De e kormányalak, mióta az austriai herczegek léptek a királyi székbe, egészen megváltozott, s helyébe állt az austriai zsarnokság, mi szerint a parasztok földes uraikat nem változtathatják, gyermekeiket meg nem házasithatják, szolgálatba nem ereszthetik, tudományra vagy mesterségre nem tanithatják az ur' engedelme nélkül, ugy-

hogy e nyomoru nép valóságos sclávságban él, s csak a név hiányzik. Ama régi kormánymód' idejében, ha a király a köztársaság' igazgatásában valamit megváltoztatni, ha idegen néppel hadat folytatni, ha béket kötni akart: bizonyos helyen összegyültek három rendbeli alattvalók, t. i. bárók, püspökök, nemesek, s ezek nagyobb részének megegyeztével volt joga a királynak törvényt erősiteni, törleni, hozni, üzenni hadat, kötni békét, s adóval terhelni az országot szükség szerint. E gyülés most is szokásban van, de a határozásmód megváltoztatott, eddigelé Mátyás herczeg által semmi nem terjesztetvén a gyülés' elébe mint pénzkérelem, mely kérelemre, (egy kitüzött napon) véleményét adja a nemesség. 1596 és 1597-ben az jelentetvén, hogy a török császár személyesen jön, a nemesség ajánlá, miképen táborba szálland egész erejével, s jobbágyai' nevében megigéré, hogy minden ház egy embert ád s két dollárt fizet a katonák' tartására. Azonban a török császár személyesen nem jövén, a nemesek minden kötelezetség alol föloldozottaknak érzék magukat; de azért jobbágyaikkal minden háztul egyegy dollárt fizettettek!! stb."

Ebből ennyi, barátom; de ez még nem mind a kéziratokbul. Leltem még egy kéziratot, Mss. Harl. 5771, melyben talán első csirája van a gőzerő használhatóságának, s rövid levén az elvbiró hely (mint kicsiny szokott lenni a mag miböl egész erdő kél) lehetetlen veled nem közlenem. Czime ez: „Les principes de la nouvelle force de Feu *), inventée par le chev. Morland. l'an. 1682."

. . . L' eau estant evaporée par la force de feu — ugymond az iró, — ces vapeurs demmandent incontinent une plus grand espace (environs deux mille fois) que l' eau n' occupoiet auparavant, et plus tost que d' être toujours emprisonées, feroient crever une piece de canon. Mais estant bien gouvernées, selon les regles de la Statique et par Science reduites á la Mesure, au poids et á la Balance, alors elles portent paisiblement leurs Fardeaux (comme des bons Chevaux), et ainsi seroient elles du grand usage au gendre humain, particulierement pour l' elevation des eaux..." —

*) E szón ‚Feu' vakarás látszik, mintha az iró, ki az angol király' mechanicusa volt, tétovázott volna, a viz vagy a tüz erejének nevezze e?

Az angolnál a nyilvány nagyobb is régibb is mint a franczoknál; oka mert a szabadságot jobban érti. Nem igazolja e ezt a parliamenti viták' őszintesége, a hirlapok' nyers hangja s nagy köre, mely még a magános viszonyokra is kiterjed? Nem ez e oka annak, hogy itt sajtópör a ritkaságok közé tartozik, midőn azt Párisban hetenkint látsz? Az angol hirsajtó vak hogy személy miatt az igazságot el ne hallgassa, süket hogy a bonczolgatásaira támadt sikoltások meg ne kérleljék, de e két sajtóerényt, amazt gorombaságnak, ezt kegyetlenségnek nevezi a külföld; ellenben a francz hirsajtó bátran emelkedik ugyan, de az alkalmazásokban megsántul, talán félénkségből, ugyhogy az angol őszinte nyerseség, kivált a nyilvános tisztviselők' megrovásában, egy francz nagy lapot sem jellemez, s azt két kisebb lap, a gonosz Charivari és az elmés Corsaire csak ugy meri gyakorlani, hogy az ujságok köztt a bohóskodót, a harlequint játsza. Mit az angol komolyan ád elő, azt a francz csak tréfa gyanánt meri elbeszélni. Nem az egyedeknél hiányzik bátorság, de a tömegnél érettség, s még inkább a kormánynál önbizalom, mely bár keves évek előtt ugy nevezé magát, nem mer lenni Isten, ki bátor nyugalomban nézze alatta küzdeni s háborgani a hullámokat és szeleket.

Az angolnak hóiratai jobbak; oka mert ezek mély reflexiot, alaposságot, sok munkát kivánnak, s mind ez e nép' sajátja. Ezért a reviewk, magasinok, mint józan critica, gazdag ismeret s tiszta izlés' tárházai, egész Europa előtt nagy hitellel birnak. A francznak napi lapjai jobbak; oka mert a francz tüzes, szelleme pillanat által gyulasztatik, s az első és rövid hévben tömérdek erőt s érzeményt fejt ki, pedig minden napi lap nem a pillanati állapot' tükre e? S e lapok kezdenek a napi esetek által szinre hozott tárgyakat illető theoriai értekezések' tárává lenni, s e tekintetben is fölebb állanak az angol lapoknál. Azokban az első irók föllépnek, mi ezekben nem történik; azokban az elmélkedések legalább elfoglalnak $^1/_4$det, ezekben legfölebb annyit; azok elmecsaták' térei, hol hir, kincs és dicsőség vivható, mert a jelesb czikkek' irói ismertetnek s azok hősek, — ezek inkább száraz jegyzőkönyvek, mikbe a napi történetek keves magyarázattal iratnak be, s az irókat, mint láthatlan areopagot homály födvén a világ elől, a gyalázat is a lapot éri, de a dicsőség is osztatla-

nul azé. A francz gondolatainak komoly menetele van, mi képes aggodalmat gerjeszteni az elmékben, érzeményei pedig magasztosak, mik véleményét a közönség előtt mintegy megszentelik; az angol boszankodó s megmozdult lelkének más ventile van, humor és nyerseség, — gunyol, rug, döf, szitkozódik. Ha a sympathia együtttartásban áll, látni való, ott együttaggódik s gyuladoz az olvasó, mi nincs veszedelem nélkül, itt együttkaczag s utál, mi forrongásra hideg lélekállapot.

Az angol ujságokban tudósitás van az egész világból; naponkint megjelennek; ivei lepedő nagyságuak, betüi fölötte aprók; belölök mindent megtudhatsz, — de hol kapod olvasni? A kávéházakban bajos, alig vevéd kezedbe már öt kéri; a clubbokba bejutni nehez; a divánokban pedig egy ülésért 25 v. garast kell fizetned. E részben a francz fölötte áll az angolnak. Páris' minden utczája tele olvasószobákkal, s 30 ujság és folyóiratban két, 200—300-ban 5 garasért válogathatsz; e városban valamennyi tömlöczöt megnyit egy engedelem, valamennyi kórházat más, s puszta utleveled, mi idegennek bizonyit, csaknem mindent. De Londonban annyi engedelmet kell kieszközölnöd mennyi iskolát, vagy tömlöczöt, vagy kórházat, vagy középületet meg akarsz látni, s mellé még busásan fizetsz. És még boldogság volna, ha itt végződnék minden baj. De gyakran kinálhatsz pénzt, folyamodhatol engedelmért s mind haszontalan. Pártfogóval kell birnod, és sok esetben ebből sem elég egy. Angolországban a numerusra sokat néznek.

Ezt s miket már mondék összevetve, magadtul is kitalálhatod, miképen Angliában a népet oktatni, fölvilágositani, habzó véleményét elvre s gyökérre vonni mind az iránt, mi a statuséletben naponkint előfordul, s a közvéleményt képezni s vezetni két eszköz van: egyik a napi-sajtó, másik a népgyülés (mi a franczná hiányzik). Sok polgár, ki egy vagy más iránt nincs tisztában, az ujságlap által utba vezettetik, sok ki a gyülésbe határozatlanul lép, a szónokok' hallása után elvet nyer. S elvvel birni mindig hasznosb a társaságra nézve mint nem birni, mert ennek következménye a közönyösség. Hol ilyen a legszámosb rész, egyetemi tespedés és polgárháboru csak ott tarthat sokáig. —

Mielőtt levelem' bezárnám, megjegyzem, hogy a londoni far-

sangnak (season), mely majusban kezdődik, utósó hónapja ez levén, estélyek, bálok, hangverseny, szini és mindenféle mutatványok egymást érik. Az itteni mulatóhelyeknek koronája a Vauxhall-kert. Esti 6-tol éjjeli 12-ig nincs vége a mulatságnak; itt egy a kert egyik részében végződvén, a sokaság rohan másik részébe, hol uj kezdődik, és igy egész éjfélig. Először is Green, a hires aëronauta röpül fel léghajón, aztán zene ád élvet, mit követ hangverseny, ezt felváltja kötéltáncz külön szinhelyen, mi ha végződik, szinházat nyitnak, hol vigjáték után gymnasták lépnek föl, s egy vagy több virtuósok egy vagy más hangszeren. És itt még alig esék le a kárpit, a trombita már hiv a nassaui léghajó-utazás' mozgó panorámáját csodálni, mit rögtön pompás tüzjáték követ. S fő gyönyör maga azon néhány ezer ember, melly rohanva tolakodik ujuj mutatványra. Azonközben legalább 12,000 szines mécs ég, sok elhintve a kerti ágyakon mintha a föld égne, sok a fák' lombjai közt függve vörös és sárga és kék gyümölcskint, s belőle kirakva itt uszó hattyu, ott teknősbéka, madár, csillag, harlequin. A folyosók s chinai ház a fényben lángolni látszanak. A fasétányok körül pedig szelid holdfényileg megvilágitott tájképek andalitnak el: góth omladék, remeteház, malom, Tell Vilmos' kápolnája, olasz vidékek.

Augustus' közepén, hacsak parliament nincs, jószágaikra huzódnak ki a nemesek. Jelül az ablakközti függönyöket londoni házaikon leeresztve látod. Divat ellen volna a season után is Londonban maradni; kinek nincs hova menni, a leeresztett ablakfüggönyök mögött — lappang.

S e lapok Londonbul ezuttal az utósók. Eddig Angliát csak Londonban láttam, mi annak fénypontja; most akarnám látni tartományaiban is, vajjon földe egy nagy k e r t e, mint a főváros' tájéka hitetgeti velünk? vajjon a jóllét, vagyonosság, tisztaság s munkásság közbirtoka e e népnek? A látandók' birálgatásaival nem leszek unalmadra. Midőn az utazók igen bőven birálgatnak, ugy látszik, inkább akarnak a látott országokra s nemzetekre hatni, mint tanácsokat saját hazájok' számára gyüjteni. Ezek lehetnek rosz irók, de minden esetre jobb irók mint hazafiak.

De még ma sok utazást kell tennem a városban. Azért élek

e szóval ‚utazás', mert a bérkocsisok itt nem óra, hanem mérföld számra hordanak és fizettetnek.

LXXIV.

Cambridge, Stamford, York, Thirsk, Julius' 19-én, 1837.

A tapasztalás nagy bölcs, de tartozik a peripatheticus felekezethez; ő nem jön hozánk s nem áll egy helyben, hanem megy szüntelen s nekünk lépéseit követnünk kell, ha tőle tanulni akarunk. Mit tudna a gyermek, habár könyvek közt is de egy szobában elzárva neveltetnék? Az olyan ember, ki szülőföldén kivül nem ismer más földet, közel áll ezen gyermekhez. Mit ez tud s ért igen keves, mit amaz ismer nem sokkal több, s a fok a szerint magasbodik a mint ki többet látott, magában értetvén, hogy mindent mit látott, ismerni is igyekezett. Az utazás mintegy észt ád. Meglévő eszméink tisztulnak, alakodnak s elvvé keményednek, és szaporodnak ujakkal, mert uj tárgyakba ütközés aczéla az elmének. Hányszor találkozunk azonegy dologgal, mindig más alakban! A társas viszonyokat mi sokféle módositásokban szemléljük! A legcsekélyebb házi eszköz, ugy mint a legfontosb országos intézvény, mit mi többfélének képzelni sem tudunk, tartományokkint mi változó formában jelen meg! S igy midőn az emberi szellem' munkásságát eredményeiben vizsgálhatjuk, magába a szellembe is bepillantunk, mely Isten után Isten, alakot s szint adni a földnek.

Isten áld észszel s értelemmel nagy vagy kis mértékben. Egyenlőt véve föl, igy merném meghatározni ki értelmesb? Először az, ki többet gondolkodott; másodszor, ki többet utazott; harmadszor, ki többet olvasott; negyedszer, ki többet társalkodott. Lelkednek az első elvet ád, a második kitágítja, a harmadik ismerettel tölti meg, az utósó az élettel köti össze. Ki nem bir az elsővel, tengeren evez vitorlával de horgony nélkül; ki a másodikkal nem bir, egy szük völgyben lakik; kinél a harmadik hiányzik, az egy elébe vetett pókhálóban is megakad; ki az utósót mellőzte, az a csillagok közéjár ismerni a földet s embert. Ez rendszerinti lajtorjája az embereknek; a választottak kivétet-

nek, mert a szellem' országában koronákat a mindentudó osztogat.

Mi végzi be a nevelést? Az élet. S mi egyéb az utazás mint élet nagy terjedelemben, mint sok népéletnek, mi századok' müve, áltszemlélése egy pár év alatt, mint a lehető legtöbb élet s tapasztalás egy rövid időben? S ezért veled teljesen egyértek, hogy ifjaink, mielőtt pályára lépnének, menjenek utazni; nem gyönyörért pusztán de tanulságért, nem elveszve a külföld' csodálásában, hanem mindig emlékezve a hazára. A tésztába, mely erőtlen, élesztőt igy kell hordani; a kandalló' tüzébe, mely hamvadoz, szellő kell hogy égjen ismét. Szükség sokféle ellenerőnek összejőni, mert haladásban a kellő irányt a sok ellenkező együtt jegyzi ki. —

E hónap' 15kén délben indulánk el Cambridge felé. Midőn kimégy Londonbul, mintha perspectiven néznél; azon ponttul, melyen vagy, a házak mindinkább kisebbednek egész a szélig. London itt is, mint más szélein, szép mezei s kerti házakban végződik. Említésre méltó, hogy más városok palotákbul kunyhókká szoktak alacsonyodni a széleken, s a pompát förtelmes tisztátlanság váltja föl; de itt mi nagy és szép van, az el van szórva mindenhol, s véletlenül bukkansz egy vagy más jeles műre s térre majd a szélen, majd a középen; a tisztaság pedig mindenütt uralkodik, bár itt gazdagsággal, bár ott szegénységgel párulva. De ez olyan mint a napfény, mely akár a nagy tenger' szinén, akár a pocsolya' sötét vizében ragyog, ott is itt is szép.

Angliában a gyorsszekerek' kocsisai igen csinosan s tisztán öltözködnek, ugy hogy az utazóktol nehéz megkülönböztetni; kezén fehér keztyü s öltönye' gomblyukában virágbokréta van. Lovak minden 1—15 angol mérföldre váltatnak, de a kocsis csak 60—70 angol mfre változik egyszer, a kocsi pedig a czélnál áll meg. Kocsisunk nemcsak csinos de ifju s szép is volt, s szélgyorsan hajtván a kéjelmes uton, bár rohanó zápor vágott s dörgés és villám itéletnapilag ropogott és lángolt körültünk: esteli 7 óra előtt, és igy $6\frac{1}{2}$ óra alatt, bevégeztük a 11 magy. mérföldnyi utat Cambridgeig. Az életdúzs, és szinben tarka de alakban egyhangu vidéken mindenütt sok város és falu fekszik elhintve, mindenik emlékezetes egyről vagy másrol, p. o. Cheshuntben áll

a hires Wolsey bibornok' mezőlaka, s az egyház melletti házban halt meg Cromwell Richard, a pártfogó Olivér' fia; — a Ware melletti Theobald-palotában hunyt el I. Jakab; — Royston faluban, 1757 lakossal, gáz utczavilágítás van, mig Bécs' utczáin homályos olajmécs pillog. De győz e az utazó mindenhol megállni, mindent megnézni s elmondani?

Menvén végig kocsink Cambridge' utczáin, engem' az ó góth tekintetü sok collegium csodahatással lepett meg, hozájárulván, hogy körültök hideg szél fújt, melynek szomoru hangja pusztává szokta tenni s elkietleniteni a léget, hogy fölöttök az égen vad képvilág mozgott, mit a foszladozó fellegek alkottak. De futtában látnom nem volt elég; még ez este, bár sötétben, megnéztem a King collegiumot, mely régi várkint pillant maga körül s rohanást látszik várni, — megjártam a Cam' vize fölött St. John' födeles hidját, mely a velenczei sohajhidra emlékeztet, — s végig mentem a hires Trinity' három udvarán s kolostormagányu hangzatos folyosóin, belőle azon torony alatt jövén ki, mely egykor lakul szolgála Newtonnak. Lefeküdvén, fejem rajzott a középkor' meséivel s képeivel, s mikor e homálybul és zavarbol a reg fölébresztett: nem tudám bizonyosan, mit láttam és mit álmodtam?

Tehát rögtön felöltözködém, s egy vastag angollal valamenynyi (17) collegiumot s ‚hall-t' (teremet) bejártam, melyek ily nagy számmal ily kis városban nem véletlenül lenni, de élő lényekkint összehiva, összegyülve látszanak; s ha este, a sötétben, lakatlan góth régi épületek voltak, ma népeit is megláttam azon négyszög sipkáju s röpkedő szárnya miatt is különös köpenyü fellow-k és tanulókban, kik, szünnapok fevén, kevés számmal az udvaron ugy lézengtek, mint örméhek szoktak az elhagyott köpükben.

A King, St. John, Corpus-Christi collegium legérdekesb; mindenik angol-góth izlésben, csonka és hegyes tornyokkal s várfogakkal falain. Csaknem megtéved a képzelet, midőn a szem olyan s még lakható épületet lát milyenben a régiek laktak; lovagokat, hölgyeket, őröket várunk kinézni a hoszu ablakokon s letekinteni a falak' csonka rovátkai köztt, avagy üres omladékokban hiszszük magunkat, s e csalódást nagyitja kopogásunk' azon erős visszhangja, mely puszta lakban honos, s mely itt a

folyosókon engem' is többször visszatekintetett, nézni ki kopog s ki jő utánam. Én, tisztelője a multnak, de bajnoka a jövőnek, örvendek hogy az angol nemcsak hő gonddal igazítgatja góth emlékeit, de ujakat is állit. E nemzetnél ez izlés ugy nemzeti, e földön ugy hazai, mint a hellenföldön nemzeti s hazai a görög. S ha a görög romokat az angol nép megvásárolja nagy áron, ha azokat fényes palotákban kincskint őrzi: cselekszik a müvészet' ügyében, mint ember s igy méltányosan; de cselekszik mint ember és polgár, és igy méltányosan s igazságosan akkor, midőn a hazai romokat sem dulja föl, midőn követ, mely egykor hazát védett, nem ereszti dobra, midőn kocsmákba, alacsony dalok' hallójává nem épiteti ősei' kápolnájának szent falát, mely kegyes énekeket tanult, mert ha az elsőbbekhez a tudomány s müvészet' érdeke köti, ezekhez azé is, s még fölül rajta minden érzemény mely föllángolhat hü ember' keblében, ki dicső apái ivadékának s egy történetdúzs multkort folytató nemzedéknek érzi magát. Igy multjához Anglia hozá forrasztja magát, s hasonlít a Druidok' szent tölgyéhez, mely önmagából kifolyva növén s fejlödvén s alakodván, vele földi vész nem, csak az ég' villámai birnak.

A St. John, Trinity, King s Queen collegiumok a Cam' vizére dőlnek, melynek két partját e collegiumokhoz kertkint csatlódó sétányok s parkok boritják. A terebély fák alól a sétányokból, s a ligetileg ültetett fiatalok' sürüjéből fölötte kedves és ingerteljes az épületekre tekinteni föl, melyek' ablakai előtt a zöld gyepszin, félig ragyogva a nap világos sugáraiban, szépen árnyékzott bársonyszőnyegkint terül el. Én szeretem ha az iskolai élet, szokás, öltözet egy saját kis világot alkot, mert ez sok bájjal bir magához csatolni az ifju' lelkét, és ha elbucsuzánk tőle, édes emlékezettel válunk meg mely kisér a sirig; szeretem ha itt épület, butor, szokás ritkán változik, mert emlékezet nagy befolyást gyakorol egy, kivált érzeményes ifju' belső életére. Tanulni egy vén épületben, melynek kövei sokat tudni látszanak de hallgatniok kell, ott hol apáink és őseink sorban felnőttek, hol hazánk' nagy emberei készültek az akkor még nem is sejtett nagy pályára, mind ez, kivált ha ép azon szobában esik laknunk vagy széken vagy asztalnál vagy fa alatt ülnünk, mely az övék is volt, vagy van jegy s emlék mi rájok pillanatonkint emlékeztet,

vonz is ösztönöz is utánok törni, s ébren gyujtván, álmunkból fölriasztván, az emlékezet keblünkben mint Themistoklesében nyugtalanitó Istenné válik, mely jövendönk' sorsát határozza el. De szeretem még azt is, hogy az iskolát szép kert vagy vidék keritse, mert mint a nap a földet, a szép megtermékenyiti a lelket, holdvilágkint pedig fakaszt és nemesit érzelmeket.

Még a Christ-collegiumot említem meg, kertével és tavával melyben förödhetni. Itt van a Milton, mint még itteni tanuló által ültetett két százados eperjfa; már hanyatlik s ezért fél oldala hideget tartó önnal van bevonva, de lombban s gyümölcsben most is, s a kertész' mondása szerint mindig gazdag. Ugy látszik, Milton' dúzs teremtö ereje bele költözött. Egy pár levelet hoztam róla. —

Cambridgeböl Stamfordba félnap alatt eljuthatni, s az ut Huntingdon csinos városkán vitt keresztül, mely Cromvell Olivérnek szülöhelye. Stamford igen régi városka, 7000 lakossal, s most két követet küld a parliamentbe, de a reform-bill előtt négyet küldött, midön Birmingham' 146,000, Manchester' 200,000 lakosa egyet sem. Ezen régi városkák pedig, mivel egyes lordok' birtokai, mind tory-követet küldének s küldenek, és ez mutatja, a reformbill, mely a 400—2000 lakosu városkáktol mint földes urak' bérlőitöl a követjogot elvette, s azt népes s kereskedő városoknak mint szabad s értelmes polgárok' egyesületének adta, mi életkérdés volt a tory és whigfelekezet' jövendője fölött? Ide érkeztemkor két követjelöltével a tory-párt épen föl s alá sereglett az utczákon, hangászok, trombiták, zászlók' kiséretében. Egy ember elválván a seregtöl, miután töle egyröl másrol tudakozódtam volna, kérdém: az ur szinte tory? ‚Igen uram, felelé, mi itt jobbadán azok vagyunk, bérlünk, függünk, s kenyeret veszitünk ha szót nem adunk.' Később a piaczra menvén, s akkor végezvén beszédét a városház' erkélyéről egyik jelölt, egy ezredes, utána a másik jelölt kezde szólani, t. i. Ruiland herczeg' fia, Granby marquis, egy szájtáti ember beszéde, mit könnyü vala jegyeznem, im en miniature.

„Uraim! Nagyon örülök, hogy, a mint látom, megjelenésem foganatos lesz, s kivánom is hogy foganatos legyen. Hisz az én elvem a törvényes egyház s alkotványos szabadság. Következés-

képen igyekezem előmozdítani a nép' boldogságát; de most sajnálom, hogy tovább itt nem lehetek. De nagy okom van rá, a királynéhoz ‚levee'-re megyek, tudom ez elég ok. Igen . . (szünet) . . . O igen, Anglia a világon a legszabadabb ország, nincs párja (hurrah.) Nekem azonban főkép az esik nehezen, hogy a holnapi lófuttatáson itt jelen nem lehetek, de nem lehet, engedjenek meg; az én elvem marad az alkotványos reform, mely miatt Anglia e világon a legszabadabb ország. Most hát jó egészséget („good b' ye") majd eljövök mikor már megszünt minden ellenzék . . . . . Hát most, (meghajtja magát) . ., igen . . elmegyek tehát, és végre majd . . . (szünet) . . végre . ." itt hurrahzni kezdtek, hogy csuffá ne legyen a torybajnok. Rövid beszédének ez hü mása, de képzelj minden két szóhoz egy dadogást, képzelj egy szájtáti előadást mint szólanak a hülyék, és képzeld akadozó ismételgetését annak mit mondani akart. A hallgatók a piaczon egyszerü mezei nép volt, de egyik a másik' háta mögé bujt s kaczagott, ugy hogy, mint bitófánál, pirulni látszék a szegény marquis. „Huh, shocking" (ju! rettenetes) mondá nekem egy öreg, torzképet csinálva; oda fön az erkélyen pedig a tory-biztosság egészen megzavarodott. Igaz is, ily beszédet s igy eldadogva soha nem hallottam.

Ezek után könnyebben értheted azon különösséget, mi szerint az irók, tudósok, ügyvédek Londonbul elvándorolnak követséget keresni, s a választók csak eszközök levén, gyakran elválasztatnak oly helyeken, hol őket talán először látják és talán utolszor. A katonaság s a földes ur a választáskor néhány mérföldnyire eltávozni tartozik, hogy az félelem, ez vesztegetés által a választásra befolyást ne gyakoroljon. Vén babona! Azonban mint jog erőre mutat a nemzetben. —

A vidék eddig szép, de nem a természettöl hanem a szorgalom által, s ez Anglia' nagy részének jelleme. Ezen örökké egymást váltó domborodások jobban untatnának a legszomorubb siknál, ha azoknak, melyek mint megannyi kisded fél földgömbök tünnek elő, fák és erdők nem födnék csucsát, ha oldalait némi képpé nem varázsolnák a földhasábok, miknek az eleven sövény kitünő alakot ád és különféle szint az egymás mellett tarkán fekvő zöld vetés, szürke burgonyavirág, sárga rét, barna ugar, ha

közülök sürün nem tündökölnének ki a vörös födelü mezőlakok, ha gyakran nem esnék elmennünk lombos parkok előtt, melyek' bemeneténél az utas egy ékes őrházat s egy igéző rózsaerdőt lát, ha a tetőkrül nézett kigyódzó ut nem hasonlítana egy sárga szalaghoz mit egy zöld posztóra elejtenek, szóval: ha parton és halmon, völgyben és sikon nem volna az a buja tenyészet, az a sokféle szinü dúzs növényvilág, a természet' azon teljes kifakadása, s az a zöld szintenger, mit az angol a *föld' életének* nevez. Ha néhol fátlan tájakat láttam, kopasz lapályink jutának eszembe, mik hasonlók emberhez ki meztelen, ruhája még nincsen. A felfutó rózsa erre is bőven terem, s festői szép tekintet, midőn vén, roskadó házakat fut be; — mint mikor az ifju nő vén férjet ölel. Mindkettő azért teszi mert kénytelen. E rózsák, mint a müvészet, ideálizálják a szegénységet.

Mondhatni, ez ország egy óriás park, de miben ismét sürün vannak a kisebb parkok. A *park* (ligetkert) nem egyéb mint egy nagy tér, mely kőfallal vagy fakeritménynyel körül van véve, s ez belül magas és lombos fákkal oly sürüen van körül ültetve, hogy a szem ált nem hathat rajta. A kapu mellett, mely ittott pompás góthizlésben épült, vagy ékes mezőlakban vagy helvétziai alpházban lakik a kapus, s a fasürü előtt, mely a kapunyilás' irányában a belső vidéket eltakarja, virágok s kivált rózsák virulnak, melyek az utazóval egy tündérkastélyt s világot sejtetnek a fák mögött. Tekervényes kavicsuton haladsz előre, mig végre a park' közepén megpillantod a lakot, mely többnyire, akár uj akár régi épület, angolgóth alaku s vártekintetével a lovagkorra emlékeztet. Ha a gyönyörtelket (pleausure ground), mely közvetlenül a lak körül fekszik, s drága virágoknak, növényeknek, lugasoknak s más jelességeknek gyüjteménye, megnézted, e mesterséges kis tér után mindenütt csak a szabad s vad természettel találkozol; lelsz nagy tavat, gyakran messziről ide csapoltat, tele sással, náddal s hajókázó hattyukkal, — lelsz ősi erdei fákat hol erdőt képezve, hol rendetlen csoportozatokban elszórva, — lelsz néha patakot is, mely végig folyja a dúzs mezőt s forrást mely árnyékbul csörgedez ki, — lelsz mindenütt legelőket a fák alatt, kaszálókat a tisztáson, s a bokorsövényekkel elkerített részekben lovakat, teheneket, juhokat és özeket, mik

békesen legelnek. A növényország' fris lehellete, a természet a maga vad erejében, s a szin-és életgazdag fü, virág, falomb az, mi nélkülözhetlen élvét nyujtja itt az angolnak. S láthatni, hogy e gyönyörrel igen összefér a gazdaság.

De a francznak a parkok' szépségét hiában magyarázod; fölhuzott orral jár veled s nézi a füt és fát, s a fát és füvet, és kérdi: ‚mais mon Dieu, je vous conjure Monsieur, mi itt, mi ebben szép?' az angol pedig a franczkertet szemléli nevetve, s kérdezi: ‚de hát nem elnyomorítása e ez a természetnek? Nem tagadhatni, a francz csak a mesterséget akarja láttatni, a természetet pusztán eszközül használván, s a franczkert nyárban is a téli merevedés' képe; az angol pedig a természetet ugy hagyja mint van, nem nyul hozá eléggé alkotó kézzel, szépségeit nem fejti, rutságait nem irtja ki, s az angolkert télben is a nyár' sürü ágbogazatát mutatja. A francz tul sokat tesz, az angol tul keveset, annak a mesterség ennek a természet minden, annak a természet ennek a mesterség semmi. S különös, jellemeiket a népek mindenre áltviszik, kicsinyre s nagyra. Az a szellem, mely szük formákba szoritja s feszes alakokká metszegeti a kerteket, teremtője a bureaucratiának; az a szellem, mely alig csinál egyebet mint a természetet b e k e r i t i s parknak nevezi, alkotója a nem eléggé körülirt tartományi kormányalaknak.

Stamfordhoz közel fekvén Burleigh-house nevezetü park, megjártam ezt is, mely lord Exeter' nyári laka. Egy szives ifju angol akadt társamul, ki zsebbeli Walker-szótárt hordott magával, tanulni belőle a kimondást. Megérjük e mi, barátom, hogy ily magyar szótár készül s a magyar ember el fogja hinni, hogy a szép s jó kiejtést tanulni kell? —

Innét késő délután indultunk el, s azonkivül hogy ettől egypár órányira az országut mellett megláttuk Woolsthorpeban azon házat, hol Newton született, s melynek kertében, a mirigyvész elől ide vonultakor, egy alma' leesése a gravitatio-rendszer' föltalálására vezette; utunkbol semmit nem ismerénk, mert éjszaka s esőtül verve utazánk csaknem egész Yorkig, melybe viradatkor értünk.

York, a romaiak' Eboracuma, becses régiségekben gazdag. De mindezeknek koronája a münster, mely az angolországi góth

épületek remekének tartatik, s az 1829-ki tüz után is az. Valóban genius' müve. A keleti tündérablak, a csodaszép keresztépület, a kar-háti kömü, a vékony oszlopvégekből kicsucsorodó állatfejek s arczképek, melyek jellemmel birnak s a torzig vive is érthetők, a festett ablakok, mik üvegmozaiknak mondathatnak, miután az alakok nem lapokra festvék, hanem apró festett koczkákbul összerakvák, és a homlokkapu körüli ritka báju lombozatok mind bizonyitják: hogy ennek bélyege tisztaság, könnyüség, gazdagság, eredetiség, s ha szabad mondani, itt az épitész correggioi kellemmel raphaeli tiszta s nemes rajzot párosita. Nem első góthmü ez mit láttam, de csak ez által érzém magam' megbüvölve; előre busulok, hogy a részleteket el fogom feledni. Az emlékeket benne kedvem sem volt nézni; midőn a természetet csodáljuk, egyes fákra s virágokra nem ügyelünk.

Angolországban még most is minden helységben látni vén egyházat; sok közel az omladáshoz. Ezt, néha félig néha a födelig sötét repkénynyel befutva sürüen, oda képzeld minden angol faluba. De ez ritkán szép; hogy a góthmü hasson, nagyobb tömeget kiván a görögnél. Ha kicsiny és éktől meztelen, igen nyomorult tekintet; ha kicsiny és czifra, igen bábu alak. A görög alakot viheted a legparányabbig s kellemes, a góthot viheted a legóriásabbig és szép marad, de nem tehetnéd az ellenkezőt. Én legalább ugy érzem, ez nem szenvedi a vég nélkül kicsinyitést, az a vég nélkül nagyitást.

Délutáni 1től—8ig a törvényszéken valék, hol az esküdtek s egy biró, ki hoszu szürke vendéghajjal vörös togában volt öltözködve, gyilkos fölött itélt. Midőn szállására a biró visszamene, kocsiba ült s elől dzsidás férfiak mentek, ezek mögött czimerzászlóval fölékesitett trombitát fuvó három ember, aztán egy vörös ujasu s aranyzott fekete sipkáju a lovak előtt, végre a kocsi után hoszu botot emelő két törvényszolga; — a nép pedig kisérte nagy sokaságban. E szertartás a régi időben kétségkivül hatott a tömegre, mint minden pompa s mysticismus; ma az utósó angolnak is van annyi esze, hogy mint nézni valót nézi, de azért a birót sem okosabbnak, sem hatalmasbnak nem képzeli. —

Tul Yorkon, Easingwoldnál, és igy Londontul 206 ang. mérföldnyire éreztem az első kocsizökkenést, mit egy az utra

hajintott kövecs okozott. Angliában utazni oly puha, kéjelmes, mint pamlagon ülni vagy hintókázni s ezért, ha a gyorskocsiban csak négy személy fér is, de ül földelén 13, s ülhet veszedelem nélkül. Az angol utazók, férfiak és hölgyek kün ülnek s örömest még akkor is, ha nem szép az idő. Szabad légben lenni s nézhetni mindenfelé, bár semmi jeleset nem látni, már magában gyönyör; látni kellemes tájat ez már foka a gyönyörnek. S az angolnak leghelyesb fogalmai vannak a kéjelemről (comfort). Más népek, például mi szárazföldiek, kivánjuk hogy a gyorskocsi fedeles legyen s benne párnák közt puhában ülhessünk: az angol pedig, hogy a szabadban ülhessen s ha tömetlen padon és szorosan is szomszédával, de puha uton és sebesen haladjon. Födeles kocsi, bélelt s tág helyekkel nehez, innét nehezen halad az europai; födetlen kocsi szüken mért helyekkel, párnák nélkül könnyü, s könnyen röpül az angol; s igy a puha ut nem rázván, midőn egyfelül fészkelődés, ütődés s mindazon alkalmatlanság mit rosz uton a szük hely magával hozna, elmarad, másfelül mind azt, mi minden utazással szükségképen jár, megröviditi a sebes haladás; — az első puhaság mi férfit gyaláz, a második kéjelem mi életbölcseség. Némelyek talán nevetségesnek tartanák felelni e kérdésre: mi a kéjelem? De ki róla gondolkodott vagy ki Angliában volt, tudni fogja, hogy sok annak tartatik s nem az; kéjelem fölcseréltetik fényüzéssel mitöl igen különbözik, összezavartatik puhasággal melyel szomszéd. Ki darab ideig él Angliában, okos kéjelemre az érzéket kap, s érzéket erre csak itt kaphatni.

Te, barátom, nálamnál jobban tudod, hogy utakban mi szükölködünk, s hogy a legujabb időben nem költség miatt nincs jó utunk, mert a nép' erejével nem lelkismeret roszul gazdálkodni, hanem tárgyismeretlenség miatt, mert kikre bizatik nem értenek s nem érthetnek hozá, s ily körülállások közt valóban csodálkozhatni azon, hogy Angolországban utazott mérnökeinktöl a közönség hiában várt e tárgyrol részletes utasitást. Én az utakat mind készen, mind csinálás közben egész utamban figyelemmel vizsgálván, ime följegyzék néhány észrevételt a macadami utakrol. Ugy vagyok én mint a gyermek, ki virágokat, lepkéket, csigákat szeretne gyüjteni, de anyja éhezvén kalászokat szedeget.

Angol és Skotországban egykor ép azon gyakorlat uralkodott, mi nálunk most is uralkodik, t. i. midőn országutat csinálták, a föld az utvonalon jól kimélyittetett, s ezen árokba nagy mennyiségben nagy köveket raktak; erre következett egy rakás tört kő s e két rétezetre, mi egy lábnyi magasságot rendszerint haladt s utalapnak hivaték, jött maga az ut, azaz, a kövecs sok ujnyi vastagon. S ez történt mert az utcsinálók még nem tudták itt sem, hogy ha különböző nagyságu kövek' rétezetei utba rakatnak, a legnagyobb' kövek, a terhek' sulya s rázatása alatt örökké fölhatnak; hogy az utak' kövei mozgásának meggátlására egyetlen mód az anyagok' egyenlő nagysága az alaptol kezdve; nem tudták még azt sem, hogy, *először*, a nagy kövü alapra csinált utakon az anyagok' örök mozgása s fészkelődése rést enged a viz' áltszivárgására mi az utat ágyában megrontja, hogy, *másodszor*, kemény alapra rakott ut a puha alapra rakottnál előbb elkopik mit bizonyit az, hogy a mocsáron csinált ut tovább tart annál mely sziklán készült. Miért romlanak el utaink oly hamar? Mert az anyagok elkoptak? Koránsem, hanem mert félremozdittatnak a kerekek' ereje által, midőn azok nagy kövekben megakadnak; a kerek nem megy ált az ily anyagokon, sőt csaknem lépésenkint küzd egyegy akadálylyal, melynek vagy engednie kell s elmozdittatnia, vagy a szekérnek kell a marhák által ugy fölemeltetni hogy áltjöhessen rajta, de mindkét esetben az ut is megrongáltatott, a szekér is megakadályoztatott, s a rongálat és akadályozás nagy lesz az akadály' számához s nagyságához képest. Szóval, az ut nálunk azért rosz és romlik, mert nem-ut, vagy mi ezzel egy, mert nem illik rá az angol ut' meghatározása, mi szerint annak kell lenni: egy mesterséges aljazatnak, mi egy erős, *puha*, tömör felületet alakit, képest nagy terhek' odább vitelére, s min a szekerek mehetnek minden akadályba ütközés nélkül. Angliában is csak M^c^ Adam óta jelesek az utak, kinek egyszerü elve oly könnyen megfogható, s előtte már divatozott Svédország' földmüvelőinél.

Ha te a megyédbeli utakat, mik a fölebb irt öreg módon készitvék, M . . . tul E . . . ig m^c^ adamizáltatni akarod, mint gyakran emlegeted, figyelmezz a következőkre, miket a rád s czéljaidra emlékezés irat velem.

1. Az ut' követ szedesd föl s töresd össze ugy, hogy egy darab hat uncziánál nehezb ne legyen, mert az utbeli kő nagyságának kellő arányban kell lenni azon térhez, mit egy közönséges kerek egy puha egyenes fölületen elfoglal. E pontja pedig az érintkezésnek, hoszában véve, körülbelül egy hüvelyknyi, s az uton e szerint minden oly kődarab mely, mérve akármerre, egy hüvelyket halad, ártékony. Minden utnak tört kőbül kell csináltatnia, föld, mész, agyag vagy egyéb oly vegyiték nélkül mely vizet sziv be s megfagyhat; a tiszta köre, azon czélbul hogy összeköttessék, semmit nem kell rakni, a tört kő a maga szögleteinél fogvást majd összeigazodik egy puha tömör felületté, ugy hogy annak sem időviszontagság nem fog ártani, hogy azt a kerekek' ereje sem fogja félremozdítani, melyek rajta zökkenés és igy sérelem nélkül haladhatnak.

2. A föld, megerősíttetvén hengerrel, oly laposra igazittassék mintcsak lehet; 20 lábnyi széles uton elég három hüvelyknyi emelkedés a középen a szélek fölött. Ez elég dombor a viz' lefolyására, még akkor is ha az ut használtatott; mert ha lapos az ut, nem megy mind a világ a középen a szekér mindenütt függőlegesen állhatván, mi az eset az igen domboru utakon, hol a lovak s kerekek által, a mindenkitöl keresett középen okozott barázda s vágás természetesen felfogja a vizet.

3. Ez után a kő berakatván, az ut alakot kap, s fölülete egy vasgereblyével elegyengettetik. De a kő itt, ellenkezőleg a régi móddal, nem rakatik mélyitett ágyba, mert ez a föld' felületén alul nem lehet; sőt inkább feltöltött alapra rakatik, ugy hogy a róla lefolyt viz néhány hüvelykkel az utalap' szinénél alább álljon, s igy az ut a fenekbeli viztöl ment legyen.

A 14 láb szélességben rakandó kőut mellett, ennek kimélése végett, két oldalrul hat és hat láb széles ugynevezett nyári ut hagyathatik, mely a' kőutrol lekaparni szokott köves porbul készül. Németföldön s kivált Poroszországban divatozik, hol esős időben a nyári uton menni 5 for. büntetés' terhe alatt tilalmas.

4. Végre a legapróbb kövek az utra gondosan hányatnak, mert főképen e munkától függ az ut' jósága. A követ nem tele lapáttal kell rá rakni, hanem lapátonkint széljelszórni a fölületen, mintha vetnénk. Az ut' vastagsága, mi lehet 10—12 hüvelyk, az

ut' erősségére nem sokat tesz, ha t. i. a földalap száraz, s ha az ut mint egy áltázhatlan födél azt ily állapotban képes megvédeni, mert mutatja a tapasztalás, mikép ha a viz az uton áltszivárog s a belső földet megáztatja, az bár mi vastag legyen, sülyedvén ágya, szélyelmegy. Azonban ha az utat a fenekbeli viztöl megmenteni nehez, még nehezb megóvni az esőviztől, s e végre szükség, hogy a kővel össze ne vegyüljön, semmiféle föld s anyag mi vizet sziv be s tart magában, a hogy a kő oly jól rakassék le, mikép az egymással mintegy összefogózván egy erős, tömött, átnedvesedhetlen testté váljék. Hogy nem csak a tört kő, hanem a gömbölyded kavics is összeáll, összenő, egy testté keményedik, példa hazánkhoz közel egy gallicziai hid, mely alól a boltozat leomolván a ráhordott kavics ugy össze volt állva, hogy rajta sokáig mint hidon jártak, a nelkül hogy a boltozat' leomlását észrevették volna.

Általában az utak soha addig jók nem lesznek, mig ezen elveket mind érteni mind követni nem fogjátok, t. i. hogy az alsó föld az mi valósággal tartja a terhet; hogy mig ez száraz állapotban megvédetik, sülyedés nélkül megbir minden terhet, mert az viseli magán mind az utat, mind a szekereket; hogy e földet előbb szárazzá kell tenni, s fölébe áltázhatlan védszert s vértet helyezni; hogy az ut' vastagsága csak attol függ, mennyi anyag elég ily áltázhatatlan védszert alkotni, s ez maga nem bir saját erővel terhet emelni, mert maga is a föld' terhe. Mivel eddigelé azt hiszitek hogy kőut mesterségesen elég erőssé tétethetik terhes szekerek' elbirására, bár a föld, melyen nyugszik, nedves és igy sülyedő állapotban van.

Jegyezd meg, hogy egykor, (még 1825-ben is, sőt néhol ma is) az utmesterek itt is a legaljasb néposztálybul választattak, kik terv és bizonyos mód nélkül rakták az utakat, egészen ugy, mint nálunk a paraszt utgazdák s birák cselekesznek, s ezek' értelmetlensége okozta Angliában azon szörnyü utadóságot, mit kimondani is rettenetes, t. i. 55 millió p. f., melynek hypothecája a vámjog s bér. Nálunk e kontárság hány millió értékü néperőt pazarol el még folyton, fölszámitásához nincs kulcsunk csak Isten tudja, s érzi a nép!

Az utcsinálás körül e szerszámokat láttam:

Erős csákányokat rövid nyellel, a' régi kövek' felbontására.

Kis kalapácsokat, körülbelöl egy font sulyu fejjel, jól aczélozva s rövid nyellel.

Gereblyéket fafejjel, tiz hüvelyk hoszuságban; harmadfél hüvelyknyi vasfogakkal, a nagyobb köveket kigereblyézni midőn az ut fölszedetett.

Vasszélezett könnyü lapátot a tört kő' elhintésére s az uť alakitására. Kő vagy vashenger az utat lenyomni, s vasrosta a követ minden földnemütöl megtisztitani, szinte szükségesek de ritkábban láthatók.

Ha használt utra rakatik kő, a régi megkeményedett utat csákánynyal kell fölvájni, hogy a friss anyag a régivel összekapcsolódjék. Szekerek, akármilyen legyen kerekeiknek alaka, az uj vagy ujitott uton, mig meg nem tömegedett, vágásokat csinálnak, s azért eleinte minden vágás az utkaparó által gondosan betöltessék. Angliában az utakat, ha vagy porlanak vagy fölvájódtak, locsolni szokták, mi végre sok viztaligák tartatnak s az uton lévő minden enyüs s tapadó anyag annyira meglocsoltatik, hogy az a kerekhez ne ragadjon, s igy a kerék is a ló lába is még beljebb nyomja s megerősiti a tört követ, s a járáskelés a locsolás után 24 óra alatt oly sárt csinál a fölületen, hogy egy fakaparóval az könnyen levonathatik, mi után az ut *kemény és puha* egyszersmind. Az itt lekapart kőrészes porbul s kavicsbul szokták csinálni a szerkerutnál legalább egy pár lábbal magasb gyalogutat. Keresztutaknál igazitó, helységek' végén név, az uť folytában pedig mérföld-mutató táblák állanak.

Az utrol, levén némi dombora s nem levén rajta semmi vágás, mint mondám könnyen lefoly a viz; de az nem mély árokba foly, mint nálunk, hol tespedvén lassankint az ut alá szivárog s ezt fenékben megrontja: hanem egy kiburkozott teknőded csatornán foly le a szekér s gyalogut köztt, egész oda hol az utnak ártalmatlan.

S nekünk a m^e adami utrendszer, mely az utat mind alulrol mind fölülröl a viz ellen megóvja, nem lenne e tizszeres nyereség, kiknek utaink minden tavaszkor járhatlanokká tételnek az éghajlať befolyása által? Tudjuk, hogy őszkor s tél' elején a

nagy kövekből rakott és igy rostához hasonlitható utakon az eső s hóviz áltcsurog, mi fagykor az egész tömegnek kiterjedését okozza; ha fölengedés következik, az utak egészen meglágyulnak s a kerekek a mélyig sülyednek, mert az egész megtelék vizzel.

A kerektalp' szélességét illető sokféle vámszabályozások, mik Franczországban igen szorosak *), a mellett hogy a kereskedésre alkalmatlanok, nem látszanak oly fontosoknak, lagalább Mc Adam azt vallja, miképen ha az ut puha és tömör, nincs különbség a széles és keskeny talpak' nyoma közlt, de igen ha az ut kemény és parázs mi nálunk az eset. Azonban miután az ut' kopása arányban áll terhével és sebességével a szekereknek, vitteknek bizonyos szélességü kerektalpon, még is szükség van nemi szabályozásra. Minden esetre, akármi terhelt szeker alá elég 5—6 hüvelyk széles kerektalp, azért is mert a terhelt szeker lassan megy s a kopást, mit okoz, a fizetett vámbér megtéríti; ellenben a gyorskosi, mely tehert is visz és sebesen is fut, több kárt tesz mint hasznot ád. Oka, mert minden kerek, ragadtatva egy középponti mozgáserő által, mi itt a tengelyben van, a maga specific sulyánál fogva hajlóbb huzatni a föld' szinén, mint megfordulni a tengely körül; s a forgási mozgást eszközli ellenállása a fölületnek, melyen halad, de ez ellenállás nem hárit el minden huzatást, mert minden kerek, mely az uton forog, bizonyos mértékben tol is. E mérték pedig arányban van a szeker' terhével s a kerek' sebességével a maga tengelye körül, s az ellenállás függ a kerektalp' szélességétől, mely az uttal érintkezik. Ebből azonban az is kiviláglik, hogy a sebesen futó szekereknél a keskenyebb talp jobb. Itt eszembe jut egyszersmind Farncy mérnök' azon alapos javaslata, hogy az ut' megőrzésére szolgálna elémozditani különbféle szélességü tengelyek' használatát, mert itt a szekerek nem járván egy nyomban, oly mély vágásokat nem csinálnának.

Angliában és Walesben csak vámjogos (turnpike) ut, mert nem mind az, több van 23,000 ang. mérföldnél, s ez mind mc adami, erős, tömör, és mi legfőbb puha. Mintha gyepen és

*) Bizonyitja az utósó szabályozó királyi parancs, mely költ Párisban, februar' 18kán, 1787.

nem kövön utaznánk, sem lárma, sem rázódás, sem zörgés, és ez teszi oly nyugalmassá, zajtalanná, csöndössé London' utczáit; a burkozat, a párisi s bécsi utczák s a francz utak szerint többe kerül, és nem ily tartós, midőn egyszersmind ráz, renget mi az utasnak kéjelmetlen, csattog mi fülnek s fejnek bódító. Az utak' haszna röviden s velősen el van mondva végén egy kereskedési tudósításnak, mely 1811-ben a parliamentnek benyujtatott: „Az utak' javitása által minden egyed szaporitva látná saját kéjelmeit s hathatósan elémozdítva érdekét. Földmüvelői, kereskedői s gyáriparunknak valamennyi ága nagyot nyerne. Minden czikknek, mi piaczra hozatik, ára kisebbednék. A lovak' száma annyira megkevesittethetnék, hogy ily és más megtakaritások által a közönség legalább 50 millió p. f. megfogna gazdálkodni. A szekerek s lovak' kopása és romlása nagy mértékben az kisebb, ez ritkább lenne, és azon ezer holdföldekben, melyek' terméke most szükségtelen lovak' tartására fordittatik, emberek' táplálására való növény termesztethetnék. Szóval azon köz s magányhasznok, mik e nagy vállalat' végrehajtásábul erednének, fölszámithatlanok; jóllehet, mivel igen nagy körön terjednek szélt, s igen sokféle módon nyilatkoznak, az ily hasznok soha nem oly feltünők, mint az eredők némely más javitásokbul, melyek inkább helybeli és kevésbé általános természetüek.“ —

S nem ohajtandó e, hogy az utak' csinálásába nálunk uj rendszer, s igazgatásába uj elv hozatnék be? Véleményem szerint, mi talán tied is, legjobb lenne ha *mindenütt minden* csinálná az országutat, és igy *sehol senki* nem fizetne vámot, mert egyrészrül a vámházak' költsége neveli a bért mi czélellenes, másrészrül a vámszedés időt vesztet az utassal, mi a kereskedésnek ártalmas. Mondathatik ugyan, miképen a teher egyetlenül nyomná a megyéket; egyik keves országuttal birna s az is gyéren használtatnék, másokat sok metszene keresztülkasul s mind és mindig fogna járatni s rongáltatni; mondathatik, miképen itt legigazságosb alapot ád az elv: csinálja ki használja, s e szerint a megyék sem nyomatnának egyetlenül, mert az utazók által fizetendő vámbér arányban áll az utkopással, s az, ennek szabott ára, s az egyesek sem terheltetnének, mert a fizet ki használt veszi; azonban mind erre felelet az: hogy az ut országos ügy, és

igy még akkor sem panaszkodhatnék senki, ha nem haználná s épitésére s fentartására mind a mellett is köteleztetnék; hogy ez társasági kötelezettség, mi megjutalmaztatik az éledett kereskedés' hasznai által, mi termesztőt s fogyasztót egykép illet, pedig nincs ki e két osztály' egyikébe ne tartoznék; hogy azon elvnek: csinálja ki használja, elég van téve az által, hogy csinálásában minden részt vevén, ebből az igavonó marhák' birtokosaira valamivel több teher hárittatik; de minden ellenvetést megnémit az, ha a fő, például pestbécsi, pest-gallicziai országutakra, melyek' nagy költsége a megyék' azon kölcsönösségébe, miben egymással utaikra nézve állanának, nem illik, az országgyüléstől vámjog kérethetnék s nyerethetnék, mi minden külön esetben külön törvény által fogna megadatni. Egyébiránt hogy az utak a megyék' gondjai alol valaha kivétessenek s központi kormányzás alá eresztessenek, az ellen mind politicai mind gazdasági okok harczolnak. Angliában sürük a vámok, de csak a fő utakon; Poroszországban ritkábbak; Franczországban pedig nincsenek, a vámbér a budget' egy részét tevén *).

Gondolkodni kell e tárgyrul hogy fontosságát teljesen értsük. Nekem ugy látszik, nem az főhaszna a sok és jó utnak, hogy a termékek könnyen és igy fél erővel, hamar és igy fél költséggel szállittatnak: hanem hogy az e m b e r e k könnyen és hamar utazhatnak; nem az hogy távolságot röviddé varázsolva, adót s vevőt közelb hoz egymáshoz: hanem hogy az eszmét eszmével, az akaratot az akarattal, a lelket a lélekkel hozza érintkezésbe. A párosodás' varázstitku eszméjét Linne csodabájosan vitte ált a növényvilágba, s azóta minden virágkehelyben mennyasszonyi ágyat képzelünk, miben him és nő érezve s éldelve ölelkezik; én ezt áltviszem a szellemországba. Mert némelly szellemnek termékenyitő ereje van, annak mely hajolván költészetre s elméletre közelb van

*) 1837 és 1838-ban adott a francz kamra a fő utakra 20,900,000; hidakra 1,650,000; csatornákra s folyamok s patakok' szabályozására 20,950,000; vasutakra 9,300,000; szóval a közlekedés' könnyitésére: 56,750,000 francot. S ebben nincsenek befoglalva a tengerrévek, vasutvállalkozók' segitése; nincsenek a megyei, környéki s helybeli utak, mert emezek' költségét a megyék, környékek s helységek viselik, mi a kamrában elő sem fordul.

az éghez; némelynek termékenyedő, annak mely alkalmazásra s élettudományhoz vonzódván közelb van a földhöz. S e két nembeli szellemnek érintkezni kell hogy nagy tünemények jelenjenek meg; amaz a gondolatot lehozza a mennyből, a földnek, — emez áltveszi és ápolván tetté érleli, az embernemnek. Mert miként ha a szél a himport nem viszi nőkehelybe, hanem elszórja hasztalanul, gyümölcs nem terem; ugy némely lélekben gondolat, érzés, akarat, személyes társalkodás és közvetlen érintkezés nélkül nem foganzik meg, s természetes, hogy ha száz s több mérföldnyire van egy jeles gazdaság, egy uj elven alapult gyár, egy uj nevezetes találmány, ha tőlem annyira lakik egy tudós s hires férfiu kivel érintkeznem, társaság melyel szövetkeznem, tárgy melyet látnom s vizsgálnom kell: oda csak ugy utazom, ha kéjelmesen, olcsón, gyorsan történhetik, de igy oda sokan és sürün utaznak. S nem szövetkezés és léleknek ismerettel gazdagitása e ez? S ember és ész' hatalma nem a szövetkezésben van e, nem annak eredménye e az ipar és szorgalom, kereskedés és vállalkozás, sőt maga a civilisatio? A városok' népe mindig müveltebb a falu' népénél, oka mivel gyakran surlódik és érintkezik: a jó utak az egész ország, sőt az egész föld' lakosait hozzák ily surlódásba s érintkezésbe. Tehát azok a száraznak tetsző utak jobban termékenyitik az országot mint a telkeinket öntöző csatornák, mert ezek a földet, azok a lelket s elmét teszik termővé; pedig a szellemmüveltség olyan mint a szinte testetlen magnes erő: ez roppant vasat, az tetemes anyagi jóllétet von maga után.

Ha az ut az ország' ere, az angol jó orvos s jól tapint. Mihelytt az utat rosznak látja, odább nem vizsgálódva is ki meri mondani: ‚ezt barbar nép lakja.' A gazdag ország, utak nélkül, mint a gyümölcsfa mely akármi okbul meg nem szedethetik; a fa elgyöngül, gyümölcse megrothad, s birtokosa is pásztora is éhen veszhet alatta.

S itt megállok, barátom. Sokat és sokfélét összeirtam, min ne csodálkozzál, mert sokat értted jegyzek föl ki tisztviselő vagy, s Európában nincs hivatalpálya, mely oly sokféle előkészületet kivánna, mint nálunk a megyei. Aztán én utazó vagyok, s az utazó a házaló kalmárhoz hasonló, kinél igen sokféle árut, de mindenből kis mennyiségben találsz.

LXXV.

Durham, New-castle, Edinburgh, Glasgow, Julius' 30-án, 1837.

Az utazónak igen kell vigyáznia magára, hogy ne csalatkozzék itéletében, az olvasónak pedig, hogy meg ne csalassék itélete által. Mert az ember' itélete nem oly csalhatlan és szükségképen egyetlenegy kisugárzása a léleknek a tárgyhoz, mint csalhatlan s egyetlenegy a legrövidebb vonal mathematicai két pont köztt, s ez vagy amaz országrul, népröl, intézetrüli itélete sok részben függ attol, mi s mennyit látott az előtt? S valóban, ha egészen el lehetne feledni a multat, azon ember' itéletét azon országokrul, másmás combinatióban utazván meg, különös lenne hallani. S nem erre mutat e az is, hogy eleinte apróságokon is, mert ujak, csodálkozunk, később mert sokat láttunk, mert megszoktuk, mert sürü változásban meglankad a lélek, jeleseknél is érzéketlenek maradunk? S igy vagyunk a hiányokkal is; mi utunk' kezdetén fölháborita', vége felé már nem látszik oly égbe kiáltó visszaélésnek. Az ember a megszokás' zsákmánya lesz, ha szelleme folyvást ébren nincs. —

Thirsken tul, Darlington felé, az eddig egyhangu vidék' ábrázata kissé változik; jobbra némi hegyek kezdődnek emelkedni, miknek keble gazdagon ád köszenet, mely sok ágbogu vasutakon hordatik széljel, balra pedig egy terjedelmes édenkert nyilik föl, mely az angol földmüvelésnek egyik legvirágzóbb székhelye (Teeswater.) Ez után, sötét erdőkkel boritott hegyoldalak és sürün kiötlő hegyfők köztt egy szirtes tetőn emelkedik a durhami cathedralegyház, melynek óriás termetü barna tornya, meszsziről egy csodalényhez hasonló, — a vad arczu környék remete lakosának látszik. Nekem a tünemény talán azért is tetszett oly kalandszerünek, mert Darlingtontul Durhamig egész utunkban szörnyü vész és zápor kisért s az egész környéket ennek sötét fátyolán keresztül láttam. Csak később véled az egyházat ó szinéröl hegyi kolostor romjának, nagyságárol királyi vár omladékának.

Durham Anglia' legszebb vidékei közé tartozik. A vár s a cathedral egy hegyfőn áll, mely körül többek egy kört alakitnak, s az igy közbeső völgyben a Weare, e lármás patak foly, mely

alulrol a gyönyörű s meredek erdőoldalakat harsogással tölti be. E táj hasonló azon mesterséges festvényhez, mely annyi különböző arczot mutat, mennyi különböző helyről nézed; az állásponttal a táj is változik. Északrul, a Weare' tul partjárol, fölséges tekintet a kisértetileg meglepő három tornyu egyház, s a vár' két része; egyik, mely omladék, benőve füvel és bokrokkal, másik mely edénye lett egy drága virágnak, benne egypár év előtt egyetem alapittatván. A cathedral roppant tömeg alkat, s ha a yorki' belsejét s a st. denisi' külsejét a müvészet, ellentételesen ezt az erő müvének nevezhetni. Tornyait a mester mezteln s csonkán hagyá; jelleme nem gyönyörködtetés mit müvészet ád, hanem örökkévalóság, mely eszme némi kietlenséggel s ridegséggel jár. Belseje normann izlésü, s az oszlopok, czifrázatok itt is oly tetemesek, hogy szinte érezni az egésznek terhét, mint mikor a lomha elefántot nézzük. A yorki mintha papirbul volna, finom, könnyü, — ez mintha ónbul volna, vastag nehez; azt kedv s müvészet, ezt akarat s hatalom épité; innét az mint egy góth-parthenon, öröme a földnek, az élő lélek benne dicsőül, — ez mint egy északi-pyramis, félelme a világnak, rendelve a hideg halottak' ravatalául, együtt feküdni az itt nyugvó St. Cuthberttel. De vidéket e két egyház nem is cserélhetne; e regényes és vadszép vidékben tömeggel kell hatni, harmoniában a természettel, s e szempontbul e lévő illik ide, söt igy még némi erénynyé válik a müvészet' érezhető hiánya.

A költséges fogházat meglátogatván, ennek szivjó öreg papjával a derék Wheelerrel szerencsés valék megismerkedni, ki a várban néhány káptalanbelinek bemutatott. Ezek vidéki ekklézsiával is birnak ugyan, de ősi szokás szerint évenkint háromhárom hétig tartoznak a székvárosban lakni s a ‚hospitalitas-t' gyakorlani; t. i. régenten vendégfogadók nem levén, az idegenek hozájok szállottak. Később a Count név alatt ismeretes lengyel törpéhez menénk, ki (ha jól emlékezem) nincs három lábnyi, de már 98-ik évében jár, s beutazván Európát, Afrika' egy részét, s Constantinapolban az ágyasok' mulatságára a nagyuri serailba is beeresztetvén, Angliában 40—50 év óta pihen. Megvallom neked, ide nem nagy kedvvel jöttem, mert a' törpékben rendesen van valami undoritó s idétlen. De e parányi öreg tökéletes mintául

állhatna a teremtő előtt az ember' alakitásakor, mint áll a kisded gypsalak a szobrász' mühelyében; csak a részeket kell nagyitani, az alak marad. Igen vékony s taga mind teljes idomzatu; mint egy hat éves gyermek mely ránczos képet csinál s ősz vendéghajat tesz föl. S e tökéletes alak oka, hogy ő vándorlásaiban hires tünemény volt, s IV. György' asztalán az ételek közti czukorbábkint gyakran ült. Beszéde nyugott, férfias mint azé, ki három mázsát nyom s ölet ér. Egypár év előtt még utazgatott a környékben, teste miatt mely mozgáshoz van szokva, de már gyöngül, s a tündérvilági kis öregcse, ki mint az álom csak addig látszik valónak mig jelen van, gyakran fölkiált: ‚ó mi buta ez a fő, mi kietlen! szemeim el-elsötétülnek, emlékezetem a hü, a vén mulattató szinte elhágy.' A magyarokat, kik között járt, igen szereti; ‚mig ezek élnek, addig a lengyel nemzet nem veszett el örökre,' — igy vön bucsut tőlem. Szivecskéjében is lángol hazaszeretet.

Voltunk a ‚nemzeti iskolában' is, melyben 600 fi és lyánygyermek ingyen tanittatik s részint ruháztatik. S itt megjegyzem, hogy Angliában alig van város és helység, ‚melyben önkéntes ajánlatok által fentartott' kórházakat, intézeteket, iskolákat nem találni. A lancasteri s nemzeti iskolák között, (ez utóbbiakban Bell' rendszerét követik) alig van más különbség, mint hogy ezekben az episcopalegyház' vallászkönyve taníttatik s ez által belőlök a más vallásfelekezetüek kizárvák, azokban pedig a szentirás csak olvastatik s igy nyitvák az egész angol néptömegnek. A nemzeti iskolák' száma az egész országban 3861re megy, 323,745 tanitványnyal, s midőn a költség csak 1,200,000 p. f. volt, a jótékony ajánlás 5,000,000ra ment föl. A lancasteriskolák szinte elterjesztvék az egész birodalomban, s egy példányiskola Londonban a Borough-utczában van fölállitva, melyben én is többször megjelentem. Ezekhez járulnak még a ‚vasárnapiskolák', mikben a gyermekek olvasni, irni, vallásra tanittatnak mindenféle néposztálybul önkénytt ajánlkozott tanitók által, kik a gyermekeket a hét' többi napjain a háznál is meglátogatják. Angolországban összesen 16,828 vasárnapiskola van, 1,548,890 tanitványnyal; magában Londonban ez iskolákat 70,000 gyermek járja, s körülte több mint 5000 polgár-tanitók buzgólkodnak, kik vasárnap, mint szentlélektől ihlett uj apostolok, pihenés helyett

szegény gyermekek' oktatásában fáradoznak. Azonban, bár azon tömérdek pénz, mit e nemes szivü nép e szent czélra gyüjt, szebb gloriát von feje körül mint a tengeruralkodás s világkereskedés' birása, részint mivel a vasárnapiskola rendes iskolák' hiányos pótléka, részint mivel a kegyelem s ingyenrendszer sok ellenvetés alá esik, czélirányosb s nemzethez méltóbb lenne a néptömeg' neveléséről törvénynyel rendelkezni, s egyfelül minden házapának kötelességül tenni gyermekei' oktatását, másfelül módot adni, hogy azok *nem ingyen* de olcsón, hasznos s *állapotszerü* ismeretekre tanittathassanak. Brougham ez évi parliamentben is sürgeté egy oktatásminister vagy kormányszék' állitását, s hitem szerint igen bölcsen.

Alig van a lélekben elv, melynek része már nem alkalmaztatott az életben. És az egészet e rész után itélik meg, mi legnagyobb hiba. Mert ha bár nem nagyobb különbség, de több veszedelem van a köztt: az elv' részét vagy az elvet egészen alkalmazni, mint e köztt: egészen vagy épen nem alkalmazni. T. i. az elvnek gyakran azon része alkalmaztatik, melyhez az egészbül több rosz van kötve, gyakran az mely üdve' legnagyobb részét hordja magában, s természetesen ki amaz után károsnak, ki emez után üdvösnek itéli, egyképen hibáz; pedig történik, hogy gyakran eme miatt az egész elv elfogadtatik minek elvettetni, s ama miatt elvettetik minek elfogadtatni kellene. Egészen szükség alkalmazni hogy egészen ismertessék, mert csak akkor, midőn erői s tehetségei munkálkodnak, tünnek ki minden foganatai, s ha rosz, tegyük meg a lérzetet mert minél előbb annál jobb, ha pedig üdvös, használni nem siethetünk eléggé.

Lancaster s Bell' tanitáselve részben nem alkalmaztaték e már előttük sok iskolában, mind nálunk mind külföldön? S még is midőn ők az elvet egészen munkáltaták, nem látszott e ujnak, nem csodáltatott e rendkivüli tüneménykint?

S ki valamely elvet első vezet az életbe, vagy hires vagy gazdag vagy hatalmas lesz. Franklint a villany' alkalmazása hiressé, Angliát a munka' fölosztása gazdaggá, Napoleont az álgyuk' uj használata hatalmassá tette. Apródonkint ugyan mind ez a közönség' tulajdonaivá válik, s ha a hir marad is az elsőé, a hatalom' sulya megpattan, a gazdagság' folyama megoszlik; de

az uj kor ismét uj eseteket hoz magával, s Franklin, Napoleon, Luther, Newton, Fulton s Guttenberg ujra következnek. —

Utazásban egyik nagy öröm figyelmezni s szemlélni, miképen egyfelül ugyanazon szükségek tudatlanul ugyanazon módok' használására vezették az embereket a különböző országokban, másfelül ugyanazon vég' elérésére mi sokféle uton indul, s mi más és más eszközöket talál az emberi ész. E tekintetben igen érdekes vizsgálni a házi s gazdasági butorokat s szereket más-más országokban, s azon ország' külön tájékain. Ki csak a szembeszökő s hires tárgyakat keresi, vagy ki csak étel s kéjelem szerint emlékezik a helyekre, nem képzelheti mi öröm s tanuságadók e paránysiágok.

S időm levén, kaptam az alkalmon egy kis ‚farm-ot' vagy bérjószágot megtekinteni. A lak a tagbirtok' kellőközepén áll, s hátuljához van ragasztva a gazdasági udvar, mit ól, szin, csür vesz körül. Az egész birtokot eleven sövény keríti be, mi 7—8 év alatt nő fel, sürüdik meg, s néhol vadrózsával levén vegyitve, virágzáskor igen szép tekintet; de az osztályokat is, például a rétet, az első, második s a többi földszakasztul lombos keritény válaszja el. Rendesen buzát, árpát, zabot, babot vetnek, mi évről évre, a földekre nézve, változó sorban váltja egymást; az ugar' nagy része pedig lóherrel, répával, burgonyával vettetik be. Szántanak 4—5ör, s rendszerint két lóval; szántás után a fügyökerek gondosan kiszedetnek; a barázda egyenlőn mély, s mint tollal huzott vonal oly egyenes, a görbe gyalázatára válnék a szántónak. A földek minden három évben kövéríttetnek. A rét mindig marad rét; két harmada kaszáltatik, de csak egyszer, azután september körül a marha hajtatik rá, s ott él decemberig tovább is; egy harmada a tehenek, lovak, marhák' számára nyári legelő, mert ezek egész nyáron nem hajtatnak ólba. Sem föld, sem marha, sem lak, mely sokszor üresen áll, nem őriztetik.

Vas ekék használtatnak kerekek nélkül, s a hámfakapocs' beakasztásától függ mélyen e s mi mélyen vonassék a barázda. Burgonya s répatöltésre, s amannak ültetésére más alaku eke van. S különös a répamag-vető szerszám, mely tolatik; egy henger elül laposra nyomja a barázdahegy' tetejét, utána azt egy bádogél fölmetszi vékonyan s egy csőbül, a kerek' fordulása szerint,

bele hulldogál a mag. A buzavető itt ritkán használtatik. A vasbul, köbül vagy faderékből készülni szokott henger nélkülözhetlen. Igen jeles a szóró s cséplő gép is; emez 8 óra alatt, három ló által huzatván, nagy boglya életet kicsépel, mit amaz nyomban kitisztít. Többnyire télben csépelnek, söt csak akkor midőn friss szalmára vagy buzára van szükség. A marha, például az ökör, télben szalmát s répát eszik, a tehén szénát s répát, a ló szénát s zabot, vegyítve néha $^1/_{10}$ babbal.

A rendes cselédnek van laka, kőszene s naponkint, vasárnapon kivül, egy p. forintja; a napszámos 5 p. garassal kap többet. A jószágért vagy pénz, vagy termékbér szokott adatni; e kis farmért, mely csak 80 hold, 1200 p. for. fizettetik.

S talán e rövid rajzbul is megismered, az angol tökélyesitett gazdaság mennyire fölötte áll a hazánkbeli ősi egyszerüségü gazdaságnak, mely szerszámait, ugy látszik, még Triptolemus' kezéből vette. Egyébiránt e farmot nem példánygazdaságul irám le, mert ugy három képet kellene irnom, minthogy néhol az ugarrendszer divatozik, de nem legelőkép mint nálunk, hanem porrá szántott állapotban tartva s pihenve egész nyáron s vad füvet sem teremve; néhol a váltógazdaság, mi szerint minden két sárga vagy érett aratás köztt egy zöld takarás esik, azaz, a buza vagy árpa után répa, burgonya vagy lóher vettetik; néhol a cseregazdaság, mely abban áll, hogy a földben 2, 3, 5 évig fü termesztetvén feltöretik, s néhány évig a váltógazdaság' elve szerint bevettetik, mi után ismét fütermőnek hagyják.

De mit használ az angol mesterlegénynek, hogy hetenkint 15—20 p. f. keres, a napszámosnak hogy naponkint 1—2 p. f. érdemel, a gyári munkásnak hogy havonkint 80—100 p. f. kap, a földmüvelőnek hogy birtoka holdankint 10—15 p. f. jövedelmet ád? Az élelem, ruházat s lak' magas ára sorsát nem teszi a Magyarország' lakosáéval egyenlővé, ki kevesebb bérért fárad ugyan, de mindent olcsóbban is megszerez? Igy okoskodik a röst és irigy, az hogy önmagát elámitsa, ez hogy másokat megcsaljon. De az fonákul, ez csalárdul, mert számokkal bebizonyíthatni, hogy két század óta a szorgalommal, mit a magas ár követ, együtt gyarapodék minden néposztálynál a kéjelem, mind élésre, mind ruházatra, mind lakra nézve.

Erzsébet' korában a roszul müvelt föld rosz életet termett, s ebből volt kenyere az egész országnak; azonban ha a gazdag nemes buzából sültet tön is asztalára, a cseléd és szegénység árpa, gyakran éhség' idején korpa, zab, borsó s ezek' vegyítékéből sült kenyeret evék. De a ruházat s lak ennél is nyomorúltabb volt. Még a gazdagok' házain sem vala mindenütt üvegablak, a szegények' kalibáin pedig nemcsak ez nem, de kémény sem vala. Gyolcsinget mint fényüzési czikkelyt csak a főranguaknál kellett keresni. A néptömeg által használt vászon többnyire a háznál készült, s azzal, mibe most öltöz, hasonlitva drága, durva s kéjelmetlen csepüdarócz volt. S minden osztály, a herczegtöl a parasztig, sok olyant nélkülöze, mi az élet' kéjelmére naponkint szükséges, s mi most a legszegényebb családnál is föltaláltatik.

De nemcsak azon kor, hanem a mult század s a jelenidő közti is tetemes különbség van. Még 1760ban buzából kenyeret $3^1/_2$ millió, gabnából 900 ezer, árpából 800 ezer, zabbul 700,000 ember evék, még ezelőtt 30—40 évvel is a kis bérlők, mezei munkások, bányászok árpakenyeren élősködtek; s most már 20,000 sem eszik gabnakenyeret, egész Angliában kenyérélet a tisztabuza lön, s a gyárvárosokban még a buzából is csak a jó faj használtatik.

A husfogyasztás is növekedett. Londonban most, 1837-ben, minden személyre két annyi hus esik mint 1750-ben esék, s ez arány áll a többi városokra s népes vidékekre nézve is. S ezenkivül thea, kávé, czukor, szeszes ital s fűszerek a legszegényebb angol polgár' asztalán is megjelennek, miknek régibb időben a napszámos s földmüves csak nevét ismerte. N. Britannia' földmüvelésböli tiszta jövedelme 1430 millió p. forintot, népessége 18 milliót tevén, egy személy, egyremásra, évenkint 80 p. f. áru eledelt fogyaszt el.

S a ruházatra nézve az utósó félszázad alatt még nagyobb mértékben javult a nép' sorsa. A gyárok' csodasebes tökélyesedése igen sok ruhakelmek' árát leszállitá. A gyapotáru, miből, sokképen szövetvén, a népnek majdnem minden öltözete kitelik, Angliában hallatlan olcsó lett, s a munkás' neje egy p. forintbul egész ruhának valót vesz, s néhány forintbul ágyat, ablakot ugy fölczifrázhat, mint 60 év előtt csak tehetős kereskedő tehette.

Harisnya, posztó s egyéb nemcsak olcsóbb, de szebb jobb, s jelenleg a legalsóbb osztály csinosban, ékesben s kéjelmesben van öltözködve a mult század közepe' talán uri osztályánál is.

A lakban szinte nagy s czélirányos változás történt. Kitünik a különbség ha az ó utczák s közök a legközelbi hatvan év alatt csináltakkal összevettetnek. Az uj utczák szélesbek, a házakban a lakok tágasbak s magasbak s jobban szellőztetvék; egy része a csatornáknak vizet s vele egészséget hoz, más része a rutságot s vele a betegséget viszi ki. Ez oka hogy a városokban most ritkábbak a mirigy-nyavalyák. De e változás a falusi házakon, gazdasági épületeken s mezei lakokon is észrevehető; lépj be egy közönséges bérnök' udvarába, s midőn házát kivül ékesnek találod, benne oly kéjelmek lepnek meg, miket a vén Anglia — és az ifju Magyarország' gazdag urainál hiában keressz.

An angol ily vizsgálatok s számolatok után itéli a népállapotot jónak vagy rosznak; más nemzet magáról egy sem bir ily adatokkal.

S már most kérdem, a tudományok s mesterségek nem birnak e javító s gyakorlati befolyással a néptömeg' testi életére? S két ország' lakosainak kéjelme köztt, a lélekröstek szerint, a jövedelem s ár köztti arány teszi e a különbséget, tekintet nélkül iparmüveltségre s mesterségi haladásra? Alig merem magamnak megvallani, hogy Magyarország' jelen kora s Erzsébet' rajzolt kora köztt nagy hasonlatot látok: ‚a föld mit önkénytt terem, ... az árpa s zabkenyér, ... az éhség, ... az üvegtelen ablak, ... a kéménytelen ház, ... a csepüdarócz!' ... hiszen mind ez nekem ismerősöm, mind ezek vonások a jelen Magyarország, a magyar nép' rajzából! Valóban ha itt az ember a juhászt csinos posztóköpenyben s magas tetejü kalapban, s nálunk a birtokost nyárban is bőrsipkában s bundában látja, eszébe jut, hogy itt a pásztort is urnak, nálunk az urat is pásztornak gondolhatni. Ha tudni akarod, barátom, tudomány s mesterség virágzik e valamely országban, ne vizsgálódjál hoszan égi jelek, azaz, könyvek s egyetemek s gyárok után, — csak a néptömeg' sorsát nézd. Ez ha nyomoru, nem virágzik amaz sem; puszta álfény, mint vén leány' arczán a rózsa ál, — ifjuságot csak hazudik. —

Durhamot elhagyván, csakhamar előttem fekvék New-castle'

nyilt környéke, ellepve a sok gyároktul melyek körül sötét füstfelleg kóvályog, s magában rejtő az ország' leghiresb kőszénbányáit, mik a tenger' feneke alá is mélyen benyulnak. Newcastle, partján a Tynenak, mely tekintve nagyságát a Tiszát nem haladja, de tekintve a gőzönyök s hajók seregét ahhozkép egy tenger, maga is gyárváros, az egész egy nagy kovácsmühely, melyben korom, pőrölyhang, dörömböly, csattogás, gőzzugás, füst, tüz mindenfelé és kémények, s közöttük egy iszonyuan magas, mely a fellegek közé látszik emelkedni s 370 lábnyinak mondatik. Este a homályban szép látvány, midőn az obeliskalaku kéményeken az izzó láng kinyulik, néha lobogva mint a fekete zászlónyel' végén a rézdárda, mely a napfényben remeg, néha csucsán megtelepedve s aludva, mint mikor barna fészkén ül a keleti sárga paradicsommadár.

Odább utazván Skotország felé, nekem leginkább föltünt Alnwick, részint kellemes tája részint még a romaiktol alapitott vár miatt, melynek tizenhat tornyain pánczélos harczosok' szobrai állanak különféle öltözetben, fegyverrel s mozdulatban, s ugy látszik mintha e vitéz nép csatáznék egymással a bástyákon, vagy a rohanók ellen védelmül állt volna ki a vár' ormaira. E hadi ábrázolat különösen meglepi az utast, mert távolrul a szobrok élő embereknek látszanak. E vár Northumberland herczeg' laka. Az angol aristocratiának nagy része most is, mint a középkorban, várakban lakik, mig az europai aristocratia, természetét más fajjá változni érezvén, elődei várát a sasoknak engedte; s talán itt is gyökerezik azon multhoz tapadás, azon élni szeretés az emlékezetben, azon dölf, fenhéjázás mi az angol nemesség' jelleme. Jól tudom, hogy hajdan a várak bátorság okáért épitettek magas helyekre, de kétségkivül erkölcsi hatánya is mind érezteteti mind volt annak, hogy az ur magas hegyen lakott nagy várban, a jobbágy pedig szük kunyhóban, mélyen alant a vár' lábánál, s igy mintegy mindig térdelve a magas előtt. De bár a fölvilágosodott lélek keservvel emlékezzék a sötét s vad multra, én a váraknál s az ókor' maradványinál mindenkor oly csodálatosan jól, oly édesen buban érzem magamat. Legyen az akárhol, szivem dobog mintha apáim' sirjánál állanék.

Belfordon innét Bamborough, egy roppant vár, tul a Holy-

sziget tűnik fel, s ettől fogva csak nem szakadatlanul tengerparton utazánk, néha csak néhány ölnyire a szélel zuhant haboktul. De ma a tenger' szinén sötét köd ült, ugy látszék az ur' lelke táplálta vala a vizeket, melyben az oczeán mint egy kőlap elmerül s elsülyedt. Igy csak képzelnünk lehetett, mi gyönyör tiszta időben e partokon utazni, s egyfelül nézni a földet, mely kötött állapotában szolga de békés életet él s a nap' fényénél lombba, virágba, gyümölcsbe öltözködik; s másfelül a tengert, mely szelekkel s villámokkal gyakran viv s háborog ugyan, de szabad hullámzással kénye szerint megy és jő, s a világ legszebb szigeteit s partjait meglátogatja. Én irigyen néztem néhány madarak után, melyek gyorsan röpültek a tenger felé, be a ködtömegbe, minek titkát látni égve de hiában vágytam; azonban mi hamar megnyugtatott egy belső érzés. A lég keves órára tietek, gondolám magamban; ha pihenni akartok, vissza kell térnetek a földre. A természet szük határt mért minden állatnak, a madárnak mely vizben nem élhet, a halnak mely szárazon meghal, az őznek mely a légben nem szökdelhet, az embernek mely a föld' fölületéhez van kötve; de ez, benne maradván Prometheus' bünös vágya a tilalomba, és csak ez, a szellem' segedelmével álltör a természet' korlátain, s a vasutakon gyorsabb a szarvasnál, léghajóban megjárja az ég' tájékait hova a sas' szárnya el nem jut csak pillantása hat, hajókon ott hasitja a habokat hol a jégvilág kezdődik s halak már nem usznak, s hol sem növény sem állatélet nincs, leszáll a föld' gyomrába, hogy az éjsötétben alakodott arany s ezüst ágazatot és szövezetet kihozza s vele önmagát mint a teremtés' remekét megkoronázza.

Berwick a végváros, melyről igazán elmondhatni, hogy Anglia és Skotzia között esik, mert az angol alkotványban hemzsegő csodálatosságoknál fogvást, ennek környéke oly valami, mi sem Angliához sem Skotziához nem tartozik, bár a brit korona alatt van. Tul rajta kezdődik Skotzia, s a határon, mit kőfal jegyez, áltlépve már más öltözet, más szokás, kiejtés s hang, más jellem. Valóban bámulatos, mi nagy befolyást gyakorol az emberekre más néphez más hazához tartozni, s ez az utazót leginkább a határszéleknél lepi meg, hol két különböző nemzetiség' végsugárai találkoznak. Mint midőn két különböző szinü tüz egymás

mellett ég; a mindkettőbül kilövellő sugarak' végei csaknem összeérnek, de azért nem egymáshoz, hanem a magok tüzhelyeik' színéhez hasonlitanak.

A vidék erre ridegebb tekintetet kap, a hegyek alakkal birnak. Néhány óra mulva meglátni a furcsa sziklahegyet, mely mögött a világhires szép Edinburgh fekszik.

Prágával s Budapesttel Edinburgh talán a legkiesb vidékü s egyképen királytalan főváros. Hegye, völgye, omladéka, forrása, rónája, tengere s mindene van, mi vidéket regényessé; ó s uj emléke, vára, palotája, kerte, piacza, tág utczája, mi várost széppé tesz. E város három hegyháton épült. A city vén házaival a legmagasbikon nyulik végig, kezdödvén a Hoolyrood palotán, melyben a skot királyok laktak, s láncz gyanánt, minek végén álgyugömb van, végződvén a büszke váron, mely egy magas kerek sziklaormon ül; tul a cityn, északra van a népes óváros, ritka szép egyetemével; innen rajta, délre az ujváros, mely röviden szólván, — egy kis tündérvilág a föld' szinén. A körpiaczok, középen kicsiny parkokkal, a crescent-térek köröskörül bokrokkal, a tág utczák előkertekkel, azon eszme szerint: hogy nem házakat, de utczákat s téreket kell épiteni, s nem részekkel de egészszel hatni, — oszlopokon nyugvó pompás palotákká vannak épitve, s a faragott kőlapok, mikből ezek vagy épitvék vagy külsőleg kirakvák, az egésznek gazdag s tömör tekintetet adnak. Még a 4—5 lépésnyi hoszu lépcsők is, mik az utczaajtókhoz fölvezetnek, többnyire egyegy darab kőbül faragvák, s akár a fényes ajtókra, akár a tükörüveg ablakokra, akár az utczára tekintesz, oly légi tisztaságot látsz, miről hon képzeletünk sincs. ‚Egyesület' a varázsnok, mi vesszejével a polgárok' házait illetvén, azokat egy palotává épité által, melyben mindenik elveszté házát, amannak egy pár szép részévé olvadván, de laka s kéjelme megmaradt. Egy hirdetményből ugy sejtem, itt minden utczának épületrajza kidolgoztatik, s az eladott telekkel együtt rajzot is adnak, mi szerint azon a háznak épülni kell, innét mig föl nem épül az egész utcza, az egyes házak töredéknek látszanak.

De legbájosb a szemnek a Calton-halom, mert midőn erről, melynek csucsán persa szokáskint mi a napnak hegyeken

emel oltárt, több geniusainak a nemzet emlékeket állitott, a városra letekintünk, egy élő s mozgó panorámába pillantunk. A panoráma' képein valami fényköd szokott ragyogni, és ép e typussal bir Edinburgh, mely fölött rendszerint vékony füstköd nyugszik, s a csalódást teljessé teszi az, hogy néhol a város part vagy szikla mögött mélyen lemerül s itt fölötte homály lebeg, néhol pedig a domborokon kiül, s itt rajta napfény tündöklik. Igy a nap minden perczében a város némely része sötétben, némely része fényben állván, az egész, a körülte s mögötte álló ékalaku és sátorhegyekkel mint egy nagy tájkép, melyen árnyék s világ van, s e szinolvadás, e fényhomály, mint a festett képen, rajta még borult időben is helyt talál. A Calton-halom' másik oldalárul, azon ‚nemzeti emlék' gyöpös aljából, mely egy párkányzatot emelő tizenkét óriás doriai oszlopbul áll s görögországi templomromot képez, a nyilt tengerre esik a kilátás, s az ezen omladék alatt fekvők messzeről mint görög palikárok tünnek fel, kik a hazai szent omladékok alatt utószor s bucsuzólag pihenve, busan tekintenek a tengerre ki.

Emlékezetes megjárni a Hoolyrood palotát, hol laktak Skotország' királyai, a szobákat, mik az oly szerencsétlen mint szép Stuart Máriáéi voltak, meglátni a helyet, hol az annyi müvésznek tárgyul szolgált Rizzio' vére kiontatott, az osztályt, miben X-ik Károly kétszer, egykor mint hazátlan herczeg, később mint országtalan király élt; emlékezetes füvet szakithatni Smith Ádám' sirjárol, kopogthatni azon ház' ajtaján, melyben a skot-reformator Knox születék, megnézni a várban a skot-koronát, mi, mint ráolvasással megtisztított büvös karika többé nem bir a szent erővel fölségi hatalmat adni. De én ezeknél még is előbb néztem meg azon érdekes tömlöczöt, mely 40 év előtt Bentham' terve szerint épittetett. E góth épület félkörded, s diametere' közepén egy kerek toronyka van keskeny ablakokkal, miken beláthatni a nyilt kamrákba, melyek a félkör-épület' folyosóibul elrekesztvék, négy sorban egymás fölött. Ez 52 kamrák, melyek 15 l. hoszak $8\frac{1}{2}$" l. szélesek, $8\frac{1}{4}$" l. magasak, (mindenikben 2-4 rab van), csak nappal s dolgozó mühelyül használtatnak, és a folyosók nyilásai vaslapokkal oly elmésen elrácsozvák, hogy az egymással álltelleni mühelyekben lévő rabok sem láthatják egymást, hanem mindenik

mühely csak a toronyőr ablakainak egyikével esik szemköztt. A hálkamrák a mühelykamrák' háta mögött vannak két sorban, közbeső sikátorral, s ha nem szükek is, de szellőztetésök igen hiányos. Az udvar, mit a félkör s diameter-épület alakit, nem nagy s üveggel van befödve s csövekkel fütttetik; a torony' aljánál pedig egy cathedra áll, honnét a mühelykamrák sorain végig látni s hol imádkozni s beszélni szokott a pap e kiülő kamrákba gyült raboknak. Igen elmés terv s szerkezet, de ennél már most tökéletesbet ismerünk kivánunk.

A magas várban, honnét a vidék' északi részére is kitekinthetni, mindig nemzeti öltözetü katonák állnak őrt. Különös köntös; minden europai köztt legközelb áll a vademberekéhez. Tollakkal körülrakott kerek sipka, mint a hinduk' fején; bocskor, két szinbül koczkásan szőtt harisnyával; a hason szörös bőrtarisznyácska fekszik; egy oldalszijon ékes kürt vagy szarv, s a vállrol bokorra kötött tenernyi széles két szalag függ le az öltönynyel egy kelemből, mi asszonyi öltözeteken is látható, s a skot ruhán az, mi mienken a vitézkötés. Nem kétlem, azon koczka-csikos kelmeket, mikből e nemzeti öltözet készül, ismered, mert az nálunk is skot kelm név alatt árultatik; itt mindenik szinvegyületü a régi néptörzs s clan közül valamelyik' nevét viseli, s ugy vélem, ki mely törzsbül származtatja magát, annak szinét hordja.

A skot szigorun vallásos; nála a vasárnap zsidó szombat, melyen a nép semmit nem müvel mint seregesen s innepi hallgatásban tódul az egyházba, honnét kijövén, udvarán, mely temetőhely, a sirhalmok köztt elmélkedik, vagy a ‚hills-people-t' mely szabad ég alatt tartja isteni tiszteletét, gyüli körül. Söt a skot több, bigott; egy rangbeli nő rettenetesen megijedt, midőn mondám, hogy vasárnap a highlandi tavakhoz akarok utazni: ‚az Istenért, uram, mit akar, vasárnap utazni!'; egy pappal nem tudtam elhitetni, hogy vasárnap a szinházat megnyitni nem lenne vétek; s ha andalodtában az idegen fütyölni talál, mihamar meginti valamelyik arra menő kegyes, ‚uram ma szent nap, vasárnap van'; — alkalmasint a' fütty muzsikának vétetik. A mult század az emberi szellemben uj forráspontot nyitván s uj pályát mérvén az értelemnek, Europa népének lélekállapota a terhes je-

len s kétes jövendő' sulya alatt rég kifordult azon irányból, mibe a 16ik század' dogmavitája s vallásharcza vezette. De nem igy Skotországban; egy uj vallásnak tanitása most is nem csak a papságot hozza lázba de a világiakat is meghatja, a papok mint vallás-felekezetfők' vitái most is befolynak a polgári pártokba s ügyekbe, miként az edinburghi két követ, Abercromby (a speaker) s Campbell' (a minister) elválasztásokkor tapasztalám; vallásfelekezetek itt most is támadoznak, mi kettőre mutat, egyik hogy a reformatio' szelleme itt még folyvást munkálkodik a papokban, másik hogy a theologiai tusa elevenen érdekli a tömeget is.

Edinburghban 16 keresztyén felekezetnek van egyháza. Emlékezem, egy reggel, hat órakor, egy ujdonúj kápolnába vetődtem, s mind a belső elrendezés, mind az istentisztelet' szertartása előttem ismeretlen lévén, a keves hivek' ahitatát végig vártam. Kijővén az ajtóban megállék, s kérdem az első kilépőt: ‚mi felekezeté e kápolna?' Nem tudta. Kérdém a másodikat, harmadikat; az mosolygott, ez vállat vonitott. Végre az egyházfit szólitám meg. „Ez nem felekezet, mondá, hanem ez az igazi eredeti s tiszta vallás, mint volt Jézus' idejében, s mi azt most ujra fölépitjük mit mások lerontottak. Neve, uj apostoli keresztyén vallás." — S vajjon okosság e meghasonlásba hozni a népet parányiságok miatt, mi gyakran az eset? S egy szó s magyarázat, mit fontosnak hiuság és szeszély tarthat, érdemli e hogy, más szertartás, más egyház állittassék s külön gyüjtessék egy sereg, melynek, ha pásztora elhalt, csakugyan sorsa lesz ismét szakadni mi nem jár fájdalom, s elszéledni mi nem jár viszontagság nélkül? A gondolkodó ember fölállitja a tételt, a sokaság utána mondja, nem érti de hiszi, rá vétetett inkább mint meggyőződött. Természetes, ez soha nem áll oly erősen. Igy én mindenféle véleményt s felekezetet ugy tekintek mint egy élőfát, melynek gyökerét a gondolkodók teszik, ágait a sokaság. Csak a gyöker érzi mi mélyen s erősen áll, az ágak nem; s ekkint történik, hogy ritkán csavarja ki vész a gyökeret, de az ágak gyakran töredeznek — s elhullanak.

Több jótékony intézeteken kivül ismerni ohajtám a papözvegyek s árvák iránti intézkedést is. Ezen igyekezetem, mi két

napomba került, itt is mint már más helyeken sok keserü órát szerzett. Barátom! homályosan kellene panaszomat elmondani hogy botránkoztató ne lenne, ezért hallgatok, élőszóm mindent kimagyarázand. A John Brown s Liddell név' emlékezete békéltet meg némileg, sötét perczeimre, miket Edinburghban éltem, szivességök' fénye elboritólag ragyogván. —

Délben indulván el, 4 órakor d. u. értünk Glasgowba, hol követválasztás lévén, bár a zápor omlék, sokféle szinü esernyők alatt több ezer ember csoportozott az utczán, s hangászok és zászlók' körében s tele kocsik zajos hurrah! kiáltozással futkostak föl s alá. Glasgow legnépesb s első gyárvárosa Skotországnak, s inkább az ipar mint a fény' széke, inkább a foglalatosság mint az élv' helye, inkább a dolgozó mint a költő osztály' laka. Ezért itt pompa nincs, az utczák ó időt lehellnek, az épületekben vagy tár vagy gyár épittetik; csak az uj városrész gyönyörü, melynek utczái, piaczai, squarei a londoni s edinburghi eszme szerint épitvék.

Való s nem költemény az, hogy az angol-skot utoljára épit szin-, legelőször egyházat. Ki az edinburghi s glasgowi gyéren járt szinházakban volt, elhiszi. Glasgow gazdag város, népessége 200,000 felül és egy szinháza van, s az is szük és szegény, a díszitvények rutak, a hangászkar nyomorult, a szinészek roszak, s az egész balletszemélyzet három ugráló gyermekből áll. De a szinészek jó tapintattal birnak; a közönségnek gyöngéje lévén a hazafiság, ennél fogva vonják magokhoz, mint nálunk s velünk is cselekesznek szinészeink. S az a hazafiság csodálatos érzemény! Egy skot nevet hall a közönség s megrázódik szive, — nekem néhány betüből összerakott hitvány szócska volt; egy vállszalag egy nép-ének lázadásba hozza a skot' vérét, — enyim hidegen csörgedezett ereimben; egy nemzeti zene, a vész' napjaibul, a hallgatók' kedvét meghervasztja, — lelkem' vidámsága mellette viritott: de Mohácsra elborulok, Szigetre kigyulad képem! — a skot pedig oldalomnál ásitozik. S e nép a Hunyadi névre, a magyar dicsőség' említésekor, s midőn a költő a százados népszenvedést énekli, semmit sem érezne? Semmit, egyáltalában semmit. Söt némely pillanatban kinevetjük egymást. Mint két ember, ki másmás bálványt imád; annak az arany borju,

ennek a kőkép nevetség, de magáé előtt mindenik leborul. S ki hazafi volt szülőföldén, uj honba költözhetik, azt megkedvelheti, de soha el nem feledheti az elsőt. Azon érzelem életünkkel összeolvadt, mint a növénybe bele nő a szin; csak hervadtával veszti el. De hogy káros ne legyen, világpolgárság s emberszeretet járuljon hozá, amaz mert az érzelem' fényét, mi csak egy hazát ölelt, a világra, — emez mert melegét, mi csak egy nemzetet táplált, az egész embernemre kiterjeszti. Világpolgárság s emberszeretet, mondhatni, uj két érzemény, melyet az ó világ nem ismert; abban elég volt hazafinak lenni de nem az ujban.

Mi engem' Glasgowba hozott, az a javitó fogház, mely leghiresb egész N. Britanniában, s egyetlenegy, melyben a magányrendszer s annak két nagy elve az elkülönzés és állandó foglalkodtatás alkalmazva van. Brebner kormányzó különös szivességgel mutatott s magyarázott mindent. Az egész fogházban 272 kamra van, de a magányrendszer csak azon két uj szárny' kamráiban alkalmaztathatik tökéletesen, melynek nyilt folyosóin, jobbra és balra, a közepen álló kormányzó-lakbul végig láthatni. Mindenik szárny három emeletü s mindenik emeleten két sor kamra van; a sorok köztt egy közfal fut végig, mi azokat teljesen széltválasztja. Egyegy sorban tiz kamra levén, a két szárny összesen 160-at foglal magában. A kamrák' belső tere 9. l. hoszu, 7. l. széles, 10 l. magas, összesen 640 köblábat tevő, mi Blanc Gilbert szerint egy ember' egészségére elég. Az ablakok épen a boltozat mellett metszvék; az ablakalj s nyilás meredeken hagyatván, egyrészrül sok világot ereszt be, másrészrül meggátolja a rabot az ablakhoz fölkapaszkodni. Az ajtó a kamra' szögletén van, általellenben az ablakkal; az alsó boltozathoz közel, az ajtóval ugyanazon oldalon, egy nyiladék megy be egy csőbe, szellőztetés végett. A folyosók elején mosdóhely, hol a rabok reggel egyenkint mosdanak; ben a kamrában függő ágy, mi nappal kün szellőztetik, s láda miben a rab holmiját tartja, s alatta szorosan elrekesztve az éjedény.

Fölkelnek a rabok regi 6 órakor s lefekszenek esti 8-kor, mely időbül tizenegy órát töltenek munkában. Sem egymást nem látják, sem idegennel nem szólhatnak soha, a felügyelőn, kormányzón s káplánon kivül, ki naponkint kamrábul kamrába jár,

s tanit és oktat és vigasztal. E fogháztul irtóznak a gonosztevők; harmincz napért mit itt kell tölteniök, egy évig örömest ülnének más fogházban. Nyomtatva vannak több katona-parancsnokok' bizonyságai, mikben elismerik, hogy e rettegett fogház mellett legényeiknél más büntetésre nem volt szükség; az ide zárt katonák 200, 500, 1000 korbácsütleket készek voltak volna elszenvedni, csak innét szabaditassanak ki. S a rabok' egészsége itt jobb mint a városbelieké; legalább ide mutat az, hogy 320 rabbul évenkint kettő hal meg, hogy midőn a cholera a városban pusztitott, itt szele sem járt, s ezt a czélszerü szellőztetésnek, vizbőségnek, a szoba s személytisztaságnak kell tulajdonítani.

Nevezetessé teszi e fogházat azon körülállás is, hogy bár a legjobb, a legolcsóbb is, mert összes költsége, miben tisztfizetés, épületjavitás s minden befoglaltatik, 25,060 p. f. tevén, ebből a rabok' keresménye 19,000 p. f. róv le, s igy a megye s a város tárának körülbelöl csak (19,000—25,060 =) 6060 p. forintba kerül, következőleg ha 339 rabot veszünk föl, egy före évenkint 45 v. f., naponkint $2^1/_2$ v. garas esik. Más szavakkal: a rabok keresménye azon költséget, mibe ruházatuk, ágyok, szállásuk, eledelök s szóval egész tartásuk jön, nem csak megtériti, söt (peldául 1834ben 4010. p. forinttal) haladja is, s e szerint csak a tisztszemélyzet' fizetése s épületköltség esik a köztár' terheül, még abbul is levonván e keresmény' fölöslegét.

Ha még más két szárnya is fölépül, s ha káplán és tanitónő mellé egyegy segéd adatik, mi szándékban van: nincs Európában fogház, melly ezzel mérközhetnék. *) —

---

*) Midőn Brebnerrel a városi tömlöczből visszatérnék, a magyar költők' angol fordítójával Dr. Bowringgal találkozám, kivel még Londonban megismerkedtem. Most kedvetlen volt, mert azon szomszéd városkában, melyet radical-elmüleg képviselt, előző nap vala a választás, s megbukott. Neve emlékeztet fordításának birálatára az ‚Edinburgh-Reviewban', mely nem lehet magyarnak nem érdekes.

„A legutósó, igy hangzik a birálat, mivel europai Anthologiáját Dr. Bowring bővité, a magyarok' költészete. E kötetre nézve ő szükségesebbnek látja, semmint az előző kötetekre nézve, kiméletet s elnézést kérni olvasóitul, és talán, összehasonlitva az e kötetet megelőzött akár szerb akár ó spanyol költészettel, ennek hatása egyhangunak fog éreztetni, bár ez semmikép nem tulajdonitható a fordító hibájának. Söt inkább for-

Ki utaznék N. Britanniában a nélkül hogy megnézné azon csodalényt, mely a labyrinthban lakó centaurkint, kis várost képző épület-csoportozatokban, miket magas fekete obeliskek jelelnek ki, örökös zugástol, zajtul és göztül körülvéve munkálkodik? Értem a gépet, mely mint egy sötét lélek, mi testet ölt

---

ditói ügyességét itt növekedett erőben szemléljük .... De jóllehet Magyarország némely érdekes történeti emlékezetekkel kapcsolatban van, és jóllehet egy bizonyos ingert a lélekben ébreszt oly nyelvnek irodalma, mely most már csaknem kihalt, maga Dr. Bowring sem követel e népnek valami kitünő helyet a parnasson. Már az előtt hogy Magyarország' szabadsága s ereje a fehérhegyi csatán 1620-ban megtöretett, bár a cseh nyelv ez időben a müveltség' magas fokán állt s tiszta nyelvü iróinak száma nagy volt; költői alig méltók emlittetni, s ugy látszik, mulékony s névtelen költészetök' gyüjteménye sem volt vagy érdekes vagy számos. E vészteljes csatán azonban mind irodalom, mind polgári s egyházi kormány, és mind az sirját találta, mi Magyarországnak független nemzeti jellemet adhatandott; szabadságának chartája, a hires fölség-levél, szélttépetett s Csehország' legnemesb vére hóhérpadon omlott ki. E naprul mondja Piccolominiben a vén kulcsár: midőn Fridrik elveszté koronáját s országát, a császár azt saját kezeivel tépte szélt. — A számüzés, üldözés, vérengzés' e napjaiban s a nemzeti szellem és függetlenség' ez eltiprásakor Magyarország költői geniusának nem igen lehetett kedve kifejtekezni valami magas röptü s tartós becsü müven, vagy mutatkozni azon rövid de erőteljes s lélekrázó hagyományok' megőrzésében vagy feldolgozásában, mely oly fontos elem a spanyol nemzeti költészetben. És végre az erdélyi udvarnak elenyészése, s a főbbeknek Bécsbe huzódása bevégzé a romlást, mi Csehországnak korán iga alá hajtásával kezdődött."

„E szerint a magyar költészet' nagyobb része kezdetnek müve. Legjelesb költői közül sokan latinul irának, de még azokon is, kik a hidegen mellőzött magyar nyelvet legjobban sürgetik, idegen irodalmak' nagy befolyása ismerszik meg. Jelleme inkább édesség és simaság mint erő; a versek a muzsika s harmoniaérző azon finom fülekre emlékeztetnek, mik a cseh jellem' saját vonásaihoz tartoznak. A gondolatok bár ritkán nagyok, általában természetesek s tulzatlanok; a képek találók, bár szük körben forganak. Az elegiák s anacreondalok több költőnek kitünőleg jelesen sükerültek, s néhány a nehez sapphomértéket oly kellemmel s oly remekül használta, hogy alig van hozá hasonlitható, kivevén a Rimas of Vilegas' némely darabjait. A sonnetben szinte szerencsésen visszadák azon classicai csint, tömöttséget, melodiát, mi olasz prototypusaikat bélyegzi. Szóval, mit gond, csin, jó izlés s jó érzés által lehetett tenni, mind azt tették és jól, bár a költészet' magasb röpüléseiben nem igen próbálkoztak, vagy legalább nem sok sükerrel . . . ."

magára, vasujai, fogai s tagai alá veszi a nyers anyagot, s azt mint kész szövetet s müvet ejti a mellette álló ember' kezébe. Sorsát s hatalmát Napoleon egy csillaghoz köté, s ezzel, mi gyakran tisztul, ő is leszállt; az angol nép ugy látszik az alvilággal szövetkezék, s dicsőségét s hatalmát e gépekben látja, melyek láthatlan erővel, mert az a föld alatt van, oly villám-gyorsan, fáradhatlanul, sietve és sötét morajjal fonnak, sodornak, szőnek, vágnak, vernek, forralnak, emelnek, tolnak, tisztitnak, mintha minden beszőtt fonalért s elmetszett szögért egy lélek volna a dij. S este ép azon titkos erő, mely mozgásba hozza a tömérdek müalkatot, meggyult lehelletével napkint megvilágitja a roppant teremeket, mikben sok ezer orsók, kerekek, szövőszékek űzik süket s rejtélyes játékaikat. És mind ez csak nem merőn angol genius' müve. Barátom, valld meg, hogy mégis csak nagy boldogság nagy nemzethez tartozni. Kivált közönséges embernek az, s ez legtöbb teremtetik, kinek életére nem ragyog dicsőség; egyed nem enged hirében osztozni senkit, de a nemzet' dicsőségéből minden polgárra jut egy sugár.

Megnéztem több és többféle nagy gyárokat, ezek közt néhány gyapotgyárt, mely itt s a vidéken igen sok van, s némelyik roppant terjedelmü. Száz lóerejü gőzgép, mit egy emberke is mozgásban tart, 880 ember' erejét pótolja ki, s képes hajtani 50,000 orsót mivel 750 személy annyi czérnát fon, mennyit gép nélkül kézzel 200,000 személy tudna fonni, s 12 óra alatt az 50,000 orsó' mindenikre 840 rőföt készitvén, valamennyi összesen 42,000,000 rőföt ád, mi negyedfélszer éri körül a földgömböt. Erre emlékezve talán könnyebb lesz megfognod a három sziget' gazdagságát; mert a mint látod, e szerint a birodalomban csak 25,000,000 ember *lakik, eszik és költ*; de, a 750: 200,000 arányában, mit azonban mindenféle gyárokra nézve általánosnak nem állithatok, 66,500,000,000 embererő *dolgozik és keres*. *)

Láthatja az olvasó innét is, hol a kiáltó történeti tudatlanság mellett mutatott nagy bölcs képen mosolygania kell, a külföld mi homályban s zavarban van nemzetünk felöl, pedig e Reviewnak a legtanultabb angol irók dolgozótársai. Egyébiránt, mi költészetünkről mondatik, abban *sok* igazság van.

*) Hogy e hihetlennek látszó számolatomon az olvasó könnyen ált ne ugorjon,

Ki a dolgok' két végét szokta nézni, örökös csodálkozásban tölti el életét. Nem foghatja meg, csirábul hogy nőhet fa mi árboczot nevel, s viszont terepély fa hogy férhetett el egy szemcsirában; nem megy fejébe, hogy fekete kis porszemekben hol rejtezhetik a fényes láng, kék füst, dörgő erő egymás mellett, s visszont a lángot, füstöt, erőt, mint lehet apró porban összefektetni. A bölcs pontrul pontra vizsgálódik, s összefüggést talál mindenütt, a fön magában röpkedni látszó sárkány s gyermek között vékony fonalszálat, a föld s ég között tapinthatlan léget, az ember s Isten között láthatlan lelket. Igy amaz minden találmányon akkint csodálkozik, mint ki magas oszlop' tetején embert lát, s a belső titkos ut eszébe nem jut; pedig ki ugy cselekszik mint a tetőn lévő, t. i. a belső lépcsőn fokrul fokra hág s el egyet sem hágy, látja hogy máshova jutni nem is lehet.

Édesen emlékezem egy napra s éjre, mit a vidéken Thorlabank-ban Crum Walter gyárbirtokosnál tölték. Este itt is, mint történt velem Német-, Franczországban s Londonban, magyar szavalásra kértek, t. i. miután megtudták tölem, hogy a magyar nyelv sem német, sem tót, sem lengyel; hanem saját eredetü nyelv. Válaszolám, négy ismeretlen nyelv közé vegyitem a magyart, s válaszszák ki nem ezt, de a legszebbet. Ily elvegyitésben, gondolám, csak egyszer s csak a latin nyelv diadalmaskodék még eddig nyelvünk fölött, vajjon övé lesz e most a koszoru? Midőn a latin, német, francz, olasz szavalást végzém, a magyarra jött a sor, szivem el kezdett dobogni, s elfogódásomban alig birtam ajkammal. ‚Ah mondák, ez a lágy s-s-s az olasz, s hiában, bizony csak legszebb.' Köszönöm a kegyes itéletet, felelém; ez nyelvünknek adja a pályaágat, s örültem mint ki a zenét föltalálta, az első bájhangkor örült, s büszkeségemben egy tenyernyivel' nagyobbnak érzém magamat. De a magyar nyelv, folytatám, nemcsak lágy, szelid, gyöngéd mint e sonnet, hanem ott hol kell férfias, szilárd s kemény, és hexametereket szavalék Csokonaytol s Vörösmartytol. Mondák, van

ide jegyzem mi bizonyosan s egészen áll, t. i. hogy a gyapotgyárakban 220,000 ember foglalkodván, a 750: 200,000 arány szerint, az ott, 585,000,000 ember' munkáját végzi be, s igy ezen iparágban dolgozó népének számát N. Britannia 2660nal sokszorozza.

benne valami méltóságos, ünnepi, fontos, s ohajták érteni, megtanulni, hallani, másodszor is, s természetes hogy nem a gondolatért, mert azt nem érték, hanem muzsikájaért s zengzeteért. S e kincset mi nem tartjuk kincsnek! Vannak magyarok kik nem értik, vannak kikértik de szégyenlik beszélni, s kik nem is kivánják sem érteni sem hallani. Söt ti jobb érzésüek, kérjétek magatoktul számon, vajjon egy német hangu háznál a beszélgetést, magyar szóval, helyre igazitólag, ketté vágtátok e valaha, vajjon midőn itt magyarul szóltatok, arczotok nem égett e miut szokott annak, ki szégyenli a mit tesz? Figyeljetek csak jól, s e bünön magatokat rajta kapjátok. O gyalázat, o elfajulás! Külföldön nyelvünknek, mit dicséret a hir' kürtében nem előzött meg, csak zenéje is gyönyörködteti a hallgatót, s hon a paloták' küszöbéröl mint durvát igazitják vissza. Mint Coriolán; honában meggyaláztatik, s mint számüzöttet a külföld királyi székbe emelte. Szégyen reá, ki magyarnak más nyelven mondja magát, ki magyar pénzt költ, ki magyar nevet visel, ki magyar joggal él s nem tud magyarul, és még inkább ki szégyenel beszélni. Jertek a külföldre s itt meg fogtok tanittatni, hogy a magyar nyelv szép, s majd visszatérvén hirdessétek a magyar nemzetnek, hogy nyelve szép, az öt legmüveltebb europai nyelvvel versenyt fut s elölök koszorut kap. —

A skot vallásos, szelleme beható, élete munka, gondolata takarékosság, honát imádja, ősszokásihoz hü s szabadságért lángol. Iskolája jobb, földmüvelése tökéletesb az angolénál s a kézmü-ipar naponkint uj tért nyer. Az ugy nevezett ‚Mechanics Institute' jótékony eszméje itt is terjedvén, a városokban a falakon czédulák hirdetik, hogy itt a földleirásbul, a nemzeti gazdaságbol, erkölcsi philosophiábul, ott a chemiábol, máshol a mechanicábul lérzetekkel világositandó ennyi s ennyi nyilvános leczke fog tartatni. S hol igy a szorgalomnak is, a tudománynak is szabad uta van, hatalmas polgárosztály képződik, mi sziv a statuséletben.

Nemzetiség a középrendnél van, mi polgár; az alosztály oda nem ért meg, marad mindig ember; a felosztály tulnött, hajlik cosmopolitismusra. Nemzetiség rokon az előitélettel, s ép ezért legtöbb van a középrendnél, mely gyülöli mi idegen; az alosztály

merőn szokással bir, előitélettel nem, mely már némi de ferde gondolkodást tesz föl; a felosztály minden ujhoz mohón csatlakozik. Már innét is megérthető, hogy a középrendben van a leghevesb ha nem is a legtisztább hazaszeretet; az alosztály nem érzi szeretni, gyermek, a felosztály elfeledé szeretni, kihamvadt erő. Honával mit veszthet el az alosztály, életén kivül? Csaknem semmit; ezért a nép' elve: honom hol jól vagyok. A felosztály oly sok földi jókkal bir, hogy midőn ezeket félti, honát véli szeretni; enség s szeretet itt sürü szálakkal szövődnek egymásba. A középrendnél, mely eleget bir de nem fölösleget, érdek s hazaszeretet legtökéletesebb sulyegyenben áll. E rend, szükségen fölül mint nem a nép, alantabb a fényüzésnél mint nem az ur, legnagyobb erkölcsi és értelmi sulylyal bir a statushajóban; itt az alosztály lenge portéka mint vitorla, mibe idegen szél fú, — a felosztály töredékeny mint árbocz, mely viszi a vitorlát. De ha a hajófeneken jó suly s jól van, a vitorla s árbocz szélttörnek fölötte, a nélkül hogy felfordithatnák.

A középosztályt, melynek története a világ történetévé válik, igy találtam minden népeknél. A francz középosztály példája a hazaszeretetnek; az angolokot mutatja nemzetiség s előitélet mi rokon; a német bizonyítja, hogy a status' hypomochliumát benne kell keresni.

Ekkép az idő maga kimutatá a garantiát, mit az ember mindenütt keresett, csak ott nem, hol azt meg fogja találni. Nevelni kell e rendet, erkölcsi erejét kiképezvén mi uralkodjék az akaraton; tanítani kell, elmetehetségei' kifejlését eszközölvén, mi tevékennyé s józan itéletüvé teszi; és számát szaporítani kell, adván practicai ismeretek' terjesztése által mindennek eszközt, s elzáró korlátok' fölnyitásával utat, annyit szerezhetni, hogy tagául magát nevelhesse, s gyermekeit neveltethesse. Szilárdságot ad az első a rengésekben, tespedéstől óv meg a másik, életet s mozgást teremtvén, a harmadik nem egyéb, mint uj oszlopok' rakása a statusépület alá. Ehhez járul még: hogy a nemzetiség e rendnél leginkább él, mi, ép azért mert előitélettel s ez veszteglással rokon, rohanó változásoktol megóv.

S a szemlélő ez irányra, bár világosan még nem lépett elő, most mindenhol ráismer. De melyik kormányférfi is ne ragadná

meg, kivált ily háborgó században, e szabaditó testet? Hova czéloz a francz s angol a választásjog' kiterjesztése, az iparnak korlátaibol, a kereskedésnek kötelékeibül kibontása, hova a német, követve a többi népektöl, iskolajavítgatásai által? Tehetös, értelmes, erkölcsös középosztályt alkotni. —

Glasgowban négy napig vártam jó időre, vágyván a skot highland-ot, e második Helvétziát s szép tavait meglátni; de hasztalan, az eső nem állt el mind e napiglan. Ezért ma, barátom, egy kissé elkedvetlenedve, helyet s ágyat váltek Jupiter gőzösön, mely Skotországbul Irlandba visz által.

LXXVI.

Dublin, Augustus' 4-én, 1837.

Midőn a Clyde' vizén a tengerre bocsátkozánk, elértem Magyarországtul a legészakibb, legmagasb pontot; innét kezdve naponkint közeledem hozád, o hazám, mint a fölsujtott lapda, mely az erő' tetejét elérvén, visszafordul a földre melyből való.

Mennél odább utazánk, a folyamtorkolat' két partja annál szebb lett, s kivált jobbra festöi világításban s gyönyörü vadan emelkedtek a bérczek, mik mögött lakik a highlandi nép, a gael ősnyelvet beszélő, mely nép sokban különbözik a többi skottul. Este felé eveztünk el az Ailsay sziklafog mellett, mely mint egy titán-hajintat hever a hullámok köztt, s lakul igen alkalmas hely egy skot remetének, vagy egy angol mysanthropnak, ki meg akar válni a világtol. Alján körüskörül szépen látszanak a bazalt lapok s oldala fehérlik a számtalan vészmadaraktol, melyek ide nem viharban de szélcsöndben kapaszkodnak, mint a tenger' zajából ott maradt tajtékok. Az utazótársaság friss, vidám volt; az éjszaka szelíd, néma, csillagos.

Reggel fölséges napra ébredtünk. Pompásan ragyogott a teremtés' legszebb csillaga az oczeánon, mibül éjjeli fördése után látszott kilépni, s mi sima és fényes volt mint egy aczéltükör. Miként Isten' képe él minden emberlélekben, a nap' arcza tündöklött minden habban és csöppben, és a hasonló viszony ily mennyei látványkor az elmét ragadta a gondolatra, hogy talán

két Isten van, egyik a szellemé, léleké, ki sehol nem látható s mindenhol van, másik az anyagé, s az a nap, tértfoglaló s uralkodó az anyagvilágon, melyhez mint védhez törekedik a tavaszi rög alol a kis fűszál, melynek megjelenésekor az ibolysereg keblet nyit s a madárkar dicsérő éneket zeng, mely a virágnak szint, a fának erőt, a gyümölcsnek izt, a gyémántnak fényt, minden testnek alakot ád, melynek puszta tekintete élet, elfordulása halál a természetben, miért is a föld mint szolga forog körötte szemének sugárait keresve, és mely betölt fényével s dicsőségével léget és tengert. A ragyogó tenger' hullámain sok gőz és szélhajók rengettek, némelyek elsietve, ki tudja melyik déli szigetbe, némelyik velünk versenyezve a száraz felé. Irland, még tegnap egy barna vonása a láthatárnak, ma egy kies országkint fekvék előttünk; Skotzia pedig hátunk mögött elveszett, helyén látszottak úszni a habok. Apródonkint eljutánk a dublini első, második harmadik világtoronyhoz, melyhez a városbul a tengerben épített egypár ang. mérföldnyi kőfalut vezet s melynek végén egy kis erősség áll. S vajjon való-e az a nagy inség, minek hire az egész világon elterjedt? E tengermelléki szép föld hasonló a tengerparti csigához, — kivül tündököl, s belöl bűzhödt testet rejt? Ha az orvos messze elutazik megnézni egy jeles kórházat, természetes hogy én, hazafi s emberbarát, kiváncsian s szivdobogva jöttem meglátni egy beteg országot.

Áltöltözködvén Dublinban, először is Nelson' 186 láb magas emlékoszlopára hágtam föl, s eleinte szinte félénkké tett az, hogy a tergerhullámok löködése még tagaimban lévén; ugy tetszék mintha az oszlop hajókint ingadoznék lábam alatt; hiában fogództam, hiában merevítém inaimat, mint a hajón itt is éreztem a jobbra s balra dölöngést. Utoljára nevettem magamon, bár, ha a pisai görbe torony alatt állni nem kellemes, szinte bajos egy részeg oszlop' hegyén gyönyörködni. Jelleme a vidéknek az mi jelleme a népnek, derült, nyilt, könnyü; egyfelül szeliden kékellő hegyek, másfelül erdős lapály, harmadik oldalrul a sima tenger, a várossal csaknem egyenlő magasságban. A város nagy de nagy tekintettel nem bir, tiszta de undoknak látszik a szegénység miatt, s hasonló egy római márványcsatornához, miben mosadék foly; gyönyörködtető csak az uj rész s néhány középület

minek száma kevés, az a sok s igen ó egyház pedig mind oly meztelen, durva, ordas mü, mintha itt kezdet óta szegények s szegényeknek épitettek volna. Azonban még meg valék elégedve — a tetőn.

De leszálltam — s Dublinban többé nem gyönyörködtem. Ugy jártam mint az, ki darab ideig mulatozván a képzelet' országában tarka képek s ábrándok közlt boldognak érzi magát, s midőn leszáll a szomorú valóságba, azok mellőle mind elröppennek. Igy, mint egy zöld lombjait vesztett fa álltam len az utczán; inség s szenvedés' közepette látám magamat.

Borzasztó nyomor, milyet soha és sehol nem láttam! Belőle első hiradóul tekintsd azt a rongyos és szurmos kocsist, ki kétkerekűjén (car) a rév' partjárul a városba hoz. S a főbb utczákrol lépj akármelyik mellékutczába s fészkében látod a szegénységet. A sok meztelen lábu ember s félcsupasz gyermek rajkint hemzseg benne; testökrül a piszkos rongydarab égett bőrekint hámlik le. Alacsony boltlyukak tele aggatvák összeszakadozott ruhákkal, melyekbül egy pár az első vagy második emeletből rudakon lóg le — boltczimrül. Ha háztetőn vagy mezőn látnám, azt gondolnám madarak' ijesztésére dugattak ki. S mit gondolsz, minek e sok lom? Ruhának, barátom, s ki árulja szinte oly rongyos mint ki veszi, s e képet csak ugy birod, ha képzelsz koldusokat, kik rongyokkal s a kapott alamizsnával kalmárkodnak. De lehetetlen, hogy e tömérdek rosz öltözet mind itt volt volna uj, s hajlik hinni a megszomorodott lelkü utazó, mikép a hitvány ruha egész N. Britanniábul Irlandba hordatik, talán cserébe azon pénzért, mit belőle kisziv, azon buzaért, mit éhező népe' ajkától elkap.

A járda mellett két oldalon mocskos és zöldhalvány némberek káposztát, burgonyát, hagymát, gyümölcsöt árulnak, s egy vevőt egy csorda vesz körül, bámulva s irigyelve a boldogot — ki enni fog. S akaratlanul is kérdi az ember, mikép adhat el élelmet, kinek testén a hét sovány esztendő kinai látszanak? mikép lehet annak eladni valója, ki a falhoz kénytelen háttal fordulni, hogy teste' meztelenségét, mit a ruha el nem föd, a kőfal födje el? S a város' minden részeiben, de különösen a zöldségpiaczokon látni gyermekeket s anyákat, kik mint tyukok és csirkék a

szemeten mendegélnek s szedegetnek ha s a mit találnak, egy szem cseresznyét, köszmétét, saláta s káposztalevelet, vagy torzsadarabot, mit azon állapotban, miben fölvették, kácsakint nyomban elnyelnek. S vannak, kik, talán mivel egykor jobb napokat értek, a szemérmet kimélő sötétben este jönek elő, lepedőbe vagy megrongyollott köpenybe burkoltan, s a konyhaablakok' rácsainál heverve nagy mohón lesik a burgonyahéjt s morzsalékot, mi a tehetősek' ebéde után ki szokott hányatni. Most érzém s mondám először: e föld' a siralom' völgye!

Láttam egy asszonyt, sárgazöld mellén egy fonnyadt gyermekkel, ki az utcza' szélére rogyott haldokló sápadságban. Egy csapat szegény fogta körül, melynek nyomoruságát beszélte, de mit én nem érthettem, — sok volt az is mit láttam. Innét nem messze egy ház szakadt le, a zuhanást hallottam s még láttam az omlás' porát fölszállani. A kegyetlen sors nem kimélte a nyomorult háznépet sem, — életben hagyta. A szük utcza rögtön megtelt koldusok' sokaságával s körül nézvén magamat, midőn észrevevém, hogy csak én jó ruhában a többi rongyban, csak én élet a többi éhség, szinte megborzadtam a szörnyü veszedelemben. Soknak arcza ijesztőbb mint a sárga viaszkép, s tagain a test undorítóbb a csontváznál, bár ez a halált ábrázolja. De mind ennél keservesebb a rongyban és szennyben egyegy gyönyörü leány vagy fiarczot lelni, mi a természet' ifju erejétöl a nyomor és éhség' terhe alul is fényleni és sugárzani látszik; mert az érett korban, ugy képzeljük, a bün lakol s inkább megnyugszunk, de az ifjuban az ártatlanságot s szépséget látjuk szenvedni, pedig ki a szépet nem látta örülni, még nem látta az örömet, s ki a szépet nem látta szenvedni, még nem látta a szenvedést. Bizony mondom neked, e nép mint a bélpoklosok, megváltóra vár.

Elmentem a ‚koldusintézetbe'. Czélja, az éptestü szegényeknek, miglen munkát kaphatnának, mérsékelt napszámért dolgot, s az öregeknek és tehetleneknek ételt s nappal födelet adni, mindkét osztálybelieknek szállásbérlésre hetenkint 12 v. g. osztatván ki. Önkénytti ajánlás tartja fen ez intézetet, s évenkint 70,000 p. forintba kerül. Voltak férfiak is asszonyok is, kik dolgoztak, de egy udvar tele volt beteges asszonyokkal, kik, képzeld a marhaudvart, a földön összevissza feküdtek, hevertek, ültek, né-

melyik gyermekével, némelyik egyedül; — mellette két roppant nagy szín párhuzamosan tele rakva padokkal oly sürün, hogy a két szomszédpadon ülők' teste összeért, melyeken erőtlen s reszkető fejü vén anyókák ültek; odébb egy más udvarban dologtehetetlen férfiak voltak bezárva, unalmokban nézők oda fön a tápláló napot s szabad léget, s azon szomorú választásra juttatvák a sors által, vagy igy szabadságukat föláldozni egy kevés burgonyáért s tejért, vagy életökrül lemondani s éhen veszni a szabadságban; — az iskolában pedig több száz gyermekek taníttatnak s tápláltatnak. De mi szánandó állapotban, mi kiaszva, mi sápadt öreg képpel, mi rongyosan! Mintha nem ezek volnának azon kedves lények, kiket Jézus szeretett s kiknek igérte a menynyeknek országát. Ha valahol van a döghalálnak hazája, nem halott de élő polgárokkal, ilyen az mint ez intézet, mely naponként három ezer koldus' és szegény' tanyája. S feje megszédül az embernek, ha az is eszébe jut, hogy még ezek szerencsések azon ezrekhez képest, kik kün bolyongnak, reggel nem tudva hol s ha kapnak-e enni s kétkedve s kérdőleg mondogatva az apostoli szót: s egy hajszál sem esnék le fejünkröl az ur' tudta nélkül, s ő gondot viselne még a hollófiak' ételéröl is?

A hangyának van fészke, mibe éjszakára takarodik, de nappal belőle kijön s környékén hemzseg; hasonlóan itt is vannak bizonyos városrészek, melyekben a szegénység megtelepedett, de csak éjjel huzódik ide, regtöl estig mindenfelé sürüen lézeng s rajzik. Ezért Dublinnak nem adhatni más nevet, mint, a koldusok' városa.

Ki érzékeny szívvel bir, mi pénz körülte van első nap mind elosztogatja, mig végre áltlátja, hogy e szörnyü nyomoruságon egy ember nem segíthet, s igy az akadozás megszünik. S kérdezősködtem, vajjon annak, hogy az inség mindennap láttatik mi hozászokást szül, hogy a kéregetés az alkalmatlanságig sürü mi az elmét ingerli, hogy nincs remény rajta gyökeresen segíthetni mi az akaratot meggyengíti, vajjon ennek nem következménye e részvétlenség, megkeményedés a polgárokban? Ugy mondják nem, söt a polgárok' jellemében kitünő vonás a jótevőség s adakozás. Egyébiránt az említett körülállásokbul oly természetesen következhetik ez mint amaz. A meleg érleli a gyümölcsöt de meg

is aszalhatja, a víz táplálja a növényt de ki is rothaszthatja, a fény világítja a szemet de meg is vakíthatja, a föld csirát fejt a magbol de terhével el is ölheti.

S az irlandi, e derült, nyájas, társalkodó nép félanynyi előitélettel nem bir mint vagy az angol vagy a skot. Londonban s Edinburghban az idegen, kin megismerni hogy idegen, sok kellemetlenségekbe ütközik, s ha öklözödni nem akar, apró boszantásokat gyakran kell türnie; de Dublinban békésen járhatni, csak egy merőbb szembetekintés sem zavar meg. Pedig azon itt kevesbé lehetne csodálkozni, mert sok a szegény s tudjuk, hogy ez osztály, kivált csoportokban s epésítve sorvasztó kinok által, szemtelen, tolárd (frech), csufolkodó szok lenni; tudjuk hogy a szegény irigységet s boszut táplálva magában, természeti ellene a tehetősbnek. Már Sophokles mondatja Jokastával:

Gleichheit ist das heilige Gesetz
Der Menscheit . . . Dem Vermögenderen lebt
Ein ew'ger Gegner in dem Aermeren, stets
Bereit ihn zu bekriegen.

A követválasztás most van; O'Connell egyik jelölt. Uraim, mondám ismeröseimnek, azon párt támogattassék, mely segít e kimondhatlanul szenvedő népen. ‚Mi vagyunk e párt', felelé egy pap ki tory volt. „A reformerek fogják azt cselekedni", mondá egy ifju ügyész ki whigradical volt. Igy beszélnek s éreznek a pártok, s mig vetélkednek a győzelmért, a nép vérzik a két él között.

Mert sorsa a tartományokban is ily siralmas. Vityillója 20 koczkalábnyi tért foglal el s fala sárbul van, födele gazbol és sárbul. Padlása nincs, ezül a füstös födel szolgál, melyen nincs kémény; aljazatul pedig a föld melyen áll. Ajtónak egypár deszka szegeztetik össze s az egy lábnyi ablaklyukba üveg tapasztatik, mit este zsirba mártott rongymécs vagy meggyujtott fahasitvány világit meg! S e nyomorult lakért 15—20 p. f. rovatik le a szegény munkás' bérébül, ki csak ünnepkor ehetik kenyeret s iható rosz theát, ki örvend ha a nyári hónapokban tejet kaphat, egyébkor pedig örökké csak burgonyát eszik s ebből sem eleget, sós vízbe mártva, mi elgyöngiti a testet, hozá járulván a nedves lak, félmeztelenség, csupasz földön hálás és az, hogy a legroszabb

burgonyafajt termeszti mivel ez terem legbővebben, s hogy juniustol septemberig, midőn a legjobb is egészségtelenné lett, a csirázó burgonyát holmi dudvafélével vegyíti s ugy eszi. Innét van, hogy gyermekét az anya, mert ennie eleget nem adhat, négy évig is emlőin viseli, hogy a férj egész nap fekszik mig egyetlen ingét mossák, hogy sok özvegynek s árvának éhezni kell, mert ruhája nem levén befödni magát, miképen menjen koldulni a világ' szeme s a hideg szél' elébe? Öreg, özvegy, beteg, árva, lyány, ifju s gyermekből egész kolduskaravánokat láthatsz vándorolni a tartományokban, kéregetve szállást és élelmet. Egy angol munkás' családa évenkint 33 font sterlinget költ el, egy irlandié alig ötöcskét!

S mi az oka e rémitő inségnek? A politicai szolgaság e századokon keresztül és a kinszerített fizetés az angol egyház papjainak? A nép hite e mint állittatik? A szerfölött nagy népesség e tekintve az ország' területét? A nagy földbirtokosok' országon kivül lakása e? Mind ez vagy épen nem, vagy csak részint; sokkal inkább ok, bárha ismét mind ez a mult országlási igazságtalanságok apródonkint egymásra halmozódott következményeinek mondathatik, a birtokok' apró feldarabolása, — a szorgalmat nem kivánó burgonya' termesztése, min, rendes tápul használva, a népesség igen megszaporodhatik, — az olcsó napszám, — a kevés és bizonytalan munka, s a rendkivül heves földbirtokvágy a népben, eredő azon meggyőződésbül, hogy kinek földe nincs vagy koldulni, vagy lopni, vagy éhen veszni kénytelen.

Két népes és nagy osztály van, mely a szegénységgel szomszéd s előbbutóbb ebbe sülyed be, egyik a kisbérlő ki 10-12 holdat bir, miért a bért termékben adja, másik a béres ki két holdföldét bérül kapja attol, kinek állandóul dolgozik. Voltaképen mindenik munkás, mert amannak nem marad többje mint mi háznépe' táplálására szükséges, emez pedig csupán annyi földet kap mennyiből családával szüken megélhet. S csak e két osztálybeli munkásnak, mely földdel bir, van ki mindennapi étele, másnak nincs. De ép azért minden akar birni földet, mi vetélkedést s ez béremelkedést szül; a földes ur a legdrágábban tartja, mert tudja hogy igy is kiveszik, a bérlő pedig mindent megigér, mert látja hogy föld nélkül vagy éhezni fog vagy koldulnia kell,

mit az irlandi, kivált szülőfölde' közelében igen szégyenel. S ez állapot, mi közönséges egész Irlandban, számtalan rosznak kutfeje. T. i.

A bér magas levén, s egy részét a jószágba lépéskor kellvén letenni, a szegény bérlő kicsiny tőpénzétől ép akkor fosztatik meg mikor rá szüksége volna.

Ha roszul gazdálkodik nem cselekszik okosan, mert adós marad s bérletét veszti; de ha igyekszik sem nyert, mert észrevevén a földes ur hogy nyereség van a jószágbul, a bért fölebb viszi, bizonyos levén benne hogy a rohanó bérlősereg mindent megajánl.

Érezvén a munkás, miként sem szorgalom sem takarékosság által nem gyüjthet öreg napjaira, korán megházasodik hogy hanyatlása előtt felnőjenek gyermekei, kik őt a koldulástol megmentsék, s a néperkölcs az agg szülék táplálását oly szent kötelességgé bélyegezte, hogy fiatal emberre semmi sem hoz nagyobb gyalázatot, mint ha vén szüléitöl ételt s lakot megtagad. S igy midőn a népesség a nyomoruság egy okának mondatik, ez maga ád ösztönt kora házasságokra.

Minthogy a házapa a nagy bér miatt semmit nem tehet félre, s öröm neki ha napjában családa egyszer burgonyát ehetik; halálával özvegye s árvái, ha bánatban s inségben el nem halnak, vándorló koldusokká lesznek, s ez életmód őket lomhákká, betegesekké és fajtalanokká teszi. S évenkint számos háznép jut igy koldulásra, mely ha megindul, vándoroltában ujuj csoporttal szaporodik, mint az elébb hömpölygetett hógulya.

A bér rendszerint oly nagy, hogy a legáldottabb év' termése sem elég annak lefizetésére, és igy azon sovány élelem, mit a bérlő' családa megemészt már adósság. S midőn egyrészrül háznépét burgonyaevésre s rongyokra szoritja, azért teszi, hogy a bér-egésztöl távol ne maradjon s hamar ki ne vettessék, s másrészrül azért nem iparkodik, nem javit, mert tudja hogy szorgalmának bármi sok gyümölcse legyen, ő abbol pusztán annyit tarthat meg, mennyi az életet fentartja, s ennyit kevés termésböl is minden esetre megtart, mert tudja hogy akármit csinál, adós marad s ezért kivettetik.

És e kivettetés azon lármadob mi az irlandi mezei népet ösz-

szeriasztja s egy testté szövetkezteti a törvény' ellenében is meggátolni a bérlők' kivetését. Közérdeke lévén a kivetést meggátlani, belőle közügyet csinál. Vérengzés, gyilkosság, gyujtás és dulás követtetik el azok s vagyonaik ellen kik bérlőt vetnek ki, azok ellen kik a földet — a kivetettől pénzen megvett engedelem nélkül — kibérlik, azok ellen kik a földes ur' ottani tisztei, azok ellen kik a kivettetés miatt elkövetett bünt föladják, azok ellen kik tanukép vallomást tesznek, söt azok ellen is kik benne ítéletet hoznak. S az ilyen bün oly rendszerileg s személyes boszutol mentten vitetik végbe, mintha az valami titkos törvényszék' cselekedete volna, mintha ebben egy törvényhozás erőkarral teljesittetné határozatait. A bünt ritkán követi el a panaszos fél, többnyire idegen személyek messziről jönnek, melyek előtt a megboszulandó egyed s földulandó birtok egészen ismeretlen. S az ilyen cselekedet az egész mezei nép, parasztság' javallatát megnyeri; a bűnös nem titkolja de dicsekszik vele, s ezt teheti elárultatás' veszedelme nélkül, és mint hős ki nem indulatból de a nép' érdekében vétkezik, ki a népügyért élni s halni kész, e czimmel mindenhol tápláltatik, ruháztatik s befogadtatik.

De mind a mellett, hogy a feketére festekezett arczu emberek nappal is öldökölnek s gyujtanak s lázongnak, hogy azok és ezek' megfogásában a néptömeg segédül nem, söt inkább mellettök védül lép föl, vad kegyetlen indulatunak nem fogod tartani a szegény irlandi népet, ha meggondolod hogy jó szüle, tisztelő gyermek, meleg rokon, hiv barát; ha meggondolod hogy a bünök $^{9}/_{10}$ része a kivetés miatt követtetik el, s hogy bár gyakran éhséget szenved, mégis uti rablás, háztörés, ló, ökör, s juhlopás köztte csaknem ismeretlen bün. A föld az irlandi' minden s egyetlenegy életreménye, s csoda e ha fuldoklásaiban e szabaditó szerért kétségbe esve kapkod, ha ez életkérdésben az ország' egész népe össze nem beszélve is szörnyü elszántsággal egyetért?

S ez örökös forradalmi állapot, minek kutfeje a kivettetés, uj nyomoruságoknak lett s lesz forrásává.

Buzát s életet nem ismervén a nép, hanem csak burgonyán tengődvén, az éhség, kivált junius és september köztt, midőn a tavalyi burgonya már elromlott, az uj pedig nem érett meg, évenkint előkerül. De ha más vidéken bőség van is, ki fog s ki mer

táplálékot szükségszenvedő tartományokon keresztül küldeni, midőn az éhező lakosok a csolnakot vagy szekeret rendesen megtámadják vagy terhét erőszakosan eladatják utközben, midőn az élelemtárak feltöretnek s mi bennök van elszóratik az éhes csoport között, midőn a burgonya, káposzta, répa növésközben kiásatik, midőn a tehenek éjjel megfejetnek? Ez örökös forradalmi állapot visszahat a nyomoruságra s azt sulyosbitja.

De azon élet- s vagyonbátortalanságnak, mi az agrariai bünökkel együtt jár, következménye az is, hogy az angol és skot bérlőket, kiktöl az irlandi sokat fogna tanulhatni, és a tőpénzeseket, kik gyárokat állitván az állandó munkaszámot szaporitani s e szerint a keresetet biztositani fognák, a leggazdagabb nyereség' reménye sem képes az országba édesgetni. Igy, ha a telekvágy s magas bér miatt, a szegénységet ez megörökitvén, nem lehet belkereskedés mi csak tehetős népnél virágozhatik föl, a kivetésből eredő forradolom gyárok' allitásától rettent el, mi munkát s állandóul adván, épen egyik ir lenne Irland' siralmas baján *).

E roppant s e b fölött, mely oly nagy mint maga az ország, már sok nagy elmék s tekintetek tanácskoztak, s legközelebb maga a parliament lépett föl orvosul. De a s e b megvan most is, s a lézengő s nyomorult szegényeket ugy tekinthetni, mint a n n a k mászó s hemzsegő férgeit.

S a gondviselés ellen zúgolódjam-e hogy ezt megtörténni engedi, vagy a földi kormány ellen, hogy a sikoltás elül füleit, az inség elül szemeit bezárja, s igy el tudott békésen alunni? Mely ügybe a koronás fő' személyes érzése szövődik, ott bizonyos a segedelem. E szerint az a ministerség, mely a boldogtalan Irlandnak baráta, nagyon hibázik hogy a királlyal, az éhség és szenvedés' e honát meg nem látogattatja. S most midőn egy fiatal szűz lépett a királyi székbe, nyilék erre a legjobb alkalom, részint azért mert ez hölgy, s Isten érzékenyebbé alkotá a női szivet, mely a szenvedővel együtt érez minden kint s bánatot s melyet

*) Angliában minden 1 millió lakosra 90,000 oly család esik, mely kalmársággal s gyári munkával foglalatos; Skotziában szinte 90,000; de Irlandban csak 35,000.

mint a léget reszketésbe hoz minden fájdalomhang, részint azért, mert ez ifju s az ifju nem szokván még inséghez s nyomorhoz, irtódzik tőle s üldözi, s a szenvedés' tartós szemlélésében öreg keblekkint sem hidegedvén meg, mind akarattal mind tűzzel mind hiusággal bir szabadítója lenni egy népnek. Menjen Irlandba de hír nélkül s ne tudja senki, járja meg csak Dublinnak utczáit de ne diadalkapuk alatt, a fény ne a festett ábrázolatokat de a szegények' viaszképeit világítsa meg, utába ne a virágbokréták de a kolduscsoportok hintessenek el, ne hallgasson pompás teremekben hizelgő s üdvezlő beszédet de térjen a nyomor' lakába hol az inség a haldoklók nyöszörgéseiben beszél; és ha igy járta meg Irlandot, lehetetlen hogy nyugalma legyen mig meg nem ölte a hydrát, mely milliók' életboldogságával táplálja magát. A három testvér szigetnek három gratziakint kellene egymásba fonódni; de most Anglia és Skotzia' viritó termetéhez Irlandia' sápadt alaka nem illik.

S nem is irok neked egyébről, mit vagy Dublinban vagy környékén láttam, te csak e sötét képet bird Irlandrol, mert ez Irlandé, e kérdő aláirással: ‚O, kit dicsérjenek ezek? Az urat e ki teremté, vagy a halált mely megöli?'

Liverpoolba, ismét Angliába hajózandó, a Dublintol hét ang. mérföldnyire eső kingstowni öbölbe vasuton mentem, s onnét, a pompás butorzatu Urgent' királyi postagőzösön esti hatodfélkor indulánk ki. Sok utazó volt a födelen, kik, ép úgy mint én, gyanakodva pillantgattak a széltöl háborgatott tengerre. S még erősbé válván a szél, a vitorlák is kifeszittettek, s két erő, a szélé és gőzé röpité az ékes hajót. Mindenfelé e kérdéseket hallám: ‚volte már beteg a tengeren? gondolja hogy e szél azzá tesz? rosz az nagyon s nem lehet elkerülni?' Az alatt a hullámok magasbra fölfölemelkedtek s mélyebben lelesülyedtek; a hajó fördő kacsakint néha mintegy orrára állt, néha hátuljára ült, s e hintázás kegyetlenül megszédité az ember' fejét; — de ismét hol egyik hol másik oldalára fordult, mintha a habokban le akart volna feküdni, s e mozgáskor, kik a földelen sétáltunk s álltunk, mint részegek ideoda csapódánk. Félbetegen lépvén a hajóra, nem is képzeltem hogy mentt maradjak a betegségtöl, csak azt ohajtám, először ne rajtam idegenen ütné ki magát; és mihelytt láték egy-

kettőt kinlódni, lelopódzám ágyamba s ott meglapultam mint bokrában az üzött nyúl, mely csak félig reményli, hogy az agarak rá nem találnak. S apródonkint mindenfelöl hangzott körültem a sok nyögés és jajjaj! mit én félig mosolyogva, de félig aggódva hallgattam. Végre látván, hogy már csaknem valamennyi utazó beteg s nekem még sincs bajom, örvendve fölmenék a hajófödélre, hol magányban töltém az éjszaka' egy részét.

S gyönyörködtem a vészben s hullámokban, melyek egymás köztt, ugy látszék, a hajóért mint zsákmányért vivtak; gyönyörködtem a veszélyes helyeken jeladás végett horgonyzó hajók' árboczlámpáiban, mik alatt egypár matróz vizi remete életet él s minden dolga az éjjeli lámpát kifüggeszteni; gyönyörködtem a világtornyokban, melyek' fénye messziröl csillagkint ragyog s az égiektöl, mikkel összevegyültnek látszik, csak sárga fénye különbözteti meg; de nem gyönyörködtem sokáig! Szemem akaratlanul fordult Irland *földe* felé, mely, most éjszaka, képzeletemben mint egy nyugovó és nagy *sirdomb* tünék föl, mit az éj gyászával takar be, és ez utazást ugy tekintém mint szomoru visszatérést egy temetőbül, — a fáklyavivők (a világtornyok) köröskörül elszéledezni látszának, kiki megy haza felé. A hideg szél' nyögő zugása a csöndben, az árboczfák' recsegése s a kötelek' siri horzsolódása a hajó' oldalán, a csapkodó habok' morgása mind egészitőleg járult a fekete elmerajzhoz; és midőn képzeletem' folyamában a kormányos, kinek a magnestü melletti mécs csak arczát világitá meg, kisérteti lángtekintetével a hajóharangot egyszer meg találá csöndíteni: a kép teljes lett, — ugy szólt az mint utósó lélekharang a kinlódó Irland' üdveért.

LXXVII.

Liverpool, Birmingham, Stratford-on-Avon, Oxford: Augustus' 9-én, 1837.

„Liverpool!" E szóval rázott fel reggel a hajószolga s mind rohanánk a födelre. Az ut parti helységek s parkok köztt vivén, a viz alattunk sötétzavarosan hullámozván, az idő borongó levén, s ködébül a magas góth tornyok, a barna tárházak, az erdő-

sürü árboczok szakadozva s homályosan tünvén elő: ugy tetszék, mintha most másodszor mennék a csodálatos, a phantasticai Londonba, mely után ez első kereskedő város a brit birodalomban. S vasut által köttetvén össze a közel Manchesterrel, mely viszont a legnagyobb gyárváros, elmondhatni: ezt, a szárazon, lakja termesztő, azt a tergerparton, szállító nép; ez készíti az árukat, Liverpool elhordja; Manchester a rakhely, Liverpool a piacz; az ben, gyáraival, a város, ez hajóival, a rév előtte, melyből a készitmények a világ' minden részeibe ezer meg ezer hajókon elhordatnak. De e gyár s kalmárvilágban nem akarok s nem lehet mulatnom, te barátom oly jól tudod mint én, mi szent kötelesség hiv haza. S unja az ember azt a szemtelen zsarolást is. Ha arany pikkelyes ruhában indultam volna el, ez országban bizonyosan egyetlen egy sem maradandott rajtam. Söt gyakran éreznem kellett volna a kapzsi köröm' mérgét.

Délután 4½kor gőzkocsira ültem. Kiérvén az 1½ ang. mérföldnyi sötét tunnel-utbol, mely Liverpool és házainak alapja alatt mélyen a földben egy hegyoldalon keresztül ásatott; utunk egy nyilt vidéken folya, mely bár természeti kitünő szépségekkel nem birt, kellemes vala mint egy müvelt kert s szelid berek, ittott áltövezve egy csillogó vizü csatorna-övvel s megrakva apró dombokkal. S ha az alakzatban eredetiség, a csoportozatban különbféleség, az egészben változatosság hiányzék is, mindent kipótolt az a buja tenyészet, az a kifakadó s általános élet, mi mindenben egyedül kedves és szép, akár nyilatkozzék az mint fény a szemben, akár mint illat a virágban, akár mint hang a légben, akár mint pir az ifju' arczán, s akár mint zöldszin a mezőn és erdőkön. Ohajtván szabadban lenni s körültekintgethetni, utközben a kocsitetőre ültem ki, de keves gyönyört élvezheték a közel kémény miatt, melynek tüzes szikrákkal vegyes gőze rám lelecsapott, s a nagy szél miatt, mely kinszerite untalan s erősen tartani kalapomat, s mely estefelé csipős is lett, „Be kár, mondám szomszédomnak, hogy ily nagy szél fú, egészen elrontja az utazás' kellemét.' „Biz' igen", felele sajnálkodó szomszédom, ki épen foglalatos vala füleit s nyakát egy gyapotkendövel betakarni, szinte kalapját tartva egyik kezével. S pillantok a fákra s egy levelke sem mozog; s megállunk mihamar s látom és érzem

hogy teljes szélcsönd van. T. i. csalódám; a rohanó s vészsebesség okozá a szelet; mely kilencz óra körül oly hűvös lett, hogy a kocsiba vissza kellett buvnom.

S az erőművész nem kocsis e itt, s a gőzgép, mi elül van, nem ló e mely annak parancsa s vezetése szerint fut vagy lép, elé vagy hátra megy s megáll? A kémény mint egy fölvetett lófő, mely a terhét huzó szeleket szívja be; a kiröppenő szikrák mint szemének megtestesült villogó szikrái; a kék füst mint nyiladozó orrának lihegő párája; és a csalódást tökéletessé teszi a kirohanó gőznek azon hangja, mely egészen hasonlít a tüzes mén' prüszköléséhez. S e csoda-ló 30—40 roppant nagy kocsit könnyen ragad, s oly sebesen látszik haladni, mintha egyenes fölületen is völgybe rohanna alá, s mintha az ellenforgásu föld felett egy vasvágatékon lefelé sikamlanék. De messziről nézve még megfoghatlanabb s ijesztőbb tünemény, midőn egy hoszu sort, sem tolatva, sem huzatva szaladni látunk egy füstölgő kémény' vezetése alatt, s kivált rémitő a gőzgép, midőn elválva a sortul, suta szekerkint, minek sem rudja sem sóroglyája nincs, magában mint egy gonosz lélek futkos ide s tova. Ha eleink föltámadnának s ezt igy megpillantanák, rémültökben nem fognák tudni, Istent imádjanak e benne, vagy fussanak az ördögtül?

Birminghamba $9^1/_2$kor értünk, s igy a 97 angol mérföldet (= 21 magy. mf.), utközben utasok' fölvétele s leszállitása végett többször megállván, öt óránál rövidebb idő alatt hagytuk hátra. Ez szinte gyárváros, mely házaiban belöl sok kéjelmet rejthet, de kivül pompátlan, mert ritka angol űz fényt, de kéjelemre mindenik törekedik. Általában a gyárvárosok nem állanak jeles és szép épületekből. Az ipar' növekedtével a népesség is szaporodván, a házak mint szükséges dolgok épitettek. Innét ezen városok' jelleme: olyan házak' összesége, melyek' építésében egyedüli czél a sürgető szükség' kielégitése volt, egyéb semmi, sem szép mü, sem rendes város' alkotása, sem gazdagság' kifejtése, mi csodáltatni kiván. De a legujabb korban mindenikben támadt egy uj rész, mely kidolgozott terv s rajz s a többször érintettem eszme szerint ékesen épül, s a komor vén alak mellett gyönyörü fénypontkint ragyog s vidám kertkint terül el. S melyik város nem szépült a legujabb korban? Kérdezém a párisiakat, egypár tized

előtt Páris az volt e mi ma? ‚Nem', vala a felelet; a Boulevard tekintetlen, a rajta tul eső rész puszta vagy rosz házakkal elboritva, a szajnaparti Quaik, Napoleon' müve, végzetlenek. Kérdezém ugyan ezt a londoniaktul, s mondák, hogy a Regent-park hol most tündérpaloták fényes körben állanak, s a Regent-street' egy része, s a New-road felé eső szép utczák még 1814 körül legelők voltak, hova estenkint s innepeken a nép sétálni járt. Örvend lelkem s reménylek midőn ezeket hallom. Hisz nem haladánk e mi is az utósó három évtized alatt, s addig a külföld is sok részben nem veszteglett e? Azóta nem gyönyörüen épült e Pest s uj része nem állja e ki az összehasonlitást akármely várossal? Pedig a mi álmunkat nem háborgatá ébresztő kürt, söt inkább szellőző kéz őrzött meg abban. S im itt vagyok, barátom, az örökös leczkénél. Mint kinek sebe van, akaratlanul is tapogatására fordul a kéz. Fáj de jól is esik.

Angliában sok érdem van, s természetesen sok emlék, mert ha nap feljött mikép ne legyen világosság, ha a mag elhult miképen ne nőjjön élőfa, ha a szél az égről eltisztitá a fellegeket miképen ne ragyogjanak a csillagok? A bünösnek bitófa kell, a halottnak sirkő, a jelesnek jelkő. Ez országban egyes városok is szégyenlenék ha egy vagy más erényt nem dicsőitnének, nálunk az egész nemzet sem gondol vele; a szivben élnek hazánk' nagy fiai, igy mondatik, igy szól hazug nyelvével a pulya, irigy, fösvény és álnok. Emlékek' sokasága müveltségnek s haladásnak jele a népben, mert ép a jegyzett érdemek' összesége az mi a népet magas polczra emelte, mert ép a hála s elismerés oly erkölcsi erő mi fejlett szellemállapotra mutat; azért ha az utazó valamely országban keves emléket talál, bizvást itélhet: itt még keves vetett érdemet mert keves arat emléket, s mely földben nem vetnek s aratnak, az nem müvelt. Utazásomban különösen sokszor találkozám Britannia' kedvencze Nelson' nagyszerü emlékeivel. Láttam Londonban, Edinburghban, Glasgowban, Dublinban, Liverpoolban, láttam itt, s kétségkivül minden jelesb városban van. De benne, ugy látszik, nem a vitézséget hanem a győzelem' hasznát koronázgatják, mert ez enző népnél mindig első hős ez vagy az nem mivel legvitézebb, de mivel leghasznosb diadalt vivott. A Wellington s Waterloo név mindenfelé már is számtalan utcza,

tér, helység, találmány-nevekben s emlékekben örökittetik; de az angol, máskint mint a francz itt is, nem annyira imádja a vezért küzdéseiben, a dicsőséget homloka körül, a hirt táborárul, mint a diadalmat dus eredményeiben.

A város' határából gyönyörű kertek közt foly ki az ut Oxford felé, s a mindenütt jól müvelt tájék Stratford-on-Avon körül a természettől is nyer nemi bájt, kivált ha a Chapel-House mellett álló őseredeti druidromok körül fölmelegült s megtermékenyedett képzelettel tekintjük. Az agg cserfákkal beárnyékozott halmok magasbak, s völgyekkel és kis zöld rónákkal sürün váltogatják egymást. S különösen egy terjedelmes körben elevenebb, különbfélebb, gazdagabb alakot ölte magára a természet, mintha az itt születendő 'nagy genius' bölcsője körül gyült volna össze innepi tekintetével. Itt, Stratford városkában született Shakespeare, büszkesége Albionnak, s az üresen de tisztán tartott kis faház előtt egy durva fekete táblára van irva: ‚Shakespeare e házban született'. De e városkáé csak a gyermek' bölcsője s a halott' koporsója, dicsősége az embernemé, mely általa rokonabbnak érzi magát Istenekhez. A vallás csupán az erkölcsi erő' kijelentése: de mivel többféle az isteni erő, a kijelentés is több lehet. Shakespeare' összes müve szinte egy isteni kijelentés.

Utközben, kivált a birminghami kertek közt, virágokkal futkostak utánunk a gyermekek, de az ilyen bokrétának, melyel a kocsik után szaladoznak, sorsa többnyire az mi a vén lyányé: annyinak kinálták s még is megvan. Woodstockba érvén megnéztem Blenheimot, e hires parkot s lakot, melyet Marlborough herczegnek győzelmeiért a parliament ajándékozott, e végre öt millió p. forintot szavazván. Az épület gazdag, a teremek fényesen butorozvák s ékesitvék képekkel a leghiresb müvészektől, s a zöld s fadús roppant nagy park méltó arra, hogy egy gazdag nemzet által ajándékul adassék.

Ide igen közel van a nevezetes Oxford. Megpillantván meghökkenék mint az, ki ismerősének csalólag hasonló testvérét meglátván, megzavarodik; az ismerős képpel idegen áll előtte. A cambridgei ó alakokat s góth épületeket látom de ez még sem Cambridge; hasonló hozá s még is más; de szinben, korban alakban félreismerhetetlenül testvérek. Sok emlékezetes és jeles

van e városban, s rám nézve a 25 collegium s 5 terem közül a legroskadóbb, legalacsonyabb is, mit könnyen befut a zöld repkény, különös bájjal s vonzalommal birt; de már itt, nem ugy mint Cambridge-ben, hamarébb megszüntem csodálkozni, s vágytam e collegiumok' belső szerkezetét megismerni, mi okbul rev. Wm. Palmerrel, egy Magdalen-collegiumi oly tanult mint szives fellow-val gyakran társalkodtam.

Az egyetem nem egyéb mint a collegiumok' összesége. De a collegiumok, eredetökben, europai nevezettel monasteriumok valának, nem iskolák nyilvános tanitás, hanem kolostorok Isten' dicsőitése s a vallástudomány' életben tartása végett; e szerint bennök bizonyos számu, többnyire szegény ifjaknak lak, étel s ruha adaték, hogy az egyetemi oktatásban részesülhessenek, bizonyos számuak pedig, rendszerint graduáltak, mint fellow-k (társak) az intézet' még több javával éltek, s fölébök helyheztetett egy fő, ki vagy mester vagy elnök vagy dékán nevet viselt. Tanitásra az alapitványban tagai nem köteleztetnek, némelyikben nem is emlittetik, néhányban csak megengedtetik, de sehol nem parancsoltatik. Csak a reformatio után vétettek be idegen tanulók is, t. i. kik az alapitványnyal semmi összeköttetésben nem voltak, de ben laktak mint szokás volt a kolostorokban, s ez folyton folyt, mig végre az egyetemmel a jelen szoros kapcsolatba jövének a collegiumok s lőnek ‚collegium sociorum-bul' collegium scholasticorum-má. De némelyik régi jellemét maiglan megtartá, p. o. a Magdalen nevü inkább monasterium mint collegium, mert benne nincs iskola csak a demifellowk s kolostorbeli éneklő gyermekek' számára; mert a fellowknak minden kötelessége szünnapokban kétszer, szorgalom' idején négyszer megjelenni a kápolnájokbeli istentiszteleten, s ha parancsoltatik, irni e vagy ama theologiai munka ellen. Tehát némelyek most is collegium sociorum, mások: collegium scholasticorum, mikben fellowk is de idegen tanitványok is laknak; a hires Christ Church pedig collegium fellow nélkül; s a teremek (hall) csupán iskolák, mik sem fellowkkal, sem alapitványnyal nem birnak.

A collegiumokat két szempontbul tekinthetni; először mint jótékony alapitványokat tanulók s graduáltak' tartása végett, másodszor mint nevelőintézeteket, mikben az egyetemi fokra törekvő

ifjak laknak s ‚tutorok' felügyelése alá helyezvék. Ama' szempontbul tekintve a collegiumok független testületek, melyek az egyetemmel semmi összefüggésben nincsenek, és saját törvényeik által, miként azokat az alapitók megirák, kormányoztatnak.

Mindenik collegiumnak van egy feje, kit rendszerint a fellowk s magok közül választanak. Véve a collegiumot mint nevelőintézetet, a mester vagy elnök a fenyitékre nézve nagy hatalmat gyakorol, de egyéb ügyeiben ő is csak egy taga a törvényhozó tanácsnak, mint akármelyik fellow. Többnyire eyyházi személy; hivatalát holtig tartja s megházasodhatik. Jövedelme hét fellowéval egyenlő.

A collegiumot képezik s igazgatják a fellowk; az elnök maga is fellow, első a hasonlók közt. A fellowk' száma különböző, 12 és 70 között változik. A fellowk többnyire graduáltak de nem mindig, mert választásuk a szabályoktol függ, mik mindenik intézetben máskép hangzanak; például, némelyben az alapító' rokonai, vagy bizonyos iskola' tanitványai, vagy megnevezett megyék, s egyházi kerületek' szülöttei választathatnak fellowkul, másokban a választó collegium söt az egész egyetem' tanitványai. E szerint némely collegium' fellowtestülete nagy elméket s jeles férfiakat egyesít magában, s ez ott eset hol szabadabb mezeje van a választásnak, másé ellenben mind ezzel nem dicsekhetik, s ez ott az eset hol a választás' köre szük. A fellowknak, de ez nincs kivétel nélkül, egyházi személyekké kell lenniök, mi okbul a szabályok időt engednek pályát választani, s igy egy nagy rész, mely a papi rendbe nem kiván lépni, keves év mulva megszün fellow lenni. Hely ürül akkor is, ha valamelyik megházasodik, mert ezt tiltja valamennyi collegium' szabálya, és ha a collegium által adható papságot s hivatalt elfogadja, vagy oly idegen életmódot fogad el, mi a fellowsággal össze nem fér. Ekképen a fellowk egymás után gyorsan következnek. Mindenik fellow kap szobát, ruhát, asztalt s mi e költségen fölül a jószágok' jövedelméből s tőpénzek' kamatibul megmarad, elosztatik, s ebből évenkint egy-egy fellowra jut 1000 — 6000 p. f., a szerint a mint az intézet gazdagabb vagy szegényebb. S a háztartás' költsége is sokra mehet, részint mert az asztal jó, én is tanuja vagyok, részint mert a személyzet számos, s csak a Magdalen nevüben, mely koránsem

legnagyobb, 42 fellow, 30 demifellow, 4 káplán, 2 tollvivő, több énekmester s énekgyermek s egy orgonás él. Alapszabály szerint a fellowknak Oxfordbul eltávozniok nem szabad, de az sem ebben sem másban nem tartatik meg pontosan: az alapitvány' betűjekint egy Magdalen-fellow' étele naponkint „1 shilling, 6 pencenél" többe nem kerülhetne, s most reggelije is többe kerül.

Az alapitványi iskolások szinte a collegiumhoz tartoznak, de annak nem oly fő s fontos tagai mint a fellowk. Választatnak az alaptörvények által kijegyzett körbül, de mindig a még nem graduáltak közül, s ezekül elválasztatni a vágy nagy, kivált azon collegiumokban, mikben az iskolásokbul régibbség szerint fellowk lesznek. Az iskolások s tanulók, mint a fellowk is, saját iskolai ruhát viselnek, mely szögletes, ellenzőtlen sipkábul s egy felölthető de ujatlan palástdad lebegő öltönybül áll. Egyegy iskolás' hasznát 200—1000 p. fra tehetni; egyébiránt fenyitékre s nevelésre nézve ezek a független tanulókkal azon egy lábon állanak. —

A tanuló, kinek ide jöttekor latinul s görögül már kell tudnia, valamelyik collegium' könyvébe beiratván, az elnök által a tutorok egyikének vagy másikának keze alá adatik, kik mind a fellowk közül valók; de minthogy a tutorok a tanitandókat egymás köztt megosztják, a tanuló valamennyi felügyelésének alája esik. A collegiumi tanulmányok mindössze állanak néhány latin s görög classicusokbul, vallásbol, és mathematicai könyvekből; tudomány, például történet, philosophia stb nem tanittatik, hanem olvastatván Livius belöle a romai, olvastatván Thucydides belöle a görög történetet, olvastatván Aristoteles belöle a logicát tanulja a tanítvány. ‚Az értekező beszédeket s kézikönyveket nem hagyjuk helybe, mondák nekem, mert ezek által a tanitó saját hypothesiseit tolja az ifjakra, mi fiatal lélekben tartós előitéletet szül; a kutfőt magát nyitjuk meg nekiek'. Itt megjegyzem, hogy egy iskolaévben négy határidőt számlálnak, s hogy egy ily év a hoszu szünet miatt csak félévbül áll. Ki három évig a collegiumban lakik, megvizsgáltatván a vallásbul, azon görög s latin classicusokbul miket maga választ, Aristoteles' nevezetesb könyveibül, a mathesisből, s irván angol és latin munkát, lesz bacchalaureus artium, s ekkor az academiai pálya végződvén, a legtöbb elhagyja az egyetemet;

ki magister artium akar lenni, még három évig vár, de abbul csak egyet kell a collegiumban eltöltenie; ki jog vagy orvostanár is, amaz tetszése szerint elmehet Londonba a törvényszékekhez vagy utazni Olaszországba, ez járhatja a kórházakat vagy vigadhat Párisban, ha négy év után megtér s kiállja a vizsgálatot, leend jog vagy orvostanár.

Mit azonban kezdetben mondék, hogy az egyetem a collegiumok' összesége, nem áll egészen, mert valaki lehet egy collegiumnak taga a nélkül hogy taga volna az egyetemnek és megfordítva; igy minden fellow mint ilyen csak collegium' taga, mint graduált csak az egyetemé. De tanuló nem tartozhatik az egyetemhez, hacsak collegiumai közül valamelyiknek könyvébe nem iratott be s falai köztt nem lakott, sem senki a bacchalaureus artium egyetemi lépcsőre nem emeltethetik, ha collegiumi oktatást valóban nem nyert azon collegiumban melyhez tartozik. S csak e lépcsőig szükség egyetembeli oktatást venni, ezen fölül minden lépcső megadatik, akárhol járt s tanult legyen is időközben a vizsgálandó egyed, ha t. i. elkészültnek találtatik. E szerint az egyetemi oktatók (ezek mint ilyenek nem tagai a collegiumoknak) leczkéit senki nem kénytelen hallgatni, mert nem szükséges sem arra hogy valaki egyetemi lépcsőre emeltessék, sem arra hogy collegiumi hasznot kapjon, s ez okbul némely oktató évenkint alig ád néhány órát; azonban vannak kevesen népszerük s hiresek is, kiknek teremei tömvék hallgatókkal.

Az egyetem' ügyeit viszik az artium magisterek. A helybeliek képezik a congregation-t, mely a lépcsőadás körüli kérdések fölött itél; s ugyan ezek és mind azon vidékiek, kik illető collegiumaik' könyvébe magokat évenkint följegyeztetik, képezik a convocation-t, mely az egyetem' törvényhozó gyülése. De hatalma igen korlátozva van az által, hogy az inditványjog egy biztosságnál van, melynek tagai az alcanczellár, proctorok, s a collegiumok' fejei. Hogy az egyetem a parliamentbe két követet küld, ismeretes előtted is; az ország' törvényhozása előtt minden érdeknek s igy a tudományénak is kell képviseltetni.

S honnét van még is, hogy a föiskolák' ily tökéletlensége mellett Angolország oly sok nagy férfiakat mutathat? Nem onnét e hogy az egyetemi nyilvános népélet' nagyszerüsége s hatalma

tevékenységre s elmélkedésre ragad mindenkit? annyi igaz, hogy az angol nép nagyságának forrása: munka s cselekvés, mit élet szül s mi csak életben gyökerezhetik. Nem onnét e, hogy az iskolaévek hamar elmulván, az ifjura nézve hamarébb el jön a szabad kor melyben öncselekvővé s öngondolkodóvá lesz? annyi igaz, ki meddig tanitvány addig rab, ki az iskolát tizenkét éves korában hagyja el már ekkor, ki 30 éves korában csak ekkor nyeri vissza lelki függetlenségét, mert sok ezer tanitvány közül egyben alig találkozik szellem, mely a tanitó' ellenében szabadságot birjon vivni magának. Nem onnét e, hogy az ifju folyton s egyenlően megoszlik iskola s élet, és igy theoria s gyakorlat, szemlélet s valóság között, s midőn a classicusok fejtik s művelik a lelket, az élet itéletet ád? annyi igaz, az angol nem sok de alapos ismerettel bir, emlékezetét nem csodálod de minden tárgyat sajátilag s ügyesen fog fel, mibül kettő következik: egyik hogy saját eszével okoskodik, másik hogy lélekereje kibontva, felrázva, megnyitva van, mi ismerettel eltöltve, miként nálunk, olyan mint a beirott lap, mást nem irhatni rá, a nélkül olyan mint a nap, mely mindent megvilágit. Mondám valahol, némely nép tömegestül ez vagy az, müvész az olasz, kalmár a zsidó, utána teszem, az angol tömegestül különös s eredeti bélyegü nép. —

Reggel 10 órakor London felé megindultunk s könnyü szélkint gyorsan de lágyan haladtunk a páratlan jó uton; az angol bérkocsi' lovai nem oly szegényül néznek ki mint az europai bérkocsikéi, mind uri fogatnak vélnéd, mert a bakrul hajtott ékes szerszámu négy ló legalább 800 p. f. A vidék szép, s kivált tekintve egy magas parttetőrül, Oxfordtul mintegy 15 a. mfldre, melyen állva a környék királyi roppant parkkint terül el lábaid alatt. Néhol csinos mezei házak s ligetkertek tünnek fel, melyek mindannyiszor mennyiszer szembeötlenek, megkivántatják velünk a maradást. Mi szép fészket készit magának itt az ember! Látni roskadó házakat is, melyek meztelenül szánakodásra inditnának, de rózsafákkal, mint egy élő virágfátyollal be lévén boritva, gyönyörei a szemnek. És köröskörül is terepély rózsabokrok levén elszórva, hajlik hinni az utazó, hogy a dőledező épületet nem a szegénység de a megelégedés lakja, mely nem kiván uj lakot.

Hat óra alatt 12 magy. mérföldet haladtunk, mert négy óra tájban már Londonban valánk. S igy a csöpp, mely párologva a magas légbe egy keves időre felemelkedett, ismét visszaesett az oczeánba. Én vagyok, barátom, e csöpp, s London az oczeán.

LXXVIII.

Képek Magyarországrul a külföldön.

Hatodik kép. N.Britanniában.

A foglaló, melyben a hajdani, a 15ik századbeli Magyarország' képe állt, most s azóta üres. Rólunk, alkotványunkrol, nyelvünkröl, állapotunkrol itt semmit nem tudnak. Csak a tokaji bor' hirét ismerik, de magát azt sem. Az ujabb időben sokan kezdik a földrajzon a Dunát keresgélni; talán igy majdcsak ránk akadnak.

Midőn engem' kérdének, ki vagyok? nem csodálkozám, hiszem én az embernemnek $^1/_{900,000,000}$atoma vagyok; de midőn hazámat s nemzetemet megnevezvén, azt kérdék, hol az s mi az? fájdalom szoritá össze mellemet, s szenvedtem pokolbeli kint.

LXXIX.

Londonbul s a hajórul, Augustus' 16án, 1837.

E naplóm, barátom, Albionbul utósó hozád s talán a legrövidebb, mert mikor időnk rövidül dolgunk akkor szaporodik, s mint a hegyi patak, akkor sietünk és sürgünk legjobban, midőn az omláshoz legközelebb vagyunk. Pedig most kellene legtöbbet irnom, mert Angliát s népét most ismerem legjobban, de mi emberek irni mindig akkor szününk meg, mikor a tárgyat épen legjobban értjük, s mikor kezdenünk kellene irni. De hiszen sok ellenkezésre találunk az életben, kezdve ott hogy az emberben a legtökéletlenebb s legtökéletesb egyesül, s végezve ott, hogy a beteg élni s az egészséges halni kiván. El akarom számlálni? Isten mentsen! A londoniak közül emlitem azt, hogy szellős nagy piaczok hagyattak a városban az egészségért, és a temetők, mikbe

halottak takarittatnak, szinte a városban vannak az egészség ellen; az angolországiak közül azt, hogy népe legtöbbel adós és leggazdagabbnak tartja magát; a nagy városiak közül azt, hogy a leány selyemben s aranyban sétál az utczán, s hon házat mos s a szobabérlők' csizmáit tisztitja; az europaiak közül azt, hogy az angol s francz szabadnak hirdeti magát, s dohányt, mi kenyér s viz után első szüksége, nem szabad termesztenie.

Még csak a Tower-várat emlitem meg, mely oly fölötte emlékezetes hely az angol történetben, elébb mint fejdelmek' laka, utóbb mint statusrabok' tömlöcze; falai most a koronát, fegyvertárakat s országos iratok' kincsét őrzik. Nyugat felé mutattatik két ablak, mely görnyedni látszik mint a bün' terhe, lélekismeretének vádja alatt összeesett ember; — ott volt Gray Johanna fogva, s az ablak előtt azon helyen végeztetett ki, hol a kövezet' ritkasága miatt feketlik a tér. Alig van személy a világtörténetben, mely lelkemben annyi sympathiát gerjesztene mint ő; nő ugyan de még is gyermek, királyné ugyan de csak mint báb minek nincs akarata, megholt ártatlanul, mások hibáiért, — a megváltókint. Egy teremben ott van a bárd is, melyel Boleyn Anna feje elüttetett; nem széles és igen vékony, mint nyele is, mi korhadsága miatt e napokban kettétört. Tapogatám élét. Mint illetésre a harmonika megzendül, e szörnyü fegyvert érintve megüti az embert a melancholia. Trón és hóhérpad; mi nagy távolság s még is hányan megjárták! VIII. Henrik, Erzsébet, Mária nekem három szörnyeteg. Azóta számolt mind a három ha van biró, ha nincs, akkor csak azt tudom hogy az áldozatok megölettek. — Ha látjuk hogy az utczán verekednek, s az erősek öszetörik a gyöngéket, s aztán széltoszolnak, kérdjük: tehát igy marad ez? Ott vége van hogy az összetört sirjon, a győző örüljön? Ezt kérdi az ember akkor is, midőn a földre s melynek szinhelye az örökös tusára tekint. Kell lenni birónak mert pör van, mert bün van, mert erő és gyöngeség vegyitve van; kell számoltatni kik másoknál több hatalmat s tehetséget kapván, azzal visszaéltek; kik ezt mi áldás' forrása, átokká, mi élet' bővsége halál' örvényévé változtatták. Ne Istenért, tenmagadért hidd ember hogy van Isten, és más élet. Hiszen ő rá nézve a te életed a roppant teremtésben, a ragyogó s kerengő csillagok s világok' özönében parányiság s

mulékony mint harmatcsöpp, melly alig esik le az ur' kezéből a fűszál' hegyére s már megpattan, mely neki inkább törvénye mint gondja, s inkább gondja mint szeme előtt van: de magadra nézve vigasztaló lesz hinni az igazságtalanság' sulya alatt hogy biró, a vérpadon s kedveseid' koporsójánál hogy más élet van.

Midőn Londonbul elmegyek, egy kedves barátot benne bucsuzatlanul hagyok el. Képzelem, te barna olasz legény, ki sipládáddal utczánkon csaknem délutánonkint megjelenél, mi gyakran fogsz ablakomra föltekintgetni; szemeid keresni fognak de nem lelnek, minden nap reményltet s mindenik megcsal, gondolkodol és ki nem fogod találni, ki valék s hova lettem? Én örökre megemlékezendem az általad szerzett kéjes délesti órákrul, melyekben ujaim közül kifordult a toll, mert a lélek semmit nem monda neki mig sipod' édes hangjai röpkedték körül; s ugy hiszem, magadban te is kedvező szelet kivánsz a tengeren nekem, ki zenédet szivesen meghallgatván adtam örömet lelkednek, s röpitvén le egy pár garast adtam bért fáradságodért. Ha az utczán marionetti bohóskodik, nézhetném fizetés nélkül a csoportban, mint nézi a csoport: ha ablakom alatt sipládás zenél, hallgathatnám látatlanul szobámban, mint a többi utczabeliek; — de ezt soha nem birám tenni, élv után az adást oly természetesnek érzem, mint szó után a viszhangot. Örömet vettünk, adjunk érette örömet. Ez a lélek' természettörvénye, s hogy ez, mutatja ellenkezője, t. i. ha a mulattató nyakunkra jön s nincs kedvünk ügyelni rá, vonakodunk adni egy fillért is, mert örömet nem vettünk; nincs mit köszönnünk igy nincs miért adnunk. Néha bennem is megszólal egy felekezet: ‚miért kivetni pénzed', ha élvezhetsz ingyen? vajjon magad vagy e ki igy cselekszel? Ládd, e csoport százbul áll, s alig vet kettő; az utczabeliek' nagy része az ablakfüggöny mögé vonul, s nem láttatván nem pirul örülni s nem fizetni?' De ilyenkor egy más hang azt kérdi: ‚vajjon igazságos e ez? Igaz, te nem hivád a szegény sipládást, s nem követelheti hogy saját házadban befogd füleid', de nem is kiált rád ha megpillantott is, hanem reményben végig forgatván dalait, egy szót sem szólva szomoruan odább ballag. Élvezni akarván, nemde elmégysz s fizetsz ott hol örömet kapsz? S nem érdemelne az valamicskét, ki helyedbe jön s az örömmel, mit nem vártál, meglep? Ez és

az köztt semmi különbség, ennek még azon elsősége van, hogy édesb mert váratlanul jött. Ha ott az örömért fizetél, itt is azért fogsz; nem tenni rajtad áll, de meglátod, adósnak fogod magadat érzeni.' Ha e válasz sem győzne meg, a szegény sipládás' sorsába gondolnám magamat s onnét okoskodnám. Az igazság' isteléhez ha a részvété is járul, hatalma ellenállhatatlan.

Ma reggel 7 órakor ‚Giraffe' gőzösön hagytam el az angol földet, melyet midőn megérkezém bámultam mint gépet, minek alaka s mozgása csodálatos bár belseje titok, s melyet most még inkább bámulok, miután kerekei közé pillantottam. Körülnézvén a hajón s ismerőst nem látván, egyedül érzém magamat, s vonulék a hajó' orrába hol két oldalt fölfölcsapkodtak a habok, s leveled, miben szomoru hazai hireket irsz, ujra olvasám. S hazafiui kinos ábrándimbul csak Margate-nál ébredtem föl! Az utazók föl alá sétáltak a födelen. Ugyan hát ezek mivel küzködnek magokban? Az ott egy ifju spanyol herczeg; kiüzék vagy a félelem üzte ki? nem akar honában jelen lenni a nagy pillanaton? Ha igy van, félek hajótörést szenvedünk vele. Egy igen fiatal angol a jóreményfoktul jön s megy — kétségkivül remény után. Odább egy német gróf' elébe asztalt tettek, eszik, iszik s most alunni készül; a haza' dolgait ez ur, ha jól sejtem, a német irókra bizta. A lábtón, mely a hajótárba levezet, néger gyermekek mászkálnak, s rájok egy vén néger asszony vigyáz Afrika' partjairol: gyermek s vén asszony mindenütt boldog hol jó dolga van. Néhány hollandi tözsér élénken vitáz; de nyelvök szám, s az isteni mathesis nagy eszméket bir ugyan kifejezni, de a legkisebb érzésnél megakad. Két ifju házaspár mint két összeforrott fa együtt ül, áll, jön, megy, ez igen sokat érez de csak kéjt, s egyik a másikban Istent, mennyet, hazát föltalál. Tehát ugy is, mint kit a haza' emlékezete, e legnagyobb kin gyötör, egyedül valék!

Ha minden elhagyott, fordulj a természethez s ez megért; nem kérdez de meghallgat, néma marad de választ ád, egy szót nem szól de megvigasztal. A reg kiderül s földerit; az est veled elsötétül s bánatoddal megosztozik; a hab' fényes teste s játéka elszórakoztat; a szél lelkednek szárnyakat füz fájdalmaidbul kiemelkedni, s a virágos zöld mező reményt lövell kebled' vad kinaiba. Gondolatim is a fellegekkel szövetkeztek, mik a hájó fö-

lött előzve röpültek el Holland felé; itt hagyák a hajót, mely embert sokat vitt, de barátot s rokonkebelt nekem egyet sem.

Széllel indulánk el, mely a nyilt tengeren vészszé vált. A hullámokat mélyebben szaggatá föl s a hajó félelmesben dölönge mint minap az irlandi tengeren. Az utazók nyögve, sápadtan, ökröndözve siettek le a szobákba, de én most is mentt maradék a tengerkórtul. Este tizenegy óra tájban kiléptem a födelre körültekinteni. Sötéten el volt borulva, az eső sürün esett, nem élt más csak a szél, mely fön az árboczok köztt futt s üvöltött, és csak a habok melyek lármázva zuhogtak a hánytvetett hajó körül. A mennyire a vakhomályban elláthattam, mindenhol az elborult ég, a hova tekintettem mindenütt tajtékos és zugó tenger, semmi egyéb sem közel sem messze csak a magános hajó, melyen, esőben s szélben, hajadon fővel, én a kétségbesés' szobrakint álltam, és e halott-csöndös hajón körülem senki nem látszott lenni és élni. Valólag nem lehete látni semmit, sem az esőt mely csurgott, sem a szelet mely zugott, sem a vizet mely csapkodott, sem az eget melyet borulat takart, mind ez egy fekete szinben vegyült össze, miben az elemek megvoltak, de elkülönözetlenül mint a sötét chaosban, s én e rettenetes ősvilág hajósának látszám, — föld, viz, lég higan összezavarodva, s fölötte mint köd ült vala az éj. Mintegy kivül érzém magam' a gondviselés' határán. Letekinték a hajóba; minden aluvék! Erőködém látni partot vagy szigetet vagy más hajót; hiában, mindenfelé csak a tenger' vad morgása! Világtornyot vagy árboczlámpát keresék; üres sötétség mindenütt! És a mennyen sem találtam egy csillagot sem, mert azt vastag felhő boritá, miből csodálatos siró susogó hangon omlott az eső. Nem tagadom, mellem e pillanatban összeszorult. ‚Hát senki sincs velem e rémitő helyen?' kérdezteté velem a megrémülés.'

„Van, Isten van veled!"

NÉMETALFÖLD, BELGIUM, s RAJNAVIDÉK.

NÉMETALFÖLD,
BELGIUM, s RAJNAVIDÉK.

LXXX.

Rotterdam, Augustus' 17én, 1837.

Holland a sétányok' országa. S én csak keresztül sétálom, költöző madárkint utazván rajta végig mely sohajtva s fön a légben panaszosan kiáltozva röpül el paradicsomtájékai fölött, mert nem telepedhetik meg, sem nem mulathat, sorsa mennie készti a földre hol társai vannak. E szerint itteni utazásom egy kedves álomhoz hasonló, mely esttöl reggelig tart, s hogy belőle ne ébredjek föl nem nyulok a valóságba; e népélet' költői arczát nyomom emlékezetembe, terheit s bajait, van nekem elég, nem akarom sem ismerni sem viselni.

Szomoru éj után vidám napra viradánk. A ragyogó tenger' felszine alatt homályosan feküdt az alacsony lapos Holland, melynek széle gátakkal köröskörül mint egy széles kalapé felgyürve van, meggátolni a háborgó tenger' beomlását. Szerencsénkre dagály levén, fenakadás nélkül ereszkedheténk be a Maas folyamba, mely Rotterdam alá vezet.

Holland egy saját jellemü ékes kis világ, s ezért kedves tünemény az utasnak, mert minden uj egy élvet ád a léleknek, s minden megszokás egyet vesztett vele. Ha, jövén Londonbul, a Temze' két partján száraz kietlenségben sötétlő raktárak s iparmühelyek komoly csodálkozásba sülyesztének bennünket, először itt, Rotterdamnál mosolyodunk el ujra, midőn a Maas' partján terepély zöld fák' árnyékába lépünk mely a városnak édes kerti tekintetet ád, midőn a városban sürün elágazó csatornák' partjain s a városszéleken is gyönyörü sétányokat találunk, midőn ittott velenczei utczákat látunk miknek házai a vizből látszanak kinőni, s ajtói s ablakai egyenesen a csatorna' hajóiba nyilnak, midőn magas billentyüikkel 65 felvonó fehér hidat pillantunk meg a csatornák fölött, ezekben pedig ékes sajkák és hajók usznak és állnak, némelyiken a dolgozó matrózok énekelve forgatván a csigakereket, némelyiken kifeszitett sátor' hüsében költvén ebédét a hajónép. A házak többnyire keskenyek, de magasak és kivált hoszak, mind téglábul épitvék s mind tüzfalakkal, miket kü-

lönbféle faragványok ékesitnek. E tüzfalas épitést nem lehet kedvelni, mert festessenek a házak bár száz szinre, bár legyenek a homlokfalak különbféle alakuak s ékesitvék ezerféle faragatokkal; az utczákat igen egyhanguakká teszi, mit a szemen kivül bizonyit az is, hogy a hollandi városokban az utczákat egymástol megkülönböztetni igen nehez. Ez épületeket kettő szépiti meg; először a roppant ablakok mik a padozattul a padlásig érvén, söt néha két emleten is végig nyulván, ragyogtatják az épületeket s apró házaknak is némi palotatekintetet adnak; másodszor, a példabeszéddé vált hollandi tisztaság, mi szerint nemcsak a pitvar, de a ház' eleje, söt az utcza is naponkint mosatik. Hol bőven s könnyen kaphatni vizet, ott tisztaság s csak ott uralkodik; a hollandi a vizet ablakából s ajtajából meritheti, az angol ezt csöveken vezeti házába, s e két nép' laka egyéb népekéhez képest ünnepi terem. De a kettőnek tisztasága köztt még is nagy a különbség; a hollandi, hibásan, czélnak veszi, mi okbul a tisztálkodás az alkatmatlanságig üzetik; de az angol, józanon, eszköznek tekinti mi nélkül nem lehet comfort, s igy törekszik reá, mert viszont comfort nélkül angol nem lehet.

A vásár, miben falusi s városi emberek és öltözetek érdekesen vegyültek össze, nekem idegennek mulatságos kép volt, s egyes piaczok emlékeztettek azon piaczokra, miket a németföldi iskola' festészei oly szerelemmel s gyakran annyi gonddal s szerencsével ábrázoltak. A nép seregesen jött s ment, sátrokban kalmárok sürgöttek, ponyvaszineik előtt zenével állongtak a tarka alakosak, csalogatva a sokaságot, de legsajátságosbak voltak a festett deszkákbul szobákra épitett s rojtos függönyökkel kipipérézett ablaku étházak, mik előtt egyegy kövér asszony magasan ül karszékében s messze ragyogó rézedényböl csurgat le tésztát a forró vaslapra, mit bámész csoportok nedves ajkkal gyülnek körül. A vásárnak itt egészen más jelleme van mint nálunk, a nép itt oly néma, csöndös, s tiszta ünnepi mint bucsujáráskor, s e szerint itt a vásár még most is rokon a vasárnappal; ellenben nálunk a tömeg barna s zajlódó mint két összeomlott tábor, minthogy a vásár csakugyan két ellenséges elemnek, adónak s vevőnek tábora.

Egy ifju angollal sétálgaték, ki nem vala hozám őszinte mi-

dön mondá: ‚igen kellemesnek találja Rotterdamot'; mert bár gyönyörködénk Hollandban s Rotterdamban, egyikünket sem az edény bájolt meg, hanem a virág mi benne nő, t. i. a szépnem. E földet igéző szép hölgyek lakják, ugyhogy itt épen nem kell költőnek lennünk hogy kitaláljuk a hasonlóságot a hölgy' arcza és a rózsa, szeme és a kék nefelejts, fogai és az alabástrom közt. Nem is képzelhetsz szelid ábrázokat milyenek itt rád tekintenek; az ember elbámul s óvakodva lép el mellettök mint egy szent oltárkép mellett. Husvét' hajnalán fölkelvén s a kertbe sietvén, miként tekintek a harmaton kifejlett kék hyaczinthba ugy tekintek itt a mennyei kék szemekbe, s ha elfordulnak az is baj, ha el nem fordulnak az is baj, amaz mert elvesztjük őket, emez mert elveszünk bennök. S bár e hölgyeket gyémánthoz, csillaghoz, virághoz hasonlitsam, még sem eléglem, mert tudom ugyan hogy te képzelsz egy szép gyémántot, egy fénycsillagot, egy ékes virágot, de nem hölgyet milyent a csatornás Németalföld nevel. De a hollandi szépek nemcsak szép virágszálak zöld mezőn, de szép virágszálak szép pohárban. Mert a fehér nép itt rendkivül tiszta s csinos, s ki öltözetrül szok itélni, az itt minden napot innepnek mondana. Különösen ékes a Stuart-Mária fejkötő, mi alatt sokan széles arany vagy ezüst lapot hordanak, mely a fejháton körül a homlok' két széleig jön. Képzelj tehát, barátom, egy gyönyörü lényt, pirosan ifjat mint a rózsa, szelidet mint a galamb, tisztát mint a friss hó, s körülbelöl sejted mi egy hollandi hölgy, uri vagy póri mindegy, mert a szépség s tisztaság egykép közös csak a gazdagság nem. Pedig a tisztaság félszépség, s az ember hol testi tisztaságot lát ott erkölcsit is hisz; ártatlanságot az életben, hívséget a szerelemben, őszinteséget a beszédben, nemességet az érzelemben, s e szellemi koszoru alatt melyik arcz nem válnék angyalévá?

Este indulék ki e városbul, mely, Erasmust szülvén, világtornyul szolgála egy század' borongásaiban. Midőn Londont elhagyám titkos örömet érzék, mi onnét eredt hogy megmenekszem azon apró kellemetlenségektől miket Angliában az idegen szenved; midőn Rotterdambul elutaztam szinte kedv várt reám, mert tul rajta a falusi élet és képek, a gazdasági szerszámok, földek s növények némileg otthonra emlékeztettek. ‚A kert alatt vagyok

már', gondolám mint gyermekkoromban, s örültem mint akkor. Mert a sziv erősben függ a házi tüzhelyen mint gondolja a kiutazó ifju. Boldog vala mikor kiutazék, s még boldogabb mikor megtér. A csirát keblében hordá a szeretetben, ennek a távolban vágy a virága. De nem vágy e az is mi kivon a külföldre? S e vágy is e szeretetből nő? A szó ugyan az, más értelme. Ismeret vagy gyönyörvágy mi kivon, amaz erejét veszi az elmébül, ez a szenvedélyből; mindkettőnek természete a nyugtalanság, amazé ismeretért, emezé élvért; de mint a honvágyé, nem kinos nem fájdalmas egyiké sem.

Mi vezet a külföldre? Képzelet. Mi vezet haza? Emlékezet. Mióta Europába visszaléptem s szabad hinnem, hogy az a szél mi arczomat az est' és reggel' hajnalán megcsapja, egyenesen a karpatok mögül érkezik, s lehelletében sohajtást s zugásában köszöntést számomra is hoz: azóta százszor is gondolkodtam, mint találandom kedveseimet, mint lepjem meg őket, s tölük mint fogadtatom? Ábrándomban elsülyedve, léptem, ajtót nyitottam, csókot adtam s vettem, regéltem, s megint fölébredtem. Emlékezet vezeti a képzeletet.

Különös az ember azzal, mit lát tapasztal, érez. Mint a méh a mézzel, minden rakodással haza akar futni.

LXXXI.

Haaga, Augustus' 19én, 1837.

Haaga is tiszta, csatornás, sétányos mint Rotterdam, de még kellemesb. Egész piaczok lombos fák' árnyékában fekszenek, ugyhogy e város nem egyéb egy nagy parknál, kivált ha vele összefoglaljuk a mellette terülő világos ligetet, melynek eleje mulatóházaival a bécsi Praterre emlékeztet, s hátulja egy pompás angolkertet képez tóval s rajta hidakkal s a hires Palais du bois-val. S parkhoz anynyival inkább hasonló e város, mert nem kereskedő hanem az udvar s nemesség' nyughelye lévén, az utczák csendesek, a csatornákban nem hemzsegnek sajkák, s a sétányok' homályában csak gyéren lebben el egyegy hölgy tavaszi pillangókint; ily szép s ily nyugalmas csak egy fördőváros, előtte s utána

a fördő évszaknak. S nemcsak esteket szépitő holdfénynél, de nappal is ideálvilágban érzené itt s vidéken magát az idegen, ha a viz' sebesb kerengése által a csatornák' némelyike büztelenné fogna tétetni. Azok közt miket itt láttam, engem' leginkább meglepett a gazdag chinai műgyüjtemény, s legtöbb gyönyört adott a képtár, s ebben kiváncsi voltam ismerni az 1826 sz. alatt, Geernaerttöl: „Mèdecin hongrois visitant une malade", nem tudván kitalálni miképen jöttek orvosaink ily hirbe. Egy fekete haju s bajszu ifjuember gondolkodólag tapintja a beteg nő' kezét; az orvos, ki épen nem látszik annak, széleske kalapot visel, egyéb öltönyét jobbadán eltakarja egy lehulló köpeny. De még is látni hogy ruhája nem magyar, s ez igy levén, s a képnek legalább az aláirás szerint történetre nem lehetvén vitetése, miért tehát ‚mèdecin hongrois'? Vizsgálodtam s ime oldalt megpillantok egy gömbölyded ládácskát, az asztalhoz támasztva pedig egy nem vastag de görcsös botot szijrojttal. Az arcz nemes, de mind e mellet sem kételkedém, hogy ez tót vidékünk' egyik olajárosa; e kuruzs nép külföldön magyar orvosnak neveztetik, mint hallám még Casselben.

Innét Amsteldam felé Leydenen s Harlemen által gyorskocsin utazám, de a hollandi gyorskocsik szerfölött lomhán haladnak, bár az utak e kőtlen s hegytelen országban igen jók, mik csodálatos szorgalommal kemény téglából rakvák, ezeknek nem lapos hanem keskeny oldalai képezvén az utfölületet. Ki a sajkák' puha s ringató siklását jobban kedveli, csatornákon is mehet, mert ezek Holland' zöld róna mezejét ugy metszik összevissza, mint a falevelet ellepik a sok világos apró erecskék, hol öntözvén rétet és mezőt, hol vivén terhet és utasokat, s mint ilyenek nem csak hogy utakul szolgálnak, de jó karban tartják a száraz utakat is, mert ezek mellett többnyire közel s párhuzamosan nyulván, belőlök a viz lapáttal naponkint rájok szóratik. S ki egyszer megjárta e hoszu sétányt, Rotterdamtul Amsteldamig, soha nem fogja azt elfeledhetni. Mintha nem országuton de kertekben utaztam volna, egyikből mentem a másikba, s a csalódást nevelték a vámházak' kertkapuhoz hasonló zárai, melyek elöttem megnyilván mintha uj kertbe eresztettem volna be, s mögöttem bezáratván mintha egy kertből léptem volna ki. A természet ez országban nem lep-

vén meg szép tájakkal, lakosa talán ezt akarja elfelejtetni, midőn buja tenyészetü ültetvényeiben berket s parkot nyit az utazónak, s szeme' elébe összegyüjt minden fényt, hogy azon tul ne nézzen, ne lásson. Az utra kidülő kertek s ligetek' szögletén egyegy kerti s többnyire kerek épület áll nagy tükörablakokkal, mik által a lak hasonló a tiszta s ártatlan lélekhez, melybe fenekig mindennek szabad betekinteni. Némelyik kerti toronyház' alját sürü bokrozat födi, mi annak némi tündériséget ád, ugy tetszvén, kivált alkonykor, mintha barna felhőn állana; sok a liget' sötét kebléből világlik ki, s a tisztaság' fényéhez pompa is járulván képes az utazóban irígységet gerjeszteni. Ritka volt üres. Egy barátkoszoru vagy egy család ült az asztal mellett, s vagy beszélgettek, a férfiak dohányfüstöt eregetve, a hölgyek pedig kötéssel foglalkodva nézvén ki az ablak alatt elutazókra, vagy uzsonnáztak theát, gyümölcsöt, vajat, sajtot, sört mi hoszu korsókban sereglett az asztal' végén. Boldog élet, szép élet! Itt eredetiben láttam a hollandi festészek' édes csendélet-képeit. Kedvem volt leszállani, bekopogtatni s társul fölvétetni, mert midőn kertben társaságot látok mely kevesből, például szülékből, testvérekből, rokonokbul áll, mindig ott képzelem a szerelmet — ezt a virágok hitetik el velem, a barátságot — erre a szellős árnyék emlékeztet, a kéjélvet — ezt az illatos lég mondja nekem. Az olasz fejezi ki legédesben: ‚dolce far niente', de a német vérü nép érti legjobban, ivogatván, beszélgetvén, füstölgetvén, gondolkodván — semmiről. Az élet csak burka az örömnek, mint a kő burka a gyémántnak; az ember' munkájától s ügyességétől függ mit és mi szépet fejt ki. S a német faj mester az életszépitésben. A francz a szemnek áldozik föl mindent, az angol sokat az inynek, de a német tekint a képzeletre is, és bölcsen, mert ez nagy tündér s mint ilyen nagy boldogitó. Tanuja valék német házakban családi s társköri ünnepeknek, s csodáltam a lelket mely az egész fölött bájfényt szőtt; más népeknél a vigalom egy koszoru mi szinnel bár széppel bir, a németnél illatot is lehel. Igy még ha gazdagságban s kéjelemben egyenlők vagyunk is mi magyarok s németek, még is nagy a különbség, mert a német' élethajója a Rajnán evez kies vidékeken keresztül, mienk a Tiszán mozog, szomoru partok közlt.

LXXXII.

Amsteldam, Bréda, Augustus' 25én 1837.

Amsteldamba este két órakor értünk be, a nélkül hogy a sétánybul kiértünk volna. E város Hollandnak ábrázata s Hollandot erröl ismerhetni meg legjobban, mint arczárul az embert. Már tervrajza is egy honi jellemü forma, hasonló levén egy tojásdad félkörü tüzfalhoz, mit a szélvonal s egymással párhuzamosan vezetett három nagyobb gracht vagy csatorna három csík gyanánt foglal be, és az egész körül a kapuk' irányában sürün kimetszett bástya háromszögletek s az ezek körül habzólag menő csatornák csipkés szegélyt képeznek. De a várost belöl is gyökérszálakkint elágazó csatornák szeldelik keresztül, melyeknek partjait, mik zöldfák' sétányai, 290 kisebb s nagyobb hid köti össze. Az éjlámpák' fényénél igen gyönyörü nézni a házakat parton emelkedve s a házakat a vizben lefordulva, honnét az árnykép' ablakvilága megtörve sugárzik ki. A parthoz kikötött aranyszegélyü hajócskáknak kerek ablakcsája pedig mint két égő sárkányszem tüzel, s egyéb része sötét s gömbölyü mint a hullámbol kiemelkedő czethalé. Az épületek tiszták mi tevékenységre, soknak pitvara olasz fehér márványnyal kirakott, mi tehetségre mutat; egyébiránt szinte vakolatlan téglábul épültek tüzfalakkal s nagy ablakokkal, s midőn ezekből, melyek fénylenek, melyeken belöl a gazdag fehér függöny hófelhőkint lebeg, melyeken által egy oltárilag tiszta lakba pillantunk, egy szelíd leányarcz tekint ki elboritva nagy hajfürtökkel: egyszerre mondhatlan vágyat érezünk lenni a szobában. Van valami csodálatos éd és bánat abban, mikor az ismeretlen ifju elmegy az ismeretlen szép leány' ablaka alatt, s az föl s ez lenéz, s szivében mindenik egy kis föl és ellobbanást érez. Elálmélkodik mindkettő kedvesen, — és itt vége van mindennek. Mint midőn két csillag sebes röptében találkozik, most először s most utószor a végtelen ürben.

A csatornapartokat s gyönge épületeket a rázkodástul óvni kellvén, bérkocsit s szekeret itt ritkán látni; a terhet csatornán hozzák és viszik, s a személyek ‚sleeteken', azaz szántalpon függő hintókon járnak, miket a kocsis a simulástol részint kézzel, részint kötelre hurkolt rongyok' alávetésével tartoztat föl. A város

250,000 lakosa mellett sem birja a nagy város' bélyegét; talán mivel nemesség nem lakja, mert ez csinál fényt s pompát mi szembeszökik, gyakran azért is hogy a koldust elfödje, a kereskedő csak mi kéjelmet ád. Előtte mint tenger szélesen terül el az Y, melynek gátpartjai kedves sétányok, s tájékát hajómühelyek, raktárak, dock-ok lepik, mikben a sürün emelkedő árboczokrul tarka vegyületben lobognak le a külön nemzetek' sok szinü zászlói. A városban egy gyöngyszem a Plantage, mely parkbul, sétánybol, kertekbül s kerti házakbol áll, s a kapucskákra jelmondatok irvák, p. o. ‚Vreede is myn Lust': de az Amstel' partja s város' környéke is tele van sör és bálházakkal, lugasokkal, mulató kertekkel mikben rajzik a vigadó nép. S ha éjfél körül a zene elhallgat, a falukrol jött sereg ujra ladikra ül, melynek lóczákkal s asztallal fölbutorzott nyilt házikójában egy mécs lobogva ég, s igy csöndös szendergésben simul haza a csatornán. A ladikot magát, messze elhalván az éjben, nem látni; ugy látszik egy világ magában utazik a viz' szinén.

A képtárban sok gyönyörrel tölték el fél napot, hol a nagy emberismerő Rembrandtnak néhány nagy darabjai fénylenek. Itt juta eszembe az, s alig tudom okát adni, hogy a németalföldi festészek a nemzet' erő- s virágkorában vagy ehhez közel éltek, s még is müveik' legtöbbje s remeke a külföldön találtatik. Minden esetre bizonyitja azt, hogy ha a müvészet nem pártoltatik, vagy maga a müvész vagy müve kiköltözik. Azonban, s egyik ellenmondás a földön, dicsősége visszaragyog a hazára s népre: ez oly csodálatos hála mint a fölgyujtott házé, melynek szövétneke a szaladó gyujtogatónak utára világot vet.

A királyi palota, mely Napoleon előtt városház volt, roppant darab de nem szépmü; ellenben talán páratlan a 60 láb széles, 120 l. hoszu s 100 l. magasságu hires bálterem, mely egészen tiszta fehér márványbul lévén, ártatlanul s fényledezve szép mint egy venusi hablak, s jelleme: nagy és szerény, együtt ritka két tulajdon. Hollandban alig van torony harangjáték nélkül, mely fél vagy egy óránkint egykét áriát ver el, s e palota' tornya különösen gazdag harangjátékkal bir, mely nem pusztán önmozgony, hanem ugy van szerkesztve, hogy rajta mint zongorán billentyükkel játszhatni, s a városi orgonás minden hétfőn egy óráig kü-

lönbféle darabokat ver rajta, s mint tanuja valék, izzadás közt. Legalkalmazhatóbbak az egyszerü s bánat lehellő áriák; az egymás után töredezve hulló hangok' pöngése szenvedő kebel' sohajtásakint hol csengve, hol sirva, hol zugva hal el, s a hangok a magasbul jövén, mintha a lég zengene vagy a repülő felhők vándormadarakkint hangoznának. Éjszaka pedig midőn a csillagok némán ragyognak le s a homályos világu utczákban mély csönd uralkodik, a harangzene megindulván a toronyban, az ember ugy tekint a sötét magas termetre mint egy kőörre, mely ércz nyelvvel vigyázva kiált az alvó város fölött. —

Amsteldambol egy hajnalon indulék el, s a csinos Utrechtben keves ideig mulatván, s Gorinchem mellett a Waal-Maas egyesült, s ekkor nagy széltől csapkodott folyamon egy lélekvesztő csolnakban álttétetvén; este Bréda' erősített falai közt nyugodtam le. —

Rövid utazásom Hollandban két időszakaszkára oszlik; az első egy kéjséta, mely tartott Rotterdamtul eddig, a másik egy kellemetlen fenakadás Bréda' várában, mi itt kezdődött és végződött. T. i. Németalföld hét év után is katonásdit játszik, a belga határokon táborban áll s áltmenni csak az Orania herczeg mint fővezér' engedelmével lehet. Ezt tudván, még Haagában lépést tettem követünknél, de az igéret s vele számolatom csalt, s három napig kelle veszteglenem e városkában, hol egyéb nevezetest nem láték azon népszokáson kivül, mivel Egmontját Goethe megnyitja. Unván a várakozást, tegnap Tilburgba a tábori főszállásra mentem, hol hallám a segédtiszttől, mikép engedelmem Haagába a követhez elküldetett. Párját kértem, de mondá: nem reményli hogy az ezredes megadja, — s valóban azon határozattal hozaték ki utlevelem: hogy pár nem adathatik. Sok utasok kaptak ugyanekkor tagadó választ, s káromolva hagyák el Tilburgot. De én nem szoktam kétségbesni, söt nagy kedvem telik a bajbol kimenekedni ha bele estem, a zavarbul kibontakozni ha szálaival befonattam, mert ilyenkor az ember, ha próbája sükerült, tetszik magának s önbizalma, mi kétszerezi az erőt, növekszik, s bátorsága, mi vitorlája a léleknek, nagyobbodik. Menék egy boltba s levelet irék az ezredesnek, négy sorba okaim' élét téve, s tizenhatba azt mi hollandinak s katonának kedves

lehet. Irásközben mosolygék s gondolám: ha ennek sükere nem leend, ugy még most sem értem az embert. A segédtiszt beadván, rögtön behivata az ezredes s nagy udvariasággal csaknem mentekezék, szóval: nem csak hogy megadá mit kértem, sőt mondván hogy sietek, ¼ óra alatt hôtelembe el is küldé. Az ember, igaz, talány de ki lehet találni, mesterséges mü de nyitjára akadhatni. Vannak általános módok s fogások, miket alkalmaznunk lehet mikor még nem ismerjük az egyedet, vannak mások mik az egyedek szerint változnak.

Leveled' azon pontjára, barátom, miben néhányat nevezsz, ki szembe barátom volt s hátmögött ellenemmé lön, röviden csak azt felelem: az ember' karjai barátölelésre könnyen nyilnak. Fájdalom hogy olyanok mint a szem, mely mikor gaz esett bele, akkor záródik be. Ha a körülállás ugy hozza magával, vedd hasznát e mondásnak.

LXXXIII.

Brüssel, Augustus' 28án 1837.

Mig Belgiumba bejuthatánk, szörnyü boszuságul katonaőrök által hétszer szállittatánk le s háromszor cserélénk kocsit; s ez még nem háboru, a háborus állapotnak csak szele, de alkalmatlan ez is mint a mennykőé. A belga föld jól müvelt föld, de a hollandinak kerti kellemével nem bir, s uj emberfaj az uj földön. A szőke szin mindinkább feketére hajlik, a szelid angyalképeket tüzes barna arcz váltja föl, s az eltünt vonzó tisztaságot az ékes szalmakalap sem feledteti el, mi a népnek kedves tekintetet ád. Utközben jól mulatám magam' egy olasz eredetü hamburgi ifjuval, Tito Visinóval, ki két év óta Mexicoban lakik s ott Medirában gyárbirtokos. Az amerikai szokásokkal ismertete meg, s hallván hogy magyar vagyok, mondá, Medirában is lakik egy Horváth Samu nevü magyar, városi orvos és tehetős, családos, szájas ember. Több évi gyógyitgatás után kérte mostani jövedelmes hivatalát, s azt csak akkor kapta meg miután orvosi tudományárol két bizonyitványt mutatott elő. Ő oda jutván, a leveltárnok által, ki Horváthnak nem baráta, kéreték, olvasná el a bizonyítványo-

kat, mert ők nem érték s nem értik; egyik, ugy sejté Visino, atyja' levele volt, czimezve Berlinbe s ismeretlen nyelven irva, miből csak az első szóra emlékezik „Fium"; másik pedig német bizonyitvány egy berlini szűcstől, hogy Horváth nála három évig mint legény becsületesen dolgozott. Visino nem árulta el, hanem intést ada Horváthnak, kapná magához azon irásokat mik előbb-utóbb megfogják buktathatni. Európában léte alatt azonban ugy hallá, Horváth az ellenfelekezet által befogaték, mert a politicába igen beavatgatá magát s egy pártnál némi vezéri szerepet vitt. Vajjon melyik megyéből származik e magyar kalandor? Nem egy elveszett fiu e, kit anyja maiglan is sirat?

Az élénk s már kőházas Antwerpben, melynek fellegvára napjainkban is nevezetessé lön, néhány órát tölték, s különösen gyönyörködém a derék góthegyházban s hires müvü magas tornyán. Mint utazandónak, innét neked két tanácsot küldök; első, hogy ha a várost tisztán akarod meglátni, korán kelj föl mikor még alszik a nép, s mozgás, zaj, embertömeg nem háborit sem szemet, sem figyelmet; másik, ne végy kalauzt de tervrajzot, s ha mulatásod rövid leend, hágj föl valami tetőre s midőn a környéket szemléled, a főbb utczákat s téreket is magyaráztasd meg magadnak. E mód olcsóbb, mert a kalauzok nagy bért kivánnak; jobb, mert ki önmagára támaszkodik hamarébb hon van, ellenben kit két nap vezetnek azt a tizedik nap is vezetni kell, s ehhez járul, hogy tapogatás közben sok érdekesre rá bukkanhatni, s tudakozódás gyakran kellemes ismeretségbe juttat. A kalauz megmutatja mit jelesnek tart a világ vagy ő, mi nem mindig az, sőt ha nem kap mennyit kére, ezt sem mutatja meg mind, hanem mihamar elugrik, mondván: ‚uraim itt egyéb jeles nincs.' —

Innét gőzkocsin menék Brüsselbe, mely a királyné' tiszteletére épen ki volt világitva. Brüssel két elemből áll, egyiket Párisból, másikat Hollandbul vette. A királypalota a pompás par-Ron keresztül ép ugy szemközt esik a Palais de la Nation-nal, mint Párisban a Tuileries-k a kerten s Champs Élyséen által szembe tekintenek a L'arc de triomph-al; a követterem itt hív utánzása a párisi követteremnek; boulevardok övezik körül mint Párist; az utczák szinte csavargók s keskenyek; az épitésmód sok helyütt hasonló, s népe vig, eleven, s estenkint daló cso-

portok huzódnak végig az utczákon, — szóval Brüssel kis Páris. De ha tekintünk némi házi szokásokra s ittott a holland gégenyelvet halljuk, ha az utczák s csatornapartok sétányainak árnyékában járdalunk, ha északi oldalán csatornák s vizmedrek közé tévedünk: a hollandi városokra emlékezünk, — szóval igy Brüssel rokonkép Hollanddal. A nép nem belgának csak francznak mondja magát, s Párisra mint napjára vagy órájára figyelmez, mert az nem pusztán Franczországnak anyavárosa, hanem minden francznak, lakjék bár hol széles e világon. S az 1831ki fordulat friss életelvet hozott a tömegbe, s azóta a nemzetben mint egy tavaszföldben sürün kelnek, bimbóznak, gyümölcsöznek a sokféle vállalatok, egyesületek, jótékony intézetek. És mi oka e termékenységnek a gondolatban, s ez iparkodásnak a kivitelben? Bizodalom a kormányban, és szabadság a vállalkozásban. Igy támadtak a sok üdvös társulatok, például: belga egyesület a zenét tökéletesíteni, — társaság a nemzeti ipar' ápolására, — társaság répaczukrot gyártani, — társaság ipar s kereskedővállalatok' kedveért (15 millió franc tőpénzzel), melynek czélja *a*, elésegiteni minden hasznos vállalatot, benne részt vevén; *b*, kiállitani a hazai föld s szorgalom' termékeit; *cz*, tengeri vállalatok végett hajókat épiteni s fölfegyverzeni; *d*, árukat, jövedelmeket s egyéb értéket megvenni; — továbbá, társasága a szövetkezett tőpénzeseknek, iparkölcsönség' eszméjében alapitva, mely különbféle vállalatokban segitőleg veend részt, — biztosság mely a külvárosok' épitéséhez rajzakat készitget, — biztosság mely a hazai emlékek' megőrzését tüzte ki czélul, — tanács, mely a földmüvelés s marhatenyészet' tökélyesbitése iránt a belministernek javaslatokat adogat... S a szárazon először nem az ifju s kis Belgiumban röpültek e gőzkocsik vaspályán? Angliával együtt nem legközelebb áll e ahhoz, hogy magát vasutakkal körülfüzze? Holland egy gyöngéd s kellemes termet, mit a csatornák fénylő ezüst szövetü szalagokkint szoritanak össze; Belgium pedig egy bajnokderék, mit a vaspályák pánczélkint födnek be. E különbségben a két nép' jelleme nyilatkozik; a hollandé, ki boldogabb a csatornán, szelid ringatásban haladva, s a francz-belgaé, kinek tüzlelke több rokonságot érez a gőzkocsi' villámlövelletével.

Kirándulék a waterlooi csatamezőre is. Ily helyeken keveset látunk de sokat érezünk, s gyakran csak azért nézzük meg hogy elmondhassuk: ott is voltam. Egyedül meglepő a 220 l. magas s 1680 l. körzetü hordott hegy azon helyen, hol az Oránia herczeg sebet kapott, melynek csúcsán a 15 l. magas és 18 l. hoszu fölséges érczoroszlán áll. Midőn a franczok Antwerpet a mult években meghóditák, ez oroszlánt le akarák dönteni, s Gerard tábornagy alig birá meggátlani. A waterlooi nap, mit a Blücher' segédül jötte nélkül bizonyosan elvesztendett Welington évenkint még ma is megünnepel s min az angol királynak emlékül egyegy zászlót szokott küldeni; következményeiben nagy nap. Europa sorsának uj irányt adott, a jobbat adta e? sokan azt hiszik bajos megmondani. Képzelem Napoleont sötét homlokkal és sülyedt képpel visszatérni. Megrendült de reménye nem borult el teljesen, azonban az ármányok hon leronták, mit a győzelem itt épen hagyott, s ez uta egyenes ut lett Párison keresztül — Szent-Ilonába. Olvashatni a classicusokban, mikép nehezb használni s megtartani, mint nyerni győzelmet. Nem kétlem, Napoleonnak is juta eszébe, olvasván a kietlen szigetben Plutarchot, hogy e dicséretet töle is megvonandják. Csak álvigasztalódás volt midőn szomoru kisérőinek mondogatá: ‚igy kellett ennek történni, különben pályám megfejthetlen problema fogott lenni a történetben, hogy oly magasra emelkedtem s ott végiglen megmaradtam.' Életpályája iszonyu röpület mint egy kalandozó szép s vad cometaé, népből Europa' urává s Europa' urából rabbá lett, ki a szük szobában melyben lakott sem volt gazda; az első korszak oda mutat, hogy mint uralkodó ismerte az embert a mint azt használni kell, az utóbbi fogolyállapot pedig philosophphá tevé s olyanná, kit lélekszenvedései humanitásra is megtanitának, s igy nem csoda ha lángelméje, mi nagy élettapasztalással birt, könnyen állátta hogy az emberiség' javára másokhoz képest sokat, de hatalmához képest kevéset tön. Látjuk Las Casesből, utósó éveiben mi bánatos lelkesedéssel emlegeti világtárgyazó nézeteit s terveit, mi mentekezve róv sokat az emberekre kik körüle voltak, a körülállásokra mik megrohanták, s midőn ilyen beszélgetéseit mindig e felsohajtással zárja be: „il me fallut vaincre à Waterloo", ezt én ugy hallom, mint egy haldokló' ohajtását, ki sok hibát tevén

élni kiván azért hogy mit roszul tett megjavithassa, mit nem tett cselekedhesse. Feküdvén sirjában, mihez minden látogató francz kalap véve s ahitatos képpel közelit, ő is mindinkább a történet' birtokává válik; kortársai, kik vagy a trónbul vagy a kunyhóbul irigylék dicsőségét, kik a kinosan érzett s élt rengések' közepette feledék erényeit is, apródonkint utána mennek, s az uj maradék igazságosban itéli meg, s minden esetre tisztelettel szemléli mint szoktunk egy emléket, mi már azért is szent mert emlékezet' országábul való. A hős saját korában olyan mint az épülő torony; érdek, indulat, előitélet elundokitják mint ezt az ágbogas és szemetes állások; midőn ezek elszedetnek, jelen meg a torony igazi alakában, midőn kora elmult, áll előttünk tiszta mértékében a hős. S a történet musája fáklyával áll mellé, s fötül talpig megvilágitja.

LXXXIV.

Aachen, Rajna-ut, Maincz, September' 2án, 1837.

Brüsselt 29ik' regén hagytam el, s a csodaszép városházu Louvainen s a gyárgazdag Liègen áltutazván, egy napot mulattam a történetileg hires Aachenben, hol Nagy Károly született, uralkodott és nyugszik az általa épitett kupegyházban. A város melletti Lausbergröl szép kilátás esik, s erröl mondják, hogy

> Ihm (Carl, den Grossen) gereuete, als er später d'ran gedacht,
> Dass er hat den Berg nicht in die Stadt gebracht.

Innét Jülichen keresztül menék Kölnbe a Rajna mellett, mely itt sajkáktol s hajóktul oly üres és puszta, mint Pestnél a Duna, a viz' színe mint egy sima aczéllap melyen nincs metszés. Itt tapasztalám igen érezhetőleg hogy a hír előzve jár, mert a dom' fényét s szépségét régóta kürtöli, holott az, igazat szólva, csak leend, mert még most csak töredék, bár nagy, bár jeles. Éjjel utazám végig a roppant egyetemü Bonnon, s September 1sőjének hajnalán már Koblentzben viradék föl, honnét regi 6 órakor Concordia gőzösön bocsátkozám a Rajna' kevély hullámaira.

A hajón sok angol volt. Utazni a Rajnán s Helvétziában egy respectable angol sem mulaszthatja el, legalább egyszer meg kell

történni mint a töröknél a mekkai bucsunak. Egy ifju panaszkodva beszélé, hogy neki teljeséggel nincs kedve utazni, de anyja erővel elküldte meglátni a Rajnavidéket s Helvétziát. S itt is balgák s különczök ők, mint mindenütt. Egyik a magas ehrenbreitsteini vártetőn lévő árbocznak irányozá szemcsövét s azt félóráig csodálgatta; másik utkönyvében a magyarázatot olvasá nagy mohón, s mikor elvégezvén körülnézett, a tárgy már eltünt; egy szikár képü szoros pontossággal irogatá a jobb és bal parti helyek' neveit, s egyébiránt állandóul lesütött szemmel sétált fölalá a födelen. Ha egy angol van, hallgat, ha többen vannak egymással beszélgetnek, s igy mindkét eset, pedig ennél nincs több, kizárja az idegent. Utasitó könyvet s rajzot örömest vesz, de kalauznak sajnál fizetni, s hazaihoz, ki becses fölvilágositásokat adhat, nemhogy vonzódnék, söt attol vonatván is visszahuzódik. Azt emlitnem fölösleges, hogy az angol mindenütt honi szokásaihoz ragaszkodik (kivéve hogy a szárazra lépvén bajuszt hágy s sipkát vesz), és ha azokat föl nem találja, panaszkodik; ellenben ha az europai Angliában ugyan azt követelve az angol szokásokhoz nem alkalmazkodik, kinevettetik.

Az eső, mely utazásaimban mindig s mindenütt sarkon üldözött, itt is utol ért, s e napban elölem egy drága gyöngyöt mosott el. Mert bár elállott néha de többnyire boru födé az eget, pedig napfény nélkül a természet mint egy rajz szin nélkül, mint egy szép ifju arcz halva élet nélkül, látod a láng' alakrajzát de benne semmi nem fénylik s nem szivárványkodik, látod barna metszvényben a patak' medrét de belőle habok nem csillognak ki. S hajlandó vagyok e körülállásnak tulajdonitani, hogy a Rajnavidék sem nekem sem több uti társaimnak nem volt reményünk szerint szép, bár némi oka lehet az is, hogy midőn valamit a hir igen magasztal, a képzelet még küljebb terjeszkedik, s igy a kétszer nagy mértékhez kicsiny marad a való. A kevély folyamnak a természet maga látszék vetni e pompás ágyat két szirtes és szakadatlan hegysor köztt, mert völgyét majdnem a szinig az foglalja el, s benne kivüle ugy szólván semminek nincs helye, s innét a két oldalon sürün fehérlő városok és faluk többnyire dombokra nyulnak föl. Ily folyamhoz ily partok, ily csatornához ily hányások illenek. S itt sejteni azt is, hogy midőn az ég nagyszerü

s kellemes természetképeket alkot, a tükört hozájok méri, benne magukat megnézhetni. De jóllehet zord nap volt, a zavaros hab fölött s a két hegyfal közlt, mire a sötét ég koporsófödelkint záródék, még is lehete érezni, hogy itt a teremtő erő pazarabb erővel müködött, s könnyü volt általlátni, hogy ha a nap kisugárzik, a viz ezüstkint ragyog majd, az erdős és bérczoldalak életfényt kapnak, a menny kék selyem kárpitként vonul szélt, s igy a koporsófödel' felpattanása után következik a föltámadás, mi paradicsomot nyit égben a halottnak, — itt az utasnak. A hegyek alakban s magasságban nem elég különbfélék, inkább fölületben és szinárnyéklatban változók. Mindkét oldalnak nagy része, de nem folytában, szőlővel van beültetve, s jobbra terem a bacharach-bor, hol a népmonda szerint hajdan Bacchus oltárral birt (Bacchus-Altar), minek lapját még ma is mutogatják, balra a hires johannesbergi, hol varázsbáju kilátás gyönyörködtet; némely helyen hoszu füszálakkal mint ritka hajjal benött kopasz sziklafejek látszanak; sok gerinczek s oldaltetők pedig erdőkkel s bokrokkal elboritvák, melyek Visegrád' vidékére emlékeztetnek a Duna' partján. S különösen vad és regényes kép St. Goar' szirtréteges környéke, közel azon örvényes helyhez, hol a folyam 200 láb hoszu sziklaalapon 5 lábat esik, s nem távol a Lurlei-bérczek' fordulatától, mi 15szörös viszhangot ád, hol a gőzhajótársaság az utasok' mulatságaul egy embert tart, ki trombitál és lő. A hegyoldalban mindkét parton sürün elhintvék a várromok, némelyik még egész épület, omladozó ablak s kapulyukakkal, s az ilyen hasonló az ember' csontvázához, melyen a szem, orr s szájlyukak borzasztón sötétlenek; némelyikből egyes falak s tornyok állanak, s ezek nem költenek bánatot a lélekben, mint nem egy ismeretlen láb vagy karszár mi a temetőben hever. De e romok még is keveset hatnak, talán mivel sürün következnek egymásra, s igy nincs a lélekne ideje merengve elelsülyedni, talán mert csak ugy költ érzelmet az omladék, ha emlékezetek kötődnek hozá, avagy köztte pihenünk a legördült kövek' puha mohában, s képzeletben a várat ujra fölépitjük, nőkkel, vitézekkel, szüzekkel megnépesitjük, innepekkel, lakomákkal, harczjátékokkal megszépitjük, és ábrándunkbol fölébredvén, — szomoru pusztulás köztt látjuk magunkat, egy szín sincs

a pompából, egy fény sincs az örömbül, egy hang sincs az életből, mind ennek sirján ülünk.

A rajnavidéki romokrul sok regét tud a nép, a folyam' közepén épült hajóalaku Pfalzrol melyben kelle a pfalzgrófnéknak lebetegedniök, — a kilencz oszlopon nyugvó nyolczszeg Königsstuhlrol, hol régenten a rajnai négy választófejdelmek birodalmi tanácsot ültek, — a viz' közepén kiálló csonka Mäusethurmrol, hova egy népsanyargató érsek a mennyei csapásul ráküldött egerek elöl futa, de a hullámokon keresztül oda is követték s fölemészték, — a Kedrich nevü méredek sziklafalrol vagy ördög-lábtórul, melyen Lorch Gingen az ördöggel együtt fellovagola az ellopott Gertrud kisasszonyt megszabaditani, s az ördög lovának nyerge és zablája még most is a lorchi városházban őriztetik, — a schomburgi hét várkisasszonyokrul, kik kérőik iránt megkérlelhetlenek lévén kövekké bűvöltettek, s csendes időben a Rajna' habjaibul még most is kiáll a hét vad szivü leány' szirtfeje. S e mesék' emlékezete uj bájt adván a helyeknek egyenkint, az összes Rajnavidék fölött regényesitő holdvilágkint ragyog.

Este hét órakor értünk Mainczba, hol most másodszor vagyok. Első ittlétem óta állittatván föl Guttenberg' emléke Thorwaldsentöl, sieték azt megtekinteni. Jelleme: nemes nyúgalom és szerénység. A betüket kezében *tartja*, nem *mutogatja*. S ez eszme, mit én a szoborban kifejezve látok, igy megvolt Guttenbergben is. Azt nem merem kereken állitani, azonban hihető hogy ő találmányát csak mint mechanicai találmányt nézte, de az kétségenkivül van, hogy találmányának világtörténet-változtató kihatását sem ő, sem kortársai nem álmodák. Thorwaldsen tehát bölcsen cselekvék midőn őt a forráshoz állitá mi szerény s szerény érzést ád, s homlokán s arczán a még találó Guttenbergnek nem pontositá össze azon nagy dicsőséget, melyel találmánya most, három század után, második napkint ragyog. Gyönyörüen nemes, egyszerü és tiszta mű.

LXXXV.

Darmstadt, Strassburg, Mühlhausen, September' 7én, 1837.

Mainczbul pompás és hoszu sétányut vezet Darmstadtba, melynek uj része szép épületekkel díszlik; de itt csak egy záporos napot töltvén, éjjel a kies vidékü Heidelbergbe utazám, hol az egyetemi könyvtár régi névkönyveiben számos magyar nevet olvastam, s Magyarország' történetéröl egy százhetvenegy lapnyi német kéziratot leltem: „Catalog. Nro 156. Ungarische Chronik, von 373 bis zum König von Mathias." A város fölötti hegyen egy nagyszerü és meglepőleg gyönyörü vörös várrombul fölséges környéket lát a szem; de ilyen a világi hír, mig a valóban pompás romrul keves ember hallott, a pinczéjében üresen kongó nagy hordó egész Europa által ismertetik, mintha ez merő kádárczéhböl állana, mert ez csak kádárok' bálványa lehet. Itt, nagy örömemre másodszor találkozám két jeles erdélyi ifjuval, b. Bánffy Danival s b. Wesselényi Ferenczczel, kik Poroszországban a möglini hires gazdasági intézetben két évig tanulának. Innét macadami puha uton sebesen utazánk az ékes és kertekkel övezett különös tervrajzu Carlsruheba, melynek tizenegy fő utczái legyező alakban futnak össze a központot képző fejdelmi lakba, de a fő utczákat ismét a központi térrel s egymással párhuzamosan vont félkörded utczák metszik, s a fejdelmi laktul előre s hátra a királyi parkban, harminczkét zöld sétány sugárzik ki. E város' helyén még 1715 előtt vén erdő volt s hol a pyramis áll a nagy utczán, Károly fejedelem egy lombos fa' árnyékában ott pihente ki magát a vadászatban, s innét ered a Carlsruhe név. Ettöl, mint a regényes és festőileg kellemes hegyektöl körülkeritett Baden-Baden fördőtül is fájdalmasan vettem bucsut, de sietnem kell s indulék Strassburgba. Azon hasonlóság a külföldi s hazai földek, szokások, határok, vetemények köztt, mely még Hollandban kezdődött, mennél inkább közeledem honomhoz annál inkább szaporodik, nem az egészben de a részekben, nem ugyan abban de most egyben majd másban. S épen az, hogy a hasonlóság különbfélékben mintegy sor szerint tün fel, cselekszi hogy a honi alakokat s dolgokat nem együtt s egyszerre, de apródonkint s egymás után majdnem mind láttam, s igy lelkem az

előjeleken örvendeztében elkészült megbirni az isteni örömet: lépni a haza' szent földére. —

A tavalyi don quixotei zendület' színhelyén, Strassburgban, melybe fahid vezet ált a Rajnán, két elem s nyelv, a német és francz viv egymással, s természetes hogy az mi Franczországban uralkodik, Strassburgban is, mely hozá tartozik, elvégre uralkodni fog. A figyelmet itt két nagy s remekmű kapja meg. Egyik Móricz szász herczeg' fölséges emléke, mely fehér márványbol készült s nagy csoportbul áll, s véleményem szerint tisztább s erőteljesb gondolat és teremtés Canova' hires müvénél, mely a bécsi Augustinok' egyházában csodáltatik; darabot, mely némán ily beszélő kifejezéssel birjon, csoportot minek ily jó s világos legyen értelme, egészet mely beteg egyhangot s egyszínt kerülve ily különbféle indulatokat s eszméket szött volna müvészi egységbe, szóval, emléket mely lelkemet igy megragadta s gyönyörködtette volna, még nem láttam. Másik mü a világhires góthegyház, melynek festett ablakokkal gazdag hajója is belöl s kivül egyszerün szép, kivéve hogy az oltárkörnyéket idegen izlés fertőzteti meg; de kivált remekszép a gyönyörü homlokzat, melynek oszlopocskái csodálkozásra inditó hoszan és véknyan nyulnak, mintha nem kő hanem fonalszálak volnának, s lyukacsos czifrázata oly finom, hogy nem mereven testből de hajlékony papirbul metszettnek látszik, — melyen a kapu körüli egész és féltestü szobrok érezhetőleg bizonyitják, hogy a régi szobrászok a jellemadásban, arczkinyomás' különbféleségében, a tekintet' jelentőségében, s állás' változatosságában mesterek voltak, mi szép alak nélkül is müvészi erőre s eszmére mutat, mint hiánya a legtökéletesb alakot is gépi ügyesség müvének bélyegzi. S remek darab még a homlokzat' koronája, t. i a 445 l. magas torony. Nem oly csodatömeg mint a párisi notredamei pártorony vagy mint a durhami csonka, sem oly magasnak nem látszik mint az antwerpi vagy a bécsi, minek oka az, hogy négy szögletén négy csigalépcsős toronyka van s a hegybe menő rész nem hoszu; de finomságban s szerkezetben halad minden más tornyot, s vékonyság, lyukacsosság, erő bámulatosan van benne összeolvadva. Ki az álltlátszó csigalépcsőkön tetőig mer hágni, annak feje sehol nem fog szédülni. E tornyot hogy értsd s szeresd, vizsgálnod

kell, de mint minden való szép, ez is mennél tovább nézed annál jobban fog tetszeni. A müvészet csak a figyelőnek nyitja föl titkát, mert Isten az, s Isten csak imádójának jelen meg. —

Mint philantrop ki szenved ha mást szenvedni lát, utamban sokat gondolkodtam a reform. papok s özvegyeik s árváik' szomoru sorsárul, s a gyámolitásukra fölállitott jótékony intézeteket itt s Párisban, és Cseh, Szász, Porosz, Angolországban, Skotziában*) megismerni igyekeztem, s e helyen röviden elmondom mit e részben egész utamban tapasztalék. Mi jövedelme van nálunk egy papnak? Többnyire csekélység. S jó viselet biztositja e neki e csekélységet is? Épen nem. És ha kiesik vagy meghal? A megözvegyült anya ínségtől kisérve hagyja el árváival a lakot mely többé nem övék, s nincs más menedék mint a nagy világ s egyetlen pártfogójok a gondviselés. A papnak helye van csak mig él, mert az egyház családának nem öröke s ha nem gyüjte mit hagyhasson, vagy ha nem lehete a csekély jövedelembül semmit megtakaritania, mi lesz családából? Valóban életkeserítő gondolat s kép mely gyakran háborithatja az apát, hogy minden lelkismeretes szolgálatával sem biztosithat kedveseinek bármi szük segedelmet. És család' állapotát nehezíti azon rang, mit a papság a társaságban elfoglal, mi, mint összekötő testé, közép az ur s nép köztt.

Két lépést tartok szükségesnek; először, biztositani a pap' sorsát; másodszor, ha meghalt, családának segedelmet nyujtani.

Az elsőre nézve, legyen mint volt eddig ‚vocatio penes ecclesiam', de az elvet tisztitsuk meg azon átoktul mely most vele jár, de nem benne hanem alkalmazásában van. Fogadjuk el azon szabályt mi az ágostaiaknál már divatozik. ‚Vocatio sit penes ecclesiam' határtalanul, de a kitételre nézve az ekklésia csak vádjoggal birjon, az itélet függjön az egyházi megyétöl. Ez egyik mi sükeres javitás leend. Másik hogy a jelölt, mig ekklésiába nem hivatott meg, föl ne szenteltessék; ne lehessen pedig meghivatnia, mig bár büntetett de hivatalára alkalmatlannak egyházbiróilag nem itélt hely nélküli pap van; ez sok fondornak elejét veendi.

---

*) és Helvétziában.

A másodikat mi illeti, az elmaradt papcsaládokon segiteni egyetlen mód: az özvegy s árvatár' alapitása. S hogy mind eddig szenvedni, nyomorogni hagytak annyi özvegyet s árvát, az ut nyitva, a külföldi intézetek' példája szövétnekül lévén, csaknem megfoghatatlan. Én itt egy különös javaslat' tétele vagy a külföldi intézetek' részletes rajza helyett eléglem érinteni az elveket elvontan, miken s mik szerint egy ilyen jótékony intézet alapithatik *).

A. Tagai lenni köteleztetnek.

a. Minden fölszentelt pap. b. Minden felsőbb, és cz. Falusi megvizsgált tanitók; házasok és nőtlenek egyképen.

B. Jövedelem.

a. Az első betétel. b. Az évenkinti adózás. cz. A megürült ekklésiák jövedelmének bizonyos része. d. Mi begyül a közperselyekbe az esztendő' meghatározandó napjain. e. Az ekklésiák', és f. Adakozó hivek' ajándékai, g. Kegyes hagyományok. h. Jövedelmek, mik a helybeli körülállásoktul s különös szabályoktol függenek s mik sokfélék lehetnek, például a prágai intézetbe minden fölszentelendő 15 v. forintot fizet.

Cz. Adózás s haszonvétel.

E kettő viszonyos s változó a különbféle intézetekben. Lássunk néhány példát:

a. A porosz Kurmarkban állandó jövedelme' százától évenkint egyet fizet be minden tag, s ugyan annyit az intézetbe léptekor. Huzandja pedig az özvegy, ha férje 16 évnél kevesb ideig adózott, összes adózásának; ha 16 évnél tovább adózék, az utósó 16 évi adózásbul előálló öszletnek felét, s ezt évenkint, és

*) Utazásombul megtérvén, 1838-ban, April' 30kán, a tiszáninneni egyházkerület' gyülésében e tárgyat indítványba hoztam, s küldöttség neveztetvén ki, tervemet ez elfogadta, s jelenleg az intézet már életbe lépett, s alaptőkéje több ezer forintra növekedett.

ez 20 porosz tallérnál kevesb nem lehet. Tehát az özvegy két év alatt az egész betett öszletet visszahuzza.

b) Altenburg herczegségben a statusszolgák özvegyei' számára állitott intézet a papokra is kiterjesztetvén, fizetéseikből száztul négy huzatik le, s az özvegy férje' fizetésének $^1/_4$ dét kapja.

cz. Skotziában a skot egyház' papjaira nézve, az 1814ben némileg megváltoztatott 1779-ki országos törvény négy osztályt nyit s e közül szabadon lehet választani. Az elsőbe kell fizetni 78, a másodikba 118, a harmadikba 153, a negyedikbe 196 v. forintot, s különbség nélkül 250 v. forintot a belépéskor. Az 1837ki számadás szerint, az első osztálybeli özvegy huz 550, a második 750, az utána következő 950, az utósó 1150 v. forintot. E rég óta álló intézet' tőpénze mintegy három millió v. for. tesz, 1837ben az özvegyeknek s árváknak 376,000 v. forintot oszta ki.

d. A skot dissentereknél is négy osztály van, de a belépti bér nem ugyan annyi minden tagra nézve, mert ki 46dik éve alatt van 78, ki 44ke alatt 130, ki 54ke alatt 260, ki 60ka alatt 390 v. forintot fizet.

e. A strassburgi intézetbe 225 v. forintot egyszerre befizetvén, évenkinti adózás nincs, s azért az özvegy most, körülbelöl 20 év óta állván az intézet, 70 v. forintot kap.

f. A bernaiban mennyi a huzandó öszlet, annyi a belépti bér, jelenleg 65 v. f.; ezen kivül az adózás évenkint mintegy 9 v. f. (60 baczot) tesz.

Vannak több módok is kivált Poroszhonban, hol sok papözvegy négy intézetből kap segedelmet: a közönséges tápintézetből s ez országos melyben özvegyét minden statusszolga fizetése' $^1/_5$ig köteles biztositani, az egyházmegyei, a tartományi és az ekklésiaibul.

D. Szerkesztés (organisatio).

A siker ettől, nem a jövedelmek' nagyságától függ. Különösen kettőre kell ügyelni, először: hogy a haszonvétel ideje' eljöttét siettető s egyéb körülállások az adózás' meghatározásában

illő tekintetbe vétessenek. Például a bernaiban a második s következő házasságbeli özvegyek' nyugpénze annyi évig husz éven fölül, mennyivel ifjabbak férjeiknél, nem fizettetik, a második nőért fél belépti bér, a többiért e bér nem kivántatik; az edinburghiba beléptekor a 40 évet haladott többet fizet; a strassburgiba a 60 éven tuli be sem vétetik. Másodszor arra kell ügyelni: hogy az intézet megalapodjék. Az edinburghira nézve ide czélzott az 1774ki azon törvény, hogy a meghatározott nyugpénzen fölüli maradék mindaddig a tőpénzhez adassék, mig az $2^1/_2$ millió' v. forintra emelkedik; ide czélzott a skot dissenterek' azon szabálya, mi szerint az első hat évben az intézet nyugpénzt nem ada, s ez után is csak ugy, ha a férj vagy özvegy hat évig adózék, vagy miután ez az évenkinti nyugpénzből levonaték; ide czélzott a kurmarki' azon rendelete, mi szerint a tőpénzhez, az özvegyek bármint megszaporodtak legyen, nyulni nem lehet, s a hiány jobb időkben pótoltatik ki.

S ide tartoznak minden kérdések, például, az ismét férjhez ment de ujolag özvegygyé lett asszony fogja e nyugpénzét ismét huzni? az özvegy' halálával a gyermekek mely korig huzzák, s különböző házzasságbeliek közlt mikép osztassék el? az intézet hogy s kik által igazgattassék . . . ?

Mi az adózók s nyugpénzesek' arányát illeti, az edinburghi hiányos táblákbul igy számolék: harmincz év alatt 864 adózó hagyott 539 nyugpénzt huzó vagy özvegyet vagy családot, tehát 325 halt el, kinek családa a betett öszleť hasznát nem vette; ugyan azon harmincz év alatt 507 özvegybül 166 volt ki 5 évig sem huzott nyugpénzt. A dissentereknél, 1833ban, 300 adózóra 64 özvegy; Strassburgban, 1836ban, 119re 31 esett.

E jótékony intézet még kétképen gyümölcsöznék, részint az által hogy a családok takarékosságra szoktatnának, részint az által, hogy a megtakaritott s összeadott tőpénz segély szomjazó gazdasági s gyárágakba vezettetnék.

De lehetetlen előtted, barátom, elhallgatnom azon szeretetlenséget, hidegséget söt gorombaságot, mivel ez intézetek' vizsgálatában több papoktul fogadtatám, mi annyival inkább fájt, mert más esetekben a rokon tárgygyal foglalkozóknál a legmelegebb szivre találtam, az iskola igazgató örömmel fejtegeté elvét

s eszméjét mit követ, a fogházkormányzó lelkismeretes gondossággal mondta el tapasztalatait, a gazda nagy kedvvel magyarázta meg mit s miért tesz. S néha annyira boszantattam s boszankodtam, hogy szándékommal felhagyok vala, ha néhanéha az oltárnak meleg kebelü férfiaira nem találok, milyen Ammon Dresdában, Grossmann Lipcsében, Brown s Liddell Edinburghban, Braunwald Strassburgban, s ha csüggednem enged azon szent remény, hogy talán irt lelek sok özvegy s még több árva' kinaira.

Egy pap a legszebb s legfontosb állást birja e földön, s ezért a szerint a mint égi s isteni küldetését elismeri avagy nem, vagy angyala vagy átka körének. De tekintet s jövedelem, mindkettő illő kell neki hogy hivatásának megfeleljen, s legyen az minek lennie kell, egy nagy kapocs a társaságban, egyszerü életmódja által egyesülvén a néppel, müveltsége által az uri osztálylyal; egy fontos személy, ki a szenvedő emberiség' tanácsosa s vigasztalója hivatala szerint, kinek az erkölcs' nevében joga van mindent kimondani s meginteni, ki életünk' minden szakában jelen van, nélküle nem léphetünk a világba s nem válhatunk meg tőle, bölcsőnket megszenteli, mennyegzői esténket megáldja, s koporsónkat megjegyzi a jövő életre. —

Este késő hagytam el Strassburgot s több helységeken mentünk által. A házi élet engem' igen vonz s elgyulok ha egy szép párt látok összeforrva s egybefonódva sétálni, vagy ha egy boldog családkört szemlélek; de ha este az utczákon áltutazva betekintek a házak' ablakain, s látom, apró bajoskodások közt mint mulik az idő: minden szobát ugy nézek mint a lélek' börtönét. Különös gyönyört érzek abban hogy én odább mehetek, s oly igen szerencsétleneknek tartom, kik ott a szobában maradnak baj s gond közt, s megkötve mint a gyökeret vert fa, mely más földbe nem költözhetik. Végre is csak csigasors az embereké; fölépitjük a kőlakot, s mint a csiga' élete, kibuvás s bebuvás közt fogy el életünk.

Colmártul, hol reggelizénk, kellemes napunk s utunk volt Mühlhausenig; jobbra termékeny rónának voltak szép határai a francz hegyek, balra a badeni Schwartzwald' tetői kéklettek, eredők Helvétzia' alpjaibol. Az iparszellemü Mühlhausenben, melynek egy háromszögletü tere fényes épületekkel ragyog, né-

hány óráig mulatván, a szőlő közé sétálék ki, s itt ismét láttam hogy a német nagy életszépitő. A szőlők elején kecses házacskák állnak, körülrakvák gyeppamlagok, hársszékek és zsámolyokkal; udvarai kicsiny kerteket képeznek, melyek' zöld füvébül a körded virágágy egy bele rejtett tálvirágkint ragyog elő. Néhol nagyobb házakat látni, miket a birtokos nyári lakul használ, s ily helyen az udvar fákkal van beültetve mik friss árnyékot tartanak, s falóczákkal megrakva mik nyugodni hivnak. S csaknem valamennyi szőlő eleje ilyen; parányiság mi elvétetett a szőlőbül, de igen sok a kellem mi az élethez adatott. Nálunk mi sok parlag, mi sok föld mit nem birunk müvelni, még is udvar s kertalakitásban fösvények vagyunk. Ugy látom, nemzetünkben az ‚utile systemának' nagy hive nő fel. Pedig mint a jövedelemnek, ugy az életörömnek s élvnek is megvethetni alapját, forrását nyithatni miből csak meriteni kell, magvát hinthetni minek megérését csak várni kell, bányáját találhatni miből aztán folyton ásni s szedni kell; igy az ékes ház s udvar, a kellemes tekintetü birtok, a szép s illatos kert mintegy termi az embernek az örömet s élvet, egyik télben, másik nyárban, némelyik tavaszkor, némelyik egész éven által. Ki nem cselekszik ekképen, ki örömet s élvet nem tőkésit annak csak kamatait fölhasználandó, az ezt drágán fizeti meg, mert valamennyiszer éldelni kivánja, meg kell vennie. Szóval: a német ülteti az öröm' fáját s évenkint szedi gyümölcseit, a magyar s francz csinált virágkint gyártja az élvet, s igy ezt nem élőfárul szakitja, mi ujat termend uj munka nélkül, de veszi mikor birni vágy. —

September' 7kén, délután 4 órakor Helvétzia' határainál álltunk. Helvétziába mindent szabadon bevihetni; ‚a dolog nem árt', igy szólnak s ez igaz; de embertöl szorosan előkérik az utlevelet, mert azt hiszik: ‚az ember jónak és gonosznak kutfeje', és ez szintén igaz. De erőségül ez ellen, s védelmére azon hazai szokásunknak, mi szerint utlevel nem kéretik, én is elöveszem a vének' nótáját: ha eddig utlevél nélkül megéltünk, nélküle ezután is megélhetünk. Régóta nem lévén ily derült nap, örömünk nagy volt, kivált enyim, ki reményt kaptam hogy Helvétziában ősz felé is szép napokat érek. Mert nem annyira az öröm maga boldogit, mivel az rövid életü s hamar elpattan gyönge harmatkint, mint az

örömnek emlékezete a multbol s reménye a jövőben. S reményem, mivel a szabadság s az isteni természet' földére lépek, kibeszélhetetlen. Dobog szivem, s lelkem szent félelemben reszket, mint ama nagy látnoké, midőn Isten szine' meglátására indult a Sinai hegyre.

Egész életemből csak ez egyet, napjaimat Helvétziában, irigyelheted tölem. De ne tedd, kérlek; ne irigyeld ez egyetlen fénypontot a sötét kebelnek. Neked engem' csak szeretned, neked velem csak örülnöd szabad. S nem sokára, annyi uj kéj és öröm és fájdalom' emlékezetével, karjaid között fekszem, azon házban melyben bölcsőm rengett, azon fák' körében melyek velem együtt nőttek ugyan azon földbül miből én, azon ég alatt mely keblem' lángfohászait először hallotta s örökké hallgat róla; — karjaid köztt fekszem ismét szent hazám' földén. O e szóra feledem hogy Helvétzia' határainál állok! Ez lehet szebb, nagyobb, dicsőbb, fölségesebb, de azért lelkem kilobog belőle, keletre, hozátok, felétek s örökre csak arra. Barátom, várj minden órában, ölelésre nyitva tartsd karjaidat minden perczben, mert én sietek, a legszebb völgyben is rátok emlékezem, az alpok' legmagasb ormára is csak azért hágok föl, hogy megpillanthassam a kedves hont, mely egy nép nagy és szent fájdalmának tanuja s emléke.

HELVÉTZIA.

(HELVORSZÁG.)

LXXXVI.

Básel, September' 9én, 1837.

Básel, e történetileg nevezetes város, gazdag polgárokkal bir de fényes tekintettel nem; görbe, meredek, szük utczáit sötéten árnyékozzák be a házak' széles ereszei. A regényes zöld partu Rajna, mely eddig keletről nyugotnak folyt, itt fordul északnak, s eleven hullámzással siet el a rozzant fahid alatt, mely a várost a badeni oldalon lévő Kis-Básellel összeköti. A hidfő melletti kapu tornyának egyik ablakában egy grotesque fabábot lát az utas, mely összefüggésben lévén az órával, vörös nyelvét reá csufolólag nyujtogatja. Ez igen régi báb azon korbul való, midőn a város' lakosai ellenségeskedésben éltek Kis-Básel' lakosaival. Egy dévajnak eszébe juta őket ez állandó fintorképpel boszantani; de ezek az ingerlő tréfa' ellenébe egy még illetlenebb képet állitának, mi a nevetőket részökre vonta.

Básel' vidékén havas bérczeket még nem látni, zöldelő halmok, dombok, mezők, erdők, s kéklő völgyek és hegyek gyönyörködtetik a szemet, mik bár mi szépek, ugy látszik csak keritényei a hegyen tuli csodavilágnak s édennek, melyben kellemes és fölséges, szép és nagyszerü, pásztori és rettenetes teremtői szabadsággal s szellemmel van összehalmozva. Egy pompás reget éltem itt. A kakukfü' tengere balzamos illatot lehellt föl a légbe, — ez az imádó föld' tömjéne volt a mennyek' urához; az olvadatlan harmat, mely gyöngyeivel mintegy innepre ékesite föl mezőket s ligeteket, még hüvösen mérséklé a növekedő meleget; a kék köd' párája ritkult a völgyek fölött mint egy fátyol mi a leány' kecsarczárol lehull; s a nap, mely egy hegyoromrul látszék elindulni, királyi tekintettel ragyogott az égen. Leültem a fübe. Oldalt tekinték, s egy kicsiny harmatszemre esett pillanatom. Harmatot sokszor láttam, de soha nem csodáltam igy. Az opál mit világszemnek neveznek, a gyémánt mi éjjel lámpakint világol, a csillag mi két hajnalban szikrázva ragyog, nincs ily szép. Te égi szülött, te az ég' szeme vagy honnét hullsz hogy nézzünk általad, szerény, gyönge, szüz, reszkető ez idegen s

alacsony hazában; a gondolatlan eltapos a fűvel min függsz, de az elmélkedő rajtad marad függve s fölületben parányi de mélységben végtelen fényednél Isten és teremtés' csodálatára vezettetik. Nem egy szent csöpp vagy e te valamely csillaganyagbul, hogy megszenteld a bünös földet, megáldd az átok' e kertét, s mint égi manna tápláld a természet' örökké szülő méhét? Nem az örök-értelem' sugára e szivárványfényed, mi mutatja hogy testben van határ de a lélek-világ mint a fényvilág, bár mi parányi, mérhetetlen? nem tükre e a mindenható hatalomnak mely im egy vizcsöppbe egy tündérországot behelyez? nem bübájos cső e min a hit s szeretet' határtalan egébe áltpillanthatunk? Elpattana a harmat melyet néztem, de még millió villogott körülem. Mi sok tanitók, de az ember nem hallgat rájok! Mert sokan csak a hang' nyelvét értik, pedig az alak, a szin, a fény is beszél, s csak ez a nyelv az mi soha nem hazudik, mi legtökéletesben magyaráz, mert az eszmét s érzelmet teljesen, egészen, egységben s egyszerre fejezi ki. A szerelmes szem' tüzét, a hüség' pirulását', a bánat' alkonyát, az öröm' viradását ki nem érti? A szelid holdfény kit nem ábrándoztat és szenvedtet édesen? A nap lángarcza nem hirdet e örömet s kedvet a föld népének? S a tiszta éj' csillagos sátora alatt nem támadnak e ünnepi pompáju érzemények az emlékező s reménylő lélekben? Koszoruja a vad cometák, csillagok, égi tüzek s bolygó lángoknak némán de azért nem szótlanul, hangtalan de azért nem énektelenül forog a mennyek' titka körül; fényök' harmoniája dicsőiti az urat. E nyelvnek zenéjét nem hallani de érteni kell. — A harangszó, melynek ahitatra hivó hangja sok mérföldet bekong, hol elhalva hol ismét megcsendülve s a tiszta légen keresztül hullámzás közben mintegy kristályilag megtisztulva hangzik itt, s csodálatosan hangzik, mert most elölrül, majd oldalrul, majd hátmögül, majd végre a magasbul hangzik a fülbe, a mint a hegyek s kigyózó völgyek közti ütődés s verődésbül s a kapkodó szél' játékából utat talál magának. S különösen bájhatásu sok harangot egyszerre hallani, midőn körösköril sem falut sem tornyot nem látunk; a zengő hang fölülröl érkezvén, ugy tetszik, mintha a levegő vagy maga az ég szólana hozánk. De nem ez szól, földi harangszó ez, beharangozás e legnagyobb egyházba, a természetbe; ennek kupja az égbolt, e

kiterjesztett kék erősség, melynek középpontján a nap' arany lámpája tündökölve függ, mi ha nem maga Isten is, de legmél-tóbb képe Istennek; benne áldozat' oltárai a magas hegyek, honnét illat és könyörgés közelb éri az eget; a völgy sülyedt helye az arczra borult bünbánóknak; a fényes patak belső tisztulásra int; s a sötét barlangok gyónszékek melyeknek puszta csöndében a lélek önmagának vall s lakol. S im a fehér felhők' gömölye köd és füstöv gyanánt szállja meg a hegyek' derekét, fölül rajtok s belőlök a kék tetők magasan nyulnak ki. E felhők nem festvék mint oltárainkéi, ezek élnek, mozognak, jöttek és menni fognak, alászállnak és fölemelkednek. A Sinai hegy' füstölgésére emléke-zem s megdöbbent a gondolat: Isten van jelen a felhők mögött. —

Iván az ugy nevezett helv-vérből, mely vörös bor azon csa-tamezőn terem, hol 1444ben tizenhatszáz helv negyvenezer francz ellen tiz óráig harczolt s tizenkettőt kivéve leonidási halált halt: Berna felé megindulék. Szük völgyeken által vezetett az igazi Helvétziába az ut, s igy ez ut, utczához hasonló mi fölséges térre visz, sikátorhoz min roppant amphitheatrumba jutni, folyamhoz mely a széles oczeánba uszik a vándorhajóval. A hegyek mik eddig fük, fák s mindenféle növények' zöldében tetötül talpig ragyogtak, kezdenek magasodni, kopaszodni, kietlenedni. Ittott házak függnek a bérczek' élén, széditő magasban. Delemonttul nem messze komoly morgással zugott egy patak; fekete földü s fagyökerektül behálózott partja fölött barna fenyők tartottak éjszakát. E part' oldalában sötét üregeket vájt az idő. Egyikben egy darab kő, melyen csaknem hasonló nagyságu zöld moh nőtt, magánosan ült. Látni, rég nem mozdult helyéből. Ki tudja meg-mondani mióta fekszik ott? Bár mi parányi, a földdel egy idős-nek látszik.

Este a hold feltünt de csak hamar le is szállt. A félhomály-ban ugy láttam, iszonyu sziklafalak' szorosában utazunk. Szinte borzadtam midőn a fejünk fölébe kihajló s lapdakint függő or-mokra föltekinték. Csak egy billentés ott fön, s zuzva és egy-szersmind temetve vagyunk. Az erdei patakok folyvást harsogtak körülünk, a vizomlások bus hullással csorogtak alá, s a szél né-hanéha tompán zugva támadt föl az erdőkben mint tenger' bögése vésznek idején. A csillagok hidegen fénylettek de csak azért

hogy megvilágitsák a veszélyt s az ijedelmeket, s az éj' homálya épen azt takarta el, mi gyönyörködtetett, vigasztalt és bátoritott volna.

LXXXVII.

Berna, Grindelwald, September' 11én, 1837.

Berna egyike a legékesb és legtisztább városoknak Helvétziában. A házak, melyek csinos izlésben épitvék, földszint, az utczák' mindkét oldalán, oszlopokon nyugvó boltozatfolyosót képeznek, mi gazdag s czifra táraival bazarhoz hasonló, s hol árnyékban a nap' heve s födel alatt az eső és szél ellen, egész nap tolong a vevők, sétálók s jövőkmenők' serege. Közepén a tágas s jól burkolt utczáknak faragott kőmederben foly végig egy tiszta csermelyke s fölötte, bizonyos távolságban, érdekes szoborcsoportozatu szökőkutak emelkednek, mikből kristályüveg' ivezetekint szakadatlanul ömlik a hegyi források' gyönyörü vize. De a főegyház' tornyából esik a nagyszerü s fölséges kilátás. A völgyben len hangzó Aar, mely a szörnyü Finsteraarhorn' tövében hóvizből ered, kéklő hullámaival mint kedvesét öleli körül a hegyet min a város ül; tul rajta nevető mezejü dombok zöldelnek, tarkazva pásztorházak' fehér s erdőszakaszok' barna pontjaival, s ezek és a fölöttök kéklő hegyek mögött az ijesztő alaku Niesen óriás feje feketlik, s az egész képet a hóval boritott Jungfrau, Schreckhorn, Stockhorn csucsok' fejdelmi sora, a magasban egymásra tolakodott fehér fellegekkint zárja be a távolban. Dicső tájkép; benne délnek viruló s ligetes völgyei mellett észak' hó és jéghegyeit látod, s mig emezeken a nap' fénye hideg tisztaságban tündököl, amazoknak ugyan az mint teremtő, tenyésztő, tápláló láng életet, illatot, szint ád. És ez itt az első pillantás az igéret' földébe.

A cathedral körül épen a toronykalauzt keresém, midőn egy bernai ifju, Stierling, ki engem' Londonban Dr. Bowringnál csak egy perczig látott de velem soha nem beszélt s kire én nem is emlékezém, megszólit, s ajánlja mind azt mit tud s mit tehet. Ha tanácsainak, az iránt mikép utazzam, nagy hasznát vettem, előző

részvéte még inkább meghatott. Mert szivesség mely véletlenül s kéretlenül jön, kétszer kedves mint a talált kincs, aratunk hol nem veténk, gyümölcsét szedjük a nem ültetett fának, hol feledve s ismeretlennek hivők magunkat megemlékeznek rólunk, ajándékot kapunk, látjuk kitöl de nem tudjuk miért? S hol van ennek forrása? Az elmében e mi számol s magát soha sem feledi? Sokszor de még sem mindig. Az emlékezetben e mi hálát jegyez, s adósságát, mivel egynek tartozik, másnál lerövni akarja? Néha de ritkán. Vagy azon örömben s belső megelégvésben mit illyenkor érez a szív? Hisz ép ez az minek okát kérdem. Leggazdagabb forrása az emberlélek' egyedül szent, egyedül tiszta érzeményében a szeretetben van; ennek a szivesség egyik virága, de mit még mint bimbót nyerünk, mielőtt megért s kinyilt, azaz rózsává vagy szeretetté vált volna. Szeretet a léleknek egyetlen nem enző érzeménye, mit jutalom nem gerjeszt s vesztesség nem rettent vissza, mely mint egy másik égi tüz a villám kigyul s elmulik fejthetetlenül, ez rohan a lángok közé a sikoltót kiszabaditani, a tört hajóhoz lázadt tengeren ez visz segedelmet, ez szenved kinokat a hazáért, ez váltá meg halálával a világot; szeretet a legfőbb erény, élőfa melyen mind a többi terem; napja a lélekvilágnak; Istent emberi nyelven érthetőleg csak egy szó fejez ki, és e szó: szeretet. Mi a testvilágban szép s élő van mind e fölséges eszmének képe, visszasugárzása, ismétlése, kinyomása anyagban; mert a lélek és testvilág tükre egymásnak s mindkettő Isten dicsőségének visszatündöklése kétképen: az gondolatokban s érzelmekben, ez képekben s tárgyakban. Midőn partjait a patak termékenyiti s mezőt öntöz, midőn a vizzuham zeng az erdőkben, midőn a szél a fák' him és nő porait hordja össze, midőn a virág illatot lehell, midőn a lángoló nap sugárainak meleg szárnya alá veszi a hideg földtekét, midőn a csillagsereg' tüze vigasztaló fényt küld az éjszakába: szeret. Mert élet és szeretet egy értelem két szóban, szeretet nélkül nincs élet, s hol amaz a lélekből kiveszett, ott az élet csak árnyék nap' nyugvása után, elröppenő illat a meghervadt rózsa körül, emlékezet a mult örömek fölött, s viszhang a már elhangzott kiáltás után.

A thuni kék tó, Bernától $5^1/_2$ mérföldre, a legregényesb s legfestőibb vidékek' egyike az alpok köztt, s egy részét teszi a

hires szép Oberlandnak. E tó ugy fekszik a földön mint egy tiszta tükör, mely zöld ággal van körülfonva s belőle az ég kéken sugárzik föl. Szemköztt a gőzössel, melyen menénk, s a tájkép fenekén, a Niesen s több roppant sziklatömegek emelkednek, a Blümlisalptol az Abendbergig; jobbra és balra hol meredekebb hol lejtősb hegyek állanak, némelyik pázsittol s erdöktül zöldel, némelyik meztelenül nyulik föl. Gyakran látni a hegyek' oldalán, távol a földtül, egy darabka felleget hol állni hol lengeni egy magános madárkint mely elmaradt a többitöl. Apródonkint elvesz vagy egy leszállt felhőcsapat kapta el magával vagy a szél fuvta semmivé, vagy nem tudni hova lett. A tószélhez közel s a hegyek' derekén sürün fekszenek a faluk; magasan a tetők felé vityillók vannak, melyek messziröl néha fehérlenek mint egyegy hópont, néha ugy látszanak mint egy festett ház a képen; ittott vizomlások csörögnek, a Pfannenbach, Stampbach, s kivált a Saint-Béat mely már távolrul nagy zajjal hirdeti magát. Oberhofen körül egy régi hegyszakadás hever. Az omlás alatt emberek s házak fekszenek; fölöttök gyalogutat nyomott a maradék. De hol nem jár az ember sirokon? Az ember olyan a földön mint telkén a növény; elhervadván porával neveli a telket mi őt termette. Van e föld mely nem volt ember' teste, van e hely mit már be nem hintett volna a holtak' pora? — Távolabb igen magas helyen áll egy kápolna, néma képjele a csendes fohásznak a teremtés' e nagy szinhelyén, azon sohajtás' megkövesedése mi itt a csodálkozó mellbül kiröppen. Midőn gőzösünk egy kanyarulatnál befordult, s az orrában lévő trombita-orgona megindittatott, ez és a viszhang pompás lármával tölték be a fölséges reggeli tájékot; mintha csatába ereszkedtünk volna a kiáltozó sziklákkal.

Neuhausnál kilépvén a hajóbul, rövid fél óra alatt a zord és szirtes Harder' alatt fekvő Interlackenbe érénk, mely városka naprul napra veszti ősarczát. A régi faházakat hoszu jelmondataikkal a zsoltárbul, a kődarabokkal nyomatott idomtalan födeleket, a tojásdad ablakelőtti tágas és sötét deszkatornáczokat izletes angol mezei házak váltják föl. Terepély fák' árnyékában sok ilyen lak és étházak vannak itt elhintve, mikben nyaratszaka egyes utasok s családok egész hónapokat eltöltenek. Én siettem

a Hohbülh tetőre, honnét egy felülmulhatlanul eleven, kecses, tündéri, nagy és változatos tájkép nyilik a szemnek, kivált reggel és délben, midőn a nap a brienzi tó felöl vagy a Jungfrau' csucsárol ragyogván, hátulrol jött sugárai mintegy viszik a pillantást oda hova tekinteni kell, midőn világitnak de nem vakitnak, midőn a fény a hévtöl még külön uralkodik, midőn a vidék' legkiesb részeit nem önti el fénygőz. Alattam életteljes zöld dombok s hajlások feküdtek, szakaszonkint megvilágitva napfénytöl, szakaszonkint besötétitve hüvös árnyéktol, s általában uszva azon fényhomály' varázsában, melyben szintén a természet legnagyobb mester. Fejem fölött terhes förgetegkint a barna Harder, általellenben erdők, hegyek és szirtek fölött egy völgynyilás' végén a havas Jungfrau' vállai fehérlettek, s balra és jobbra panorámi egü s világitásu s távolságu partokkal ragyogtak a brienzi és thuni tavak, kéken mint a fölöttök kiterjeszkedett ég, s e kettőt a csillogó vizü Aar mint mesterséges csatorna köté össze, melyen könnyü csolnakban evezgéltek néma halászok, kiknek ebéde még elevenen uszkált az áltlátszó habokban.

Lauterbrunnen felé egy salvator-rosai vad természet' közepette menénk, milyet még eddig nem láttunk. Csodásnál csodásb alaku, szinü, rétegü tar sziklafalak, fekete öblökkel s kinlódó ércsurgásokkal: elvált bérczdarabok szörnyü nagyságban az ut körül, s még sok fön borzasztóan függő mely csak a gördülés' perczére várakozik; alig birja magát — terhe önmagának — fentartani, s kétli az utazó, hogy mig elfut alatta, megáll helyén. Az ormok' szélein s az oldalakon sötét fenyőerdők vonulnak el; néhol az omladásban a fák ritkán s ugy állanak, mintha porba volnának beszurkálva; néhol a sziklalépcsőzetek, fáktol s hoszu füszálaktol gyéren födve, egymás fölött kerti terrasseokkint tünnek föl; néhol ismét a bástyákat s amphitheatrumokat képző bérczek, a körülök heverő darabokkal, mint romai oly épületnek, mely nem azért rom mert összedült, hanem mert föl sem épittetett. Az egyesült fekete s fehér Lütschinen-patak pedig szirtdarabokkal behintett ágyában tajtékozva s csattogva zuhog, s ha a szél hallgat, ha a rengeteg nyugszik is, lármája örök lázadásban tartja e gyönyörü kietlenséget. Pokolszép völgy; ilyenbül gördítgeti föl szikláját haszontalanul a boldogtalan Sisyphos.

Épen nem csodálhatni tehát, hogy itt hidegen haladék el egy várrom mellett, s mosolyogva tekinték rá mint egy levetett verebfészekre. Hisz körülem a meredek sziklák várfalakkint állanak, s az egész vidék mint egy isteni omladék, mit a teremtés' napján töredékeiben hagya a teremtő.

Égető hőség levén, utitársam, egy olasz-francz, kendőt borita szemére s elaludt. Sohajtva s megbotránkozva pillanték rá, mert ki a szép természet elől szemét behunyja, ép ugy bünhödik mint ki lelkéből Istent zárja ki. A büntetés nem is sántikált; tengelyünk egy kődarabrol lezökkenés közben kettétört.

Mig a kocsis bajlakodék, én egy jobbra eső vártorony' romaihoz mentem, mely alatt egy uj sirt találtam. Rajta csak rögek voltak, zöld hant egy sem s emlék sem, kivévén hogy a torony' leszakadt ablakköve sirkő gyanánt álla meg ormán. Botommal a siron porozék, midőn egy 12—13 éves fiu, ki kecskéi között játszék az erdő szélén, felém nyargalt s térdre hullva esdő szóval mondá: „Ne bántsd jó ur a jót, ő senkit nem bántott."

S hogy hivnak téged' jó gyermek?

„Julius."

Julius mezitláb volt s rongyban, de oly szép gyermekfőt soha nem láttam. Szőke leomló haja mint a széltöl összezavart vizhab, homloka magas, arcza hosszudad, szine vegyiték pirosbul s halványbul, szeme kék mint a tavaszégből egy darab, melyen az ifju nap' tüze fénylik, orra finom, szája mint a csöppentett vér. De néha mélázott, ábrándozott, néha remegett, ólálkodott, néha mosolygott, elgyult, dicsőült mint a lángszivárvány, s mind ez a szerint a mint a sirra, a falu felé, vagy az égbe tekintett.

Julius, kérdém, tieid azon szép kecskék?

„Igen, az enyimek."

O hát te gazdag ficzkó vagy.

„Nem, mert hiszen én magam a másé vagyok."

E szerint te csak pásztor vagy?

Nem felelt.

Itt lakol a faluban?

Nem felelt. Merően és soká bámult a kőre, mit az omladék a sirra emlékül ejtett le.

Tudod mit, Julius, kezdém ismét, vállára tevén kezemet:

nem tudnál te nekem regét beszélni e várrol? Mit beszélnek róla a faluban az öreg emberek?

„Tudok biz' én, felelé mintegy fölébredve, de azután elhiszed e?"

Hogy ne hinném, válaszolám; mind egy szóig elhiszem.

Egy fatörzsre ülék s várakozám mig dolgát végzé. T. i. ő hegyes papirsüvegét a' sir' ormára egy magas vesszőre szurá, hoszu nyakkendőjével beboritá a' halmot, ezt ismét körülraká zöld galyakkal, s mind ez időbe került, mert mindeniknek külön szertartása volt. Gyermekész, gondolám magamban, s az alatt néztem a' tájt. Végezvén csodálatos bohóságait, letelepedék a magas vessző mellé min a tarka papirsüveg lógott, s jobbjával mint királyi pálczát megfogván, balgán komoly képpel igy mondá regéjét:

„Régen, de igen régen lakott e várban egy vitéz ur, ki nőül az egész birodalomban a legszebb asszonyt birta. Már öt évig éltek együtt de gyermekök nem volt, sem fi sem lány, min ők igen busultak. Az asszony sirt, az ur haragában csatákat üzent. „Ez nem használ", kiáltá egy az asszony' ablakán bekandikált vén anyó s eltünt; „ez nem használ", kiáltá a csata után lepihent vitéz' sátorába ugyan az a vén anyó s eltünt.

„A szegény asszony elkezdett többet imádkozni mint sirni, az ur többet epedni mint haragunni. Hoszu elválás után egy este a tóparton sétáltak. Az ur fényes pánczélban volt öltözve, az asszony fehér selyemben, s szerelmesen akaszkodott férje' nyakába; messziről ugy tetszék, egy fehér selyem zászló függ le vasas nyeléről. A legboldogabbak s legszerencsétlenebbek voltak ők e pillanatban. Az ur sirt, először életében, az asszony könyörgött, most a legnemesb inditó okbul. S im a sürüből kilép a vén fekete anyó, s kezében egy tüzes végü venyigét tartván, vele az ur s asszony előtt egy szép fi s egy szép lányképet lángvonásokkal lerajzol. „Gyermekeitek' képe", mondá, s mint másszor eltünt. A két kép mihamar kialudt a földrül, de soha sem a boldog pár' szivéből.

„Az asszony' ablakában egy rózsa s egy liliom bimbózott. Mint egyébkor, ugy ma is lefekvés előtt megöntözé, s imádságát közöttük mondá el.

„Reggel valaki félre vonván a függönyöket, a hitvespár fölpillant, s ime nagy csodául egy szép fi s egy szép lánygyermeket látnak az ágynál térdelni. A lány bábut, a fiu nyilat kért. A boldog szülékkel az egész vidék megünnepelte a szerencsét.

„S hogy történt ez, azt senki sem tudta megmondani, még a czigányasszony sem, ki a toronylépcső alatt sötétségben mondogatott jövendőt s titkot a vár népének. Annyi igaz, a két edény melyben a rózsa s liliom állt, reggel kettétörve s üresen találtaték, s nem maradt egy levelke sem a két virágszálbol.

„A két gyermek gyönyörü volt mint két csillag, s vidáman nőtt mint a sebes növésü folyóka. A várudvarrol s kertből ki nem mehettek ugyan, de itt mindent cselekedhettek, játszhattak, förödhettek, szakgathattak, kocsizhattak, lepkézhettek. De ők mit csináltak leggyakrabban? Egymást ölelték, csókolták oly benső szerelemmel, mi másoknak megfoghatatlan volt. Olykor a hattyu' szárnyai alatt ezzel együtt eveztek a tóban, s kilátszó fejöknek szárny sem hibázott hogy angyaloknak nézessenek.

„Tiz év elmult s még jobban szerették egymást; mint két láng mely összefoly. Szüntelen együtt jártak, jöttek, mentek s gyakran fél napokig lappangtak bokrok' hüsében. A szegény szülék aggódni kezdtek, hogy nem birják gyermekeik' szeretetét, s ezért és azért is hogy szerelmök idővel bünné ne fajuljon, a czigány asszony' sötét tanácsára elzárák két általelleni csonka toronyba. Egyiknek roma itt e döledék.

„De ezzel a bajon nem volt segitve, mert a két gyermek regtöl estig az ablakban ült s egymást nézte. Az ur parancsolá s az ablak félig berakaték, s az árvák ki nem láthattak. De még ez sem használt, mert ki nem tekinthetvén, mint madárkák énekelének egész napon, s ugy látszott, ők teljesen értik s érzik egymást. Az ur ekkor egészen be akarta rakatni az ablakokat, de az anya nem engedé tölük elfogni a szép napfényt melyben felnőttek. Tehát beköttetè szájaikat, a gyönyörüket, hogy ne énekelhessenek. Másnap reggel a bánkódó anya korán fölkel, s kijön legalább a tornyot nézni, mert nem birt türni, hogy se' ne hallja szavaikat, se ne lássa arczaikat, sem a helyet hol vannak. S mit láta? az egyik ablakbul egy rózsa, a másikbul egy liliom hajlott ki mintegy összeigyekezve; — a' gyermekek többé nem voltak.

A szerencsétlen anya' szive megszakadt. Harmadnapra fekete bársonynyal takart koporsóban vitték a kriptába. Midőn a toronyablakok alatt vitetett volna el, a rózsa s liliom hervadva hullt reá.

„Az ur még sokáig élt; de soha ki nem lépett a várbul. Ha romlott a vár, javitani nem engedte; igy midőn meghalt, a vár kész omladék volt sirja fölött.

„A vén anyó . . . .

„Nini! vad libák, magasan, fön repűlnek! . . mindjárt beérnek a felhőkbe . . . . Tudod e' miért mennek a felhőkbe? Levelet küldtem tölük jó anyámnak. Nem hallod? én hallom mit beszélnek. Most mondják: ime egy levelet hoztunk, két bacz kell érette. Anyám feleli . . . mit felel?“. . . s itt az égre ismét föltekintett, mintegy várva a feleletet.

„Jaj jaj, nekem,“ kezde egyszerre orditani, „a nap leszáll.“ S mindent lehányt a sirrol, süveget, galyat s a köre fölállván, arczczal a napnak fordult s kiterjesztvén két karját, egy élő keresztkint álla a siron. A nyugvó nap égő rózsafényt vete arczára, mely pirulni s lobogni látszott; széltlebegő haja rajta ittott tartott festői árnyékot.

‚Már ismét itt vagy‘, dörgé egy vastag hang, s mint a nyil melyet kilőttek, sápadtan s visitva iramlott Julius be az erdőbe. Még azután is sokáig hangzott szavától az erdő.

Hátra tekintek s egy tisztes férfiut látok a falu felöl hozám közeledni. Mint az olvasónak, nekem is érthetlen volt Julius, s a csodálatos regétől fogva oly sebesen tön s beszéle mindent, hogy bár gyakran közbe akarék szólani, egyszer sem szólhaték. Az érkezett férfiu röviden igy fejté meg a talányt. Julius egy megbukott bérlő' gyermeke; egypár év előtt elméjében meggyöngülvén, anyja' halála után, ki e sirban fekszik, teljesen megháborodott. A regét többnyire saját képzeletébül szőtte öszsze, s ha nem kérik is elbeszéli. Azt hiszi, ha a nyugvó nap valakinek sirján keresztet nem talál, a ben fekvő nagy kint szenved; ezért módját ejthetvén estenkint kiszökik s keresztképen kinyujtván karjait, anyja' sirjára áll. Ő könyörbül fogadá házába az itt idegen s árva gyermeket, s foganatosnak hivén innét elvonni, ha itt leli, keményen bánik vele.

Én még egyszer néztem hátra, vajjon nem láthatnám e meg a szerencsétlen Juliust, s aztán folytatám utamat. Boldogtalan gyermek, ki elvesztéd elmédet és anyádat, e' két legdrágább kincset a földön! —

Lauterbrunnen körül ékes hegyi öltözetü lányok, szilvát vagy szamóczát kosárkában árulók, futkostak utánunk. Ha látták hogy nem veszünk, egymás' vállaira tévén kezeiket összeborultak s énekeltek. S mi egészen máskép hangzik az ugy nevezett tyroli ének itt a nagy szabadban, a havasok' levegőjében, a hegyek között, mint négy fal' szük terén; az ég maga együtt zeng vele, az erdők hallgatóznak, a holt sziklák megelevenednek, az echo kart állit körüle, s a hang a tiszta s friss légben fölemelkedik mint egy pacsirta, mely a magasban még énekel de már nem látni hol függ. Mit nem akaránk adni az édes gyümölcsért, örömest oda adók az édesb énekért.

E völgyben van a Staubbach vizomlás, Európában a legmagasb, melly 900 lábnyi szirtfalrol zuhan le. Omlásában nincs harag, szeliden hull alá mint egy kibontott szőke haj' selyme. Legfölül mint füstgömöly darabokban lökődik ki a hab, mi hullás közben csillogó porrá s csöppekké válik, megütődés ismét habbá, tömeggé teszi, s szabadon hullás ismét csillogó porrá s csöppekké, s mikor e változáson háromszor négyszer áltment, az egész egy hoszu sált mutat, melynek szegélye gyanánt ragyog a hétszinü s lángoló szivárvány, mit ott az ezüst vizszálak között a nap' sugárai szőnek, utána pedig rojtkint usz a földre jutottan ismét folyóvá vált patak. Oldalt egy kicsiny omláska is pereg inkább mint foly, mely ezüst pillangóesőhöz hasonló; a megfagyott téli hópillék is igy röpkednek s tündökölnek a' nap' fényében. Olykor a szél fölkapja az egész omlást, s a levegőben függő tündérivnek egyik vége a szikla' ormán, másik a szikla' alján nyugoszik. A zuham' mozgó árnyéka a szirt' falán egy második fekete omlásnak látszik, mely rohanásban vetélkedik az igazival. De ha fordulván a nap, árnyékot vetnek rá a hegyek, mi délután egy órakor történik, fény és szivárvány s ezzel minden varázs ellebben, s ekkor a Staubbach hasonló egy magas felhő-oszlophoz, milyen volt az, mely járt a zsidó nép előtt a pusztában.

Én örök időkig néztem volna e gyönyörü látványt, de uti

társam, a fölebb említett francz, hevesen nógata: ha minden jelesnél soká mulatunk, keveset látunk meg. Tehát vásárolván fölül horgas fekete zergeszarvba foglalt s alul vasszögben végződő alpmászó botokat; kezdénk mászni a magas de vidám Wengernalpra, mit kis Scheidecknek is hivnak.

S én eleven, vig, fáradhatlan valék mint a kalitkából kieresztett madár, mint az erdőbe visszaszabadult őz. Nem másztam én de szökeltem, de szaladoztam a hegynek, s fütyöltem, daloltam. Nem fértem magamban, lelkem fölülemelkedett magán mint láng melyet tüzhelyéről egy szél felhuz s elkap, a fölséges természet' látása egész életerőmet fölrázta, fölgyujtotta, s hurait fölhuzta a szakadásig. S mennél fölebb hágtam annál ideálibb szint, alakot, lényt vön magára s vetközött sulyából a föld; a teher, mely a testvilághoz van kötve, a magasrol tekintve mintegy elröppent tőle, s ilyenkor kivesz e fárasztó érzés a szemlélő' lelkéből is; a szem lépéskint nagyobb világot lát be, ugy tetszék kezd mindenlátó lenni, — a fülbe terjedtebb körbül tódul a zaj, ugy tetszék kezd mindenhalló lenni, — az orr számosabb vidékek illatának áldozatát megérzi, ugy tetszék kezd mindenérző lenni, — a lélek emelkedik és dagad, s benne valamennyi erők's tehetségek tisztulnak, tágulnak, hatalmasodnak, tökéletesednek, ugy tetszék kezd mindentudó lenni, — és mind ez, történik a szerint a mint fölebb hágunk s emelkedünk. És igy megy az erő-növekedés, tehetség-hatalmasodás végtelenül? Ha igen, ugy látszik, mintha a magasan lételben állana az istenség. Annyi igaz, annál tökéletesb az élet, mennél inkább közeledik a mélyből a föld' szinéhez, és a föld' szinéről ismét minden finomabb s nemesebb a magasba vonzódik. A láng fölsiet, a növények' illata fölpárolog, a hangnak a föld csak feneke miről felütődik, a lélek' legszebb fénye a remény, s a sziv' legszentebb zenéje, a könyörgés, égbe vágy, s az isteni nap' sugárai is innét, alighogy megtörődtek, visszavonulnak; s midőn a józanész is, mely ösztöne a léleknek, s a népvallások, mik bimbói a philosophiának, a nép' szájával igen magas Istent emlegetnek, nem állitják e rokonnak e két eszmét: Istent és magasságot? Len állva az erdőnek csak első sorát láttam, többet a részből mint az egészbül, most állva a tetőn az egészet látom, ezt

egészen de a részeket nem; végtelen magasságban látni fognók a földet, a világot mint egészet, végtelen erővel a részeket is. Igy törekszik kimagyarázni az ember a kimagyarázhatlant. Bizonyára esztelen és bohó! ki elindul fölmérni a mérhetlenséget, világgal nézni a sötétséget, a mulandóbul örököst alkotni, mik összeférhetlenek.

Hogy ne szeretné hazáját az ember, a földet melyből vétetett, s hogy ne kivált a schweitzi, ki árván, elhagyatva, egyedül soha nincs hegyei közt? Fütyöl vagy beszél vagy dalol, a sziklák felelgetnek neki ugy mint kivánja, vigan vagy busan vagy dörögve. Ezért imádja e nép annyira hazáját, mert hiszen ha nincs barát — megcsalt, ha nincs szerető — hütelen lett, ha nincs atyafi, — eltemette, a föld beszél vele, a föld érez vele. A por miből ember lett s a por miben fü terem nem hidegedett meg itt egymás iránt, csak mint testvér vált el a rövid időre, mely egymás' örömében és fájdalmában addig is osztozik; mert ha a természet szép napban mosolyog, öröm felel meg neki az ember' lelkében, s ennek panaszára a természetnek nemcsak füle van meghallani, de szája is megzengeni, megsiratni.

Midőn a Laubhorn, Thunnerstschuggen és Moelichen csucsok alatt mentem el, egy kődarabot fölemelvén, bevetém azt egy boltozat alá melyet egy szörnyü bércz födött. Én nem leszek, söt talán kihal ivadékom tized izében, s ez ugy álland a mint letettem ma. Mi könnyü örök emléket alkotnunk, ember! Nem kell világot dulni, se pyramisok' épitésén százezerek ne dolgozzanak, csak elégeljünk emléket, mely lelket, tettet hirdet, bár a nevet elhallgatja. A vad pásztor áldja ki legelőjét esővel öntözi, ki a homokpusztában kutfőt nyit, ki a nyár' heve ellen friss szelet küld s árnyékos fát növeszt, ki életét s nyáját midőn aluszik megőrzi: de Isten' nevét nem tudja, nem mondja, nem emliti; — mindegy, ezért övé a dicsőség. Áldatnunk minden, emlegettetnünk semmi.

Utunk, melly eddig délnek vitt, hirtelen keletre fordul, s im egyszerre a havas alpok' legfölségesebb lánczsora áll elöttünk, a Wetterhorn, a két Schreckhorn, Mönch, Eiger, Breithorn, Mittaghorn, Silberhorn, hófödött hegyes csucsokkal, s parányiságunkban mi térdelni látszunk a Jung-

frau' lábainál, hol állunk. Hasonlithatlan látvány! Ki tudja leirni mit itt lát?! Ki birja elmondani mit itt érez?! Nem, az alpokat, ha nincsenek szem előtt, lehetetlen képzelni, még az emlékezet sem birja visszatükrözni ha éltávoztál; mint a mindenható, csak szinről szinre láthatók. Néha hóomlások indulának meg a tetők' köréből s mint száz mennydörgés dörgöttek rettenetesen. Nagy és megrázó e hang, mint a hegyek' szava, mint Istené; az echók mint szolgák százszorosan ismételik s küldik végig a sziklákon az ur' szavát. E rengető hang az mi teremt és ront világot; de itt már nem teremt mert e kőbirodalom nem az életé, sem nem ront mert ez ősvilági romok folyton igy állanak, s mert e hang már hasonló az üres kiáltáshoz szó és értelem nélkül, — belőle az ige kivétetett. Ha láttam a hóomlást zuhanni, gyönyörködtem a hegyek' dörögő chorusában; de ha nem láttam csak hallám, ijedve fordultam arra mint az, ki egy templomban csodálgatva fordulván el az oltártul, a csöngetésre feléje visszaretten s földig hajlik,- s ilyenkor örömben és félelemben reszketék mint Mózses az égő csipkebokor előtt, honnét szóla az ur. Ez ormok' havát még nem illette embernyom, ugy látszik magának tartá meg a mindenható, s minden ilyen megmászhatlan csucsokra kiterjed e parancsolata: „Eredj alá, mond meg a népnek, hogy által ne hágják a határt hogy feljöjjenek a hegynek tetejére az Urat látni, és sokan ő közülök meghaljanak.“ (Mózses' IIik K.)

E fölséges szinhelyen, s általában az alpok közti két eszme kiséri az utazót elválhatlanul: Isten és szabadság, vagy inkább egy eszme, mert Isten nem egyéb mint szabadság a legfőbb tökélyben, s szabadság nem egyéb mint istenség legparányibb szikrájában. Ez égbe álló sziklatornyok nem oszlopai e hitünknek? De ne igy mond: ‚Isten nagy ki ezt teremté‘, mert ezt a hiteltlen suppositiónak állitja, kezd igy: ki ezt teremté nagy, s adj neki nevet, vagy nevezd a néppel Istennek. E szüz hó s lég nem lehell e szabadságot? Mellyik igából nem öltenék ki fejöket e bérczek, miket oda fön fellegek villámokkal védnek? A szem' sugarán kivül van e nyil mi elérné a zergét, mely feneketlen mélység fölött szarván függ, s a sast mely légynek látszik a magasban? Népnek, mely hegyek közti lakik, szabadnak kell lenni, minden ezt hirdeti, erre buzditja, erre emlékezteti körülte. A szirttető kérdi

töle: láttál e valaha meghóditva, embernek talpa által valaha megfertőztetve? az őskoru rengeteg: hallottál e fejsze' ütéseitül nyögni? s vele valamennyi hegyek kiáltják: termettünk e csak egy füszálat, eresztettünk e csak egy csörgeteget, támasztottunk e csak egy szelecskét ember' akaratára? Igen, szabad leszek mint ti s mint őseim, esküszik a nép; itt senki nem méri a szabad levegőt mit beszivok, senki nem vet zárt a forrás' vizére mellyel szomjamat oltom, s a magas hegyoldalokat mik nekem gyümölcsöt, barmaimnak füvet adnak senki nem keritheti el tölem a maga kertévé. A gondviselés mindennek jegyzett helyet, a kereskedést folyamok mellé s tenger' szélére tette, a' hivalkodást olaj és narancsfák' árnyékába, de a szabadságnak sziklákbul rakott fészket. A várak és városok a középkorban ezért vonultak hegyekre, mint a szabadság' természeti honába, a Rajna' két partján, Németföldön, a Karpatok körül, Itáliában és mindenütt. Ó Helvétzia Helvétzia! választott földe vagy te az urnak, s mely benned megtelepedhetik kedves elötte a nép, mert ez minden lépésnél közel érzi magát ő hozá s benne a szabadságban. Mert e kettő együtt él, s ha Isten szabadság nélkül világolhat is népnek, de hit nélkül nincs szabadság. —

A francz mindjárt elfáradván, megmegállt, s gyorsaságomon boszankodva mondá: „ha nem állongunk meg és nem élvezzük a természet' szépségeit, mit ér utaznunk?“ Emlékeztetém sürgető szavaira Staubbachnál. De ő végre annyira elfáradt, hogy a Scheideck hegyélén lévő vendégháznál tovább jönni nem birt, s igy uti szövetségünk felbomolván, a nekem maradt kalauzzal leereszkedtem Grindelwaldba, mely igen fáradságos menetel három óráig tartott, 5—8ig este. A vendéglőbe léptemkor épen három francz jó kedvü lármával vásárlott ékes famüveket, házakat, poharakat, kanalakat, dió s mogyorótörőket, vizcsészéket, zergeszarvakat; — áruk miket az utazók a Schweitzbul emlékül szoktak elvinni magokkal.

Lefekvés előtt sokáig állék ablakomban, csodálva az Eiger, Mettenberg és Wettenhorn sziklaóriásokat, melyek közel előttem, kisértetileg s némán nyulának föl a sötétes éjben. De bár ez iszonyu fekete alakok hallgattak, az ily innepi hallgatás hatalmas beszéd a léleknek, mit könnyebb megérteni mint hiszszük, s meg

nem érteni nagyobb boldogtalanság mint gondoljuk. S a holdfény rémalakot csinált a Mettenbergből; tetején a hó mint őszhaj fehérlett s omlott széljel, s derekén a világos vonások és árnyékok együtt hiven kiképezték az orrt, a szemet, a szájt, az arczot. Képzelj egy hegyet, mely emberképet ölt magára és rád bámul.

Az őrült tünemény szinte visszaijesztett az ablakbol.

LXXXVIII.

Berna, September' 13kán, 1837.

A szomszéd tetőkrül a magasb völgyekbe összehullt hótenger, mely folyó tajtékkint a hegyközekből néha a zöld sikig kicsordul, jegesnek (glacier) neveztetik. Több száz lábnyi mélységben tornyosodván össze, a nap' heve meg nem olvaszthatja ugyan de olvaszt belőle, s a hó ily félolvadásban válik fagygyá. Sürün emelkedő fehér pyramisai mintha a köröskörül álló havasoknak mintái volnának, vagy mintha egy felütött fehér sátortábort látnánk; jégvölgyecskéi pedig messzire kékellenek, mik alatt tompa mély hangon csörög a patak, mely az olvadás' hideg vizét a völgybe s valamelyik tóba viszi. Én a Wetterhornt s a Schreckhornokat elválasztó völgy' jegesét, az ugy nevezett felső-jegest látogatám meg, s midőn jégboltozatába buvtam, meglepetve érzém magam mint talán még soha nem. Két teremből áll, egyik a csarnok, másik a szentek' szente. Igen, a kéklő jégkristályok teljesen hasonlók azon kék felhőkhöz, mikkel s miként gyermekkoromban festve láttam a mennyet, az ur hajlékát, s fejem e helyen egészen megzavarodott, nem tudtam magszabadulni a képzelettöl, hogy az égi lakot látom. Hiszen mennyezetkristálya tiszta s bele mélyen látni mint üvegbe, mint a tiszta vizbe fenekén az éggel, mint az ég' mély derüjébe; a láthatlan vizpára mint egy magasb világi lég érinti arczunkat, s a hüvösb légmérséklet akaratunk ellen némi reszkedést éreztet velünk, — mit érezni szoktunk valami nagynak közelében. Árnyékban kevessé fénylik e hely, benne szent homály uralkodik; de mikor belopódzik a nap, ragyog mint gyémántlak — fényből látszanak állni a falak. A mythos' korában

ezt a nép valamelyik hegyisten vagy nympha templomának szentelte volna; de hiszen én magam is oly lélekállapotban hagytam el mintha imádságról jöttem volna ki az egyházbul, menendő innét a magas Faulhorn csucsra, melyen mint oltáron, közel az éghez, áldozandom az urnak. Talán megütköztök hogy minden jóbban, nagyban és szépben Istent látok? Avagy nem forrása e ő minden jónak, nagynak és szépnek, s nem természetes e, ha a szomjas vándor a patak' vizéből iván, megemlékezik a forrásra is, mit nem ismer de lételét hiszi.

Utunk föl felé buján teljes legelőkön vitt keresztül; a frissen vágott fü különösen édes jó szaggal tölté be a levegőt; sok munkással találkozánk, mindenik kaszát, gereblyét, villát vive s egy kecskét vezete, mely, mint egy élő tejkorsó, azért legel közel, hogy minden pillanatban fris italt adjon. A tehenek a hegyoldalakban s szirtgerinczeken szabadon s nem őrizve lézengtek, s ittott a mélységek s ormok előtt fakeritvények állitvák a marhákat megóvni a leeséstül. Festőileg tüntek föl elszórva s távol egymástol a pásztorházak; lakóik, kik ide fön töltik az egész nyarat, ohajtva várják az utast, s ha éhezel kaphatsz tejet és sajtot, s ha örülsz vehetsz emléket a szép napokrul. Egy hegyoldalbul gyönyörü harmoniai zengést hallék milyen az esti szellő által meglenditett üvegharangoké; gondolván a pásztor zenél, fölmásztam a hegyre. Csalatkoztam; a teheneken lévő különbféle nagyságu harangocskák' bájzengése volt, s a rendetlen, véletlen mozgás egész melodiákat kivert. Ez isteni természet' keblében a mi buta kolompjaink' zörgése káromlás volna, — ez imádság.

Négy-öt órai mászás után végre fölértünk a Faulhornra, mely 8140 lábnyira van a tenger fölött. Tiszta idő lévén, lapján mint egy toronynak tetején álltam, honnét köröskörül látom feküdni alattam a roppant várost még sok más tornyokkal; egy fölséges körben érzém magamat, melyet a vésztől égig csapkodott tengerhullámokkint egymásra tolakodó bérczek és hegyek képeztek, — legszéle a távolban összefolyt a menynyel s bezárta a nagy szint. A legkitünőbb csucsok' seregét beláttam, gyönyörü tisztán kimetszett alakkal a kék ég' azurjában, a vad Pilatot Luczern' vidékén, a hires Rigit a waldstetteni tó fölött, a sötét Niesent, s közel előttem a magas-alpok' sorát, a Wellhornt,

a Wetterhornt egész a Mittaghornig, s a mindeniknél magasb sugár Finsteraarhornt, elszakgatott, kettétördelt, meghasgatott oldalaikkal. Ki rakta össze e bálványokat? Ki tépte meg őket fölületben mint valami hitvány öltözetet? Kinek dicsőségét hirdetik e megvénhedt oszlopok, melyek' talpköve a föld? Festeni Istent s alpot hiábanvalóság; az láthatatlan és képzelhetetlen is, ez látható ugyan de festhetetlen, leirhatatlan. Avagy eredj s beszéld el a született vaknak mi a nap délben, mi a hold éjjel.

A lapályokat termőkké tette Isten hogy táplálnák, a sziklákat fölségesekké hogy tanítanák az embert; azok a testért ezek a lélekért teremtettek. Ezt feleltem magamnak, midőn láttam a kopár szirteket nagy helyen elterjedni terméketlenül és látszólag haszontalanul. A havas ormok legóriásibb betüi Isten lételének; egyik sem hasonló a mi betüinkhez, de azért betük, Istenéi a lélekhez, s az eszme, gondolat, hit velök irva van. Az ő lételét a fü, virág, fülemile előtt, minek beszéde szelid szin, illat, s ének, eltagadhatom, mert ezeknél s ezekben az igazság nincs meztelenül, hanem titokképen, mi csak az elmélkedőnek, vizsgálódónak, gondolkodónak törik fel; de az alpok' meglátásakor lehetetlen tagadni, ráismerünk mint a dörgésre s villámra, — érezzük hogy ez mennyei erő' szava s szem' pillantása a felhőben, s nem földi hang és fény; érezzük hogy e hegyek s ormok mennyei erő' müvei körültünk. A Mettenberg' tövében, látom, egy kicsiny viz fénylik, nem nagyobb egy abrosznál, s benne meglátni ez egész hegyet szörnyü nagyságában; minden, bár mi parányi teremtett dologban, egy végtelenül kisebb harmatszem' tükrében igy ismerhetni a hegynél végtelenül nagyobb Isten' képére. —

Később fellegek támadtak, melyek' egy része eddig a magas hegyközekben mint bölcsőkben nyugovék. Fellegekkel az alptájak elevenebbek, s gazdagabbak képekben, csodákban, alakokban, s néha oly zavart mutatnak mint a chaos, — midőn ezt már sötétség nem ülte, hanem lön világosság az első napon. A repülő felhők mögött futni látszanak a hegyek. Néha egy felhőnyilásból egy erdőszakasz látszik ki mint egy levegőbeli függőkert, néha egy csucsvég egy kis kék égkörben mint pyramis a szemcső' végén, néha egy pásztorházzal egy zöld oldal, melyre

a felhők' titkos ösvényein magára sütvén a nap, ragyog mint déli sziget. A sziklákat is ezerképen leplezik be a felhők; hol eltakarják talpig mintha nem volnának, hol mint egy vékony magas szobor vagy rémalak tünik elő a hoszu vagy rendetlen nyiladékon, s midőn a ködbül apródonkint foszladoznak a sziklák, közeledni látszanak hozánk mint a phantasmagora' ijesztő tüneményei. Len egy vérszin tócskát láttam, s még alább a brienzi tó mint egy fekete foltokkal tarka nyers kék bőr terült el. Alattam, fölöttem, körültem mindenütt felhők voltak s huzódtak el mozgó hegyek' nagyságában. Ezek a felhők a sikokon magasan szoktak elszállani a föld fölött, s emlékezem, gyermekéveimben a lapályrol mi epedő vágygyal néztem a repülő s változó alakokat, miket, ha apró pelyhekké szakadozának, báránykáknak nevezénk. Vágyam, a gyermeké, beteljesedett, — im közöttök állok.

A faulhorni vendégház legmagasb fekvésü lak egész Európában. Az utazók' emlékkönyvében, mibe nevem' én is beirám, szinte kinyomva találom az europai három fő nép' jellemét. Az angol igy ir: fölérvén ekkor és ekkor, igen jól ebédeltünk, igen kéjelmünkre lehettünk s különösen a kávé finom és olcsó volt; a német majd egy egész foliolapon értekezik az emberi dolgok' hiábavalóságárul, idézvén német és francz irók' állitásait; a francz elmés akar lenni: nevedtöl (Faul-horn) féltem de fáradságom' jutalmazva lelem. Kicsinységek, de ezek is viselik a népszellem' typusát, mint viseli a fejdelem' képét a legkisebb fillér; itt is megismerni a három népet, itt van a comfortable angol, az elmélkedő s pedant német, és az elmészkedő francz. —

A nagy Scheidecken áltmenvén, egy vad s nem épen bájtalan, de ily festői országban közönséges völgy vezet Meyringen' kellemteljes vidékére. E szoros völgyben a Reichenbach küzködve s harsogva foly a medrébe gördült szirthulladékok közt, s mintegy csatázik azon szép halálért s dicsőségért mit omlásánál elér. Kétszáz lábnyi magasságrul harmincz lábnyi áltmérőjü ivben kimondhatlan dühel rohan le egy fekete sziklaöböl' mélységébe; zugása mint egy örökös mennydörgés messze elhangzik Hasli' gyönyörü völgyében, s az öböl' szélén rezgő bokrok félni

látszanak a mélység fölött s a haragos habok' körében. A mélységben, mintha alatta a földben tüz volna, forr, zug, bugyog, tajtékzik a viz, s a csalódást tökéletessé teszi a körülte lebegő párolgás s gőzölgés. S midőn összehuzott szemölddel nézném a rettenetes rohamot, rá sütött a reggeli nap, s az ezüst vizpárában egy pompás szivárvány virult ki. Egy része, később, az omlás' boltozata mögé lopódzott, — a szűz Iris tekintetünk elöl elfátyolozta képét. Ez omlás oly igen bőven s erőködve rohan mintha nem tarthatna sokáig, és oly egyenlően iszonyu dühel, hogy azt gondolnád, dühe mindig növekedik. Az ember, ki véget érez mindenben, várja mikor lesz e bő omlásnak s rég tartó dühnek vége, de várja hiában; örökké omlik, mert az örökös hó örökké ád vizet s a fekete sziklafal örökké áll. De kik várták elmultát, azok elmulnak.

Ehhez félóranyira van a Finsteraarschlucht. Ez egy szikla-repedék, mely az Egyipt' granithegyeiben meghasadt sirhoz hasonló, sürün tele nőtt tüskebokorral, melyet bajjal és gonddal elháritván, keresztül rajta egy sötét üreg' szélére jutni. Leereszkedvén bele, részint lépve szirtdarabokon, részint csuszva hamuszerü földben, az ösvény kezd sötétebb lenni, s a két szikla annyira összehajlik, hogy az eget elfödi s életet e hegyalatti holt világban csak a cseppegő viz s a láthatlan fenekrül fölzugó moraj árul el. Miután, mindig le felé, mintegy két száz lépést tevénk a vizvájta függő barlangokkal lyukacsos sziklanyilásban, végre világra jutunk, — lábunknál foly az Aar zöldes habjaival, mélyen, két magas szirtfal köztt. De én itt a leirások szerint, a pokol torkának neveztetvén, a pokol' éjelét s minden iszonyait vártam, — s megcsalatkoztam.

Meyringenből Brienzbe menék, melynek szép tava nincs sem oly nagy mint a thuni, sem oly nagyszerü láthatárral nem bir, de épen bezártságában van valami édes, meleg, varázs; — a tágas az értelemé, szellemé, a szük a szivé, szerelemé, ezért a család' körében legtöbb s minden a szerelem, abban mit a házáért teszünk szülőföldünk' szeretetén kivül már a hiuságnak s dicsvágynak is része van, a világot pedig csak lelkünk' valamennyi sugárai birják áltölelni. Ha tehát a thuni tó' vidéke több csodálatra méltót nyujt is, élni a szív a bezárt brienziben

vágyna, vagy talán legjobb lenne az Aar' csatornáján egyikből a másikba evezgélni a lélek, a kedély, a sziv' kivánsága szerint, s itt a felkelő napnak imádkoznám egy keleti hevü s lángképzeletü persa' buzgalmával, ott a leáldozó nap' sugáraival együtt ahitatoskodnám, mint megnyugvó keresztyén. sülyedő lángképe lévén a vallásbeli nagy remény valóságának legragyogóbb s világszerü bizonysága, egy nagy erősség, függesztve az égre a föld' szemének, mely mondani látszik: meghalok de ismét fölkelek.

A thuni tón jöttem vissza Bernába, hol egy napig roszul valék, megerőtetvén magamat oberlandi utamban, s igy mely napot megnyerni akartam, elvesztém. E szépségekkel gazdag környékre legalább egypár hetet kell forditani, ha az ember nemcsak utazni s látni, de érezni s élvezni is ohajt. Mert keresgélni, ellesni kell sok bájt mint a mese' értelmét. Szerencsétlenségem, hogy közeledvén a felleges és hervasztó ősz, igen ki kell számolnom az időt, mely többnyire oly szoros, hogy a fáradság elöli a gyönyört vagy a rövidség kifejleni sem engedi. Pedig a gyönyör szinte virág, minek mint a föld virágának, itt szinte szép nap s szép idő kell; az is fokonkint fejlik, borul ki, és hervad el a lélekben.

LXXXIX.

Berna' vidékén, September' 14én, 1837.

Élek egészen a természetnek. Imádó arczczal bámulom csodáit s kebelére hévvel ragaszkodom mint anyjaéra a kisded, ki minden tárt kartul visszaborzad, mintha már tudná hogy csak az anya sziv szeret más csal. Nem akarok most érintkezni az emberekkel, kiknek egy erkölcsi tömegbe vont eszméje szent, de kik egyedekké feltördelve esett angyalok; távol tartozkodom a társaságtul mely gyülölségnek, álnokságnak, enzésnek fészke s táplálja a bün' gyökét; melyben a sziv szégyenel érezni, az elme elrejti gondolatait, az öröm e lélekharmat elveszti gyermeki ártatlanságát; boldogságot benne alig találni s az is ezerek' fájdalmán épült, a fény mi egynek homlokán ragyog milliók halálmáglyájának tüzéből ragyog reá, minden gazdaság egy tömegből lecsapolt erő, minden hatalom egy osztálybul kiszivott élet. Mert

a föld most is paradicsom, az ember teszi siralom' völgyévé, kint, bünt, gonoszt magával s magában viselvén mint felhő a mennykövet mely saját bélét hasogatja; az ember benne az átok' csemetéje, a föld tiszta ágy mely mindent mit az ur' keze bele ültet, megterem, illatos rózsát s mérges bürköt. Kifáradva e világban, megundorodva förtelmeitül, oly édes pihennem a hegyeken, szivnom a havak' hideg lehelletét, hallgatnom a vizomlások' egyhangu csorgását, éreznem a fenyőerdők' balzamos szagát mit a szellő magával hord, gyönyörködnöm a patakok' kiáltozó hullámiban, s járnom ilyen földtesten, mely, mint illetésre a hangszer, minden szavamra hangot ád. A szép természet erény testben, és oly varázsnok, kivel érintkezni elég hogy megváltozzunk; haragunk elmulik egy nevető virágos mezőben, bánatunk földerül egy tónak partján mit a kelő nap fénytengerré csinál, lelkünk mi a sirnak ohajtásaig leveretett, a havasok alatt isteni sugárkint egyenesedik föl, keblünket miből kiapadt minden életkedv, a távol' kék hegyei uj vágygyal töltik meg, s a hajnali harmatban, a lég' friss hüvében szinte kifördünk a bünökbül, mikkel a társaságban szennyeződénk be, s a lélek itt, mint az egyházban, néhány órára visszanyeri szűzi szemérmét. Mi egyszerüség a természet' képeiben, s mi dultak a társas életarcz' vonalmai! Jele hogy amaz Isten' müve, ez emberé, — azt nyugalom jellemzi minek forrása erény, ezt küzdés mi belvészt árul el, — ez indulatnak s szenvedélyeknek kinyomata, amott mindenbül mint egy összetört tükör' darabjaibul Isten, szerelem, szabadság' képe sugárzik szemünkbe. Szükség, s mennél elébb halad a társaság annál inkább szükség, hogy néhanéha a természet' ölébe térjünk be, mert ez megtérés; a dühös Coriolannal, s ez az ember' képe, már senki nem birt, nagygyá, nemessé, szeliddé anyjának megpillantása tette; az ember' anyja a természet. Ki a természetbe lép, gyermekké lesz.

XC.

Lausanne, Genf, September' 16án, 1837.

A schweitzi utak kedvesen emlékeztetnek az angolországiakra, mind puhaságaik, mind azon körülállás által, hogy nem egyenes vonalban vezetvék, hanem a magános birtokok' szabálytalan fordulatai szerint kigyódznak, igaz igy több helyet s időt vesznek el, de több gyönyört is adnak. Kertekből reájok sürün hajlanak ki a dió, alma, körtve és szilvafák' ágai, s a gyorskocsi' födelén ülőnek elég kinyujtania kezét, hogy magát a legizletesb gyümölcsökel megszedhesse. Mert nem hasonlók ezek Hades' azon fáihoz, melyeknek gyümölcstermő galyait az öreg Tentalos' esdő kezei elől forgószél kapja föl az árnyékos felhőkhöz.

Az emberész' remekei közt Helvországban talán legbámulatosb a fribourgi vassodronyhid, mely 900 láb hoszu feszületben 160 l. mélység felett függ. Ne vágott volna zápor, s uti társaimtol ne szégyeneltem volna, bizonyosan leszállok a megterhelt kocsirul, mely alatt a hid ugy hajladozék mint a vékony ágtető a jól lakott madár alatt. Bizám, nem szakad le, mert hiszen 1834nek Octobere óta szüntelen jönnek és mennek rajta, de hiában, szoknunk kell vékonyságban nagy erőt hinni. E gyönyörü bátor mü, két hegy' ormán függve, könnyen lebeg s inog a légben, mint egy pókszövet; a szél küzködik, játszik de nem bir vele.

Lausanne nem müvei de pompás fekvése által lön hiressé. Hegyoldalában mint királyi székben magasan ül e város, s fölséges tekintete előtt a genfi tó' tükre, csaknem egész terjedelmében, ragyogva nyilik meg, s hol vadan, hol szeliden szép partokon s hegyeken tul kilátni a Montblanc' ezüst csucsáig. Fájdalom hogy az idő elborula, s igy a genfi tó hab volt csillám nélkül, s vize sötét mint a belehellett tükör, és minden vidék s hegy csak egy életlen földdarab mely a fénynek csak árnyékát birta. Hiányzott a nap e nagy festő, ez isteni szinező; hév és fény által lelket ő ad a természetbe, a természet az emberbe. Ködös időben rest, zord, buta az ember, szép napon az elme virágzik, a lélek élettől pezseg, a sziv örömmel telik meg. Mi egyéb ez mint ihlés?

Ezért mentenünk kell elődeinket kik a napot Istenül imádák. A népek s papok minden korban jelt kerestek tudhatni, mondhatni: Isten jelen van. A nap' jelenléte meghat mindent e világon, s meghat eltávozása is, nem csoda hát ha megdöbbentében a nép akkor azt gondolta: Isten jelent meg közöttünk, ekkor igy sohajtott: Isten távozott el tőlünk.

A genfi hoszu és szép tó' végén fekszik Villeneuve, s ez és Clarens közt fehérlik Chillon' vára. Balra ettől látszik a kéklő Rhone' torkolata, általellenben pedig a meilletiei ormok emelkednek, és az alpoknak egy terjedelmes, kopár és rideg sora vonul el. Mögötte pedig egy dombon egy hegyi patak harsog, és körülte hullámzik a csapkodó tó melynek mélysége, bástyafalai alatt, 800 lábnyinak mondatik. Villeneuve s a Rhone-torkolat között látszik egy kis szigetke is a tóban, magánosan és egyedül, mint midön ég' tiszta mezején egy felhődarabot pillantunk meg. Rajta néhány fa áll, s elkülönzött helyzete s parányi területe által az egész bájsziget sajátságosan hat elméjére a nézőnek és gondolkodónak.

E várban több tömlöczök vannak, melyekben egykor az első reformatusok, később statusfoglyok őriztettek. A boltozatok' egyikén végig egy fekete gerenda nyulik, mely hajdan a raboknak vesztőhelyéül szolgált. A kamarákban két kőoszlop van, melyek közül némelyikről vaskarikák függenek. Bonnivard e tömlöczben sok éveken keresztül kinoztatott és őriztetett; lépéseivel, köröskörül járván, a kövezeten nyomot vert, s e nyomsor itt még most is látható.

És ki volt e Bonnivard? Nincs szándékomban életrajzát adni e helyen, csak annyit jegyzek meg, hogy ő, ki a 15ik században született, Genfet azért választá honául mert Genf respublica volt, s ez uj honáért föláldozta nyugalmát, kincseit, szabadságát, érette türt szegénységet, üldöztetést, rabságot, s midön ő boldog volt hogy a respublica polgárává befogadta, Genf benne volt kevély. De ő, egyszersmind a reformatiónak is hive, ha a csatamezőn hős volt, ki vérével oly könnyen bán mint lehelletével, azon kornak sötétében égő szövétnekkint is tündöklik, mint mivelője a' tudományoknak könyvtárt alapitván, és áldozván javait iskola' fentartására. Ő a respublicaért nem élt csak, nem halt

csak, hanem élt s halt egyszersmind, mint hős szolgálta a harczban s a béke' óráiban történetét irta meg, — Genf ismer hiresebb polgárt, de hivebbet nemesebbet nem.

S e Bonnivard itt volt rab Chillon várában, mely jó nagy vár s a tó felöl már messzire meglátszik; fehér falai távolra eltündöklenek. S majd három század mulva e partokra vetödvén Byron, öt a genfiek' Tellét, ennek isteni lantja halhatatlanitá. Néhány hoszabb estémet utközben reá forditván, Byron' e költeményét rimetlenül adom, vele csak áldozni kivánok Bonnivard, a bajnokrab emlékének, — talán e jó szándék meg fogja engesztelni Byron nagy árnyékát is, hogy müve általam ily harmoniátlanu' adatik.

A chilloni fogoly.

I.

Őszek fürtim, de nem a kor miatt,
Sem nem lönek fehérek egy éjjel, *)
Mint sok megöszült rettegése köztt; —
Tagaim aggvák, bár nem munka általi,
Henyeség' gyáva rozsdája emészté,
Mert martaléki voltak tömlöcznek,
És sorsom volt mi sorsa volt azoknak
Kiktöl szabad föld és szabad levegö
Tiltott gyümölcskint elkerittetett.
Atyám' hitéért szenvedtem mindent,
Rabságot vasban és lassú halált,
Ő elveszett karón, mivel vallást
Tagadni meg nem akart ő soha,
S utóda is hitért mind szenvedett,
Sötét tömlöczbe midön vettetett.

*) Ez történt Sforza Lajossal és másokkal. XVI-ik Lajosnak nejéröl, Mária Antoniárol is ezt beszélik, habár vele nem oly rövid idő alatt történt is.

Heten valánk, — most én magam vagyok,
Közttünk ifjú hat, és egy már öreg,
Végül oly bátrak ők mint kezdetben,
Büszkén türék az üldözés' dühét;
Egy a lángban s más kettő a csatán
Pecsételé hitét meg vérivel,
Meghalván mint atyjok meghalt, ellentöl
Kicsúfolt a nagy Istennek nevéért.
Hármat tömlöczbe hánytak, kik közül
Im e váz most már itten csak maga ül.

II.

Chillonban van tömlöcz, egy mély és ó,
És benne góth alakra hét oszlop,
S e hét oszlop mind izmos, s szürke már,
Rájok világot egy bus súgár vet,
Egy napsugár a mely eltévedvén
A bástyafalnak nyiladékain
Aláhullott és ottan benveszett, —
S világol itt a nedves föld' szinén
Mint egy mocsáron a bolyongó tüz.
S minden oszloprul függ le egy karika,
S minden karikán ott függ egy bilincs; —
Ó a vas egy igen maró szer,
Fogai dultak tagjaimban is
Sebekkel melyek el nem enyésznek,
Mig el nem mulik ezen uj napom
Mi most égetve süt szemeimbe,
Melyek nem látták kélni a napot
Hány évek óta? — számát sem tudom,
Én elfeledtem ezt még akkoron,
Midőn utolsó testvérem meghalván
Én ott feküdtem élve oldalán.

III.

Mind oszlophoz lánczoltatánk külön,
S valánk hárman bár, még is egyedül,

Mi nem tehettünk egy lépéskét sem,
Mi nem láthattuk egymás' orczáját,
Csak ama fakó s sápadt fényen ált
Mi idegenné tön mimagunknak is.
És ekkép együtt bár, még is külön,
Kezünk bilincsben, szivünkben bánat,
Enyhülésünkre volt a föld alatt
E mély elemnek tiszta ürében
Hallgatni egymás' hiv beszédeit,
Vigasztalván egyik a másikat
Egy uj reménynyel, vagy ösmondával,
Vagy énekelve bátran hősiest;
De végre ez is mind majd elhagyott!
Szavunk később oly rémitő hanggá vált, —
Echója lett a tömlöcz kőfalának,
Csikorgó hang volt, sem szabad, sem teljes,
Nem zengő milyen az egykor vala:
Lehet, csak látszott, de azt képzelénk,
Szavunk nem ugy hangzott mint a miénk.

IV.

A három köztt legidősb én valék,
Enyim volt a tiszt lenni gyámol és
Vigasztaló, s tevén a mit tehettem,
És mindenik a mit tudott tevé.
Az ifjabbért; ki atyám kedvese volt,
Örökölvén szemöldjeit anyánknak,
Oly kék szemekkel mint a tiszta ég,
Mély fájdalom tölté el lelkemet.
S valóban látni szomoru vala
Egy ily madárt egy ily kalitban,
Mivel gyönyörü volt ő mint a nap —
(Midőn a nap gyönyörü volt nekem,
Lévén szabad miként ifju sasok)
Mint északi-nap mely nem áldozik le
Miglen nyara egészen el nem mult,

Nyara, felhőtlen s a hoszú világu,
A napfénynek hóköztti e szülötte.
És ő ily tiszta volt és tündöklő,
S vidám elméjében
Könnyüket őrzött csak mások bujának,
Melyek hegyi patakkint omlának,
Miglen nem enyhité a bánatot
Mit ő maga körül nem állhatott.

V.

A másik' lelke ép oly tiszta volt,
De kedve harczba vonta mindig őt;
Termetre erős és indulatos
Ki a világgal kész csatát kezdeni,
És a legelső sorban elveszne
Örülve, — de bilincsben nem soha.
Csörgéseinél hervadt élete,
Hallgatva láttam ezt alászállani,
S enyém is tán akkint szállott alá,
De erőködtem, hogy ápolhassam
A drága férfi' rogyant alkatát.
Hajdan vadásza volt ő a fentetőknek,
Ott üzte a farkast s az őzeket, —
E szük börtönben ő poklot talált,
S bilincselt lábban többet mint halált.

VI.

Chillon körül fekszik a genfi tó,
S alatta ezer lábnyi mélységben
Zugnak s küzködnek vizhullámai;
Az ónfonal ily mélyen hull alá
Chillon' hószin-fehér bástyáirol,
Miket habok folynak körüskörül:
S e kettős börtön, bástya és habok
Között, hasonlit ez egy élő sirhoz,

És e tónak színe alatt fekszik
A bolt sötéten melyben nyögtünk mi,
S hallók azt folyni, éjjel és nappal
Harsogva menvén fejünk fölött,
S én télben érzém a hogy csapkodott be
A rácson a hab ha nagy volt a vész,
Játékit üzve a boldog szabadban:
És ekkor rengett még a szikla is,
De én e rengés közlt nem rengettem,
Mert én mosolygva vártam oda bent
A halált, mely megölve csak megment.

VII.

Mondám, hogy idősb testvérem hervadt lön,
Mondám, hogy erős szive megszakadt,
Magától ő ellökte az étket,
De nem mert durva volt és iztelen —
Hisz megszoktuk mi a vadászeledelt,
S evésre nagy gondunk soh sem vala.
Tej helyében mit bérczi kecske ád
Vizet ivánk a bástyaárokbul itt,
Kenyérünk olyan volt milyent áztat
Raboknak könnye ezer év óta,
Mióta az ember felebarátit
Baromkint vas rekeszbe zárja el.
De ez mi volt nekik avagy neki?
Ez nem rongálta szivét s tagjait.
Természete már akkint volt teremtve,
Hogy elhervadna egy kastélyban is,
Ha eltiltatván a szabad légtöl
Nem bolygana a szirtek' oldalán.
De miért késem kimondani? — ő meghalt,
Én láttam és nem tarthattam fejét,
Kezét sem mig haldoklott, sem mint holtét,
Erőködém bár, mind hiában volt,
Nem téphetém széljel bilincsemet.

Ő meghalt — és feloldák lánczait,
S ástak számára egy szük sirgödröt
Magában a barlang' hideg földében.
Kegyül azt kérém tőlök, temetnék
Csontját oly földbe melyre süt Istennek
Szép napja; — ó mely balga képzelet! —
De engem' megkapott a gondolat, hogy
A ki mint ő szabadnak született, az
Börtönben halva sem nyugodhatik,
Bár elhallgattam volna e kérelmet,
Kinevettek csak — és oda temették,
Röget és puszta földet hányva rá
A kit mi oly hévvel szerettünk mind;
S üres bilincse reá vetteték, —
Ily gyilkosokhoz ez méltó emlék.

VIII.

De ő, a kedvencz és a szép virág,
A legbecsesb szülötte óta már,
Anyjának képe bájarczulatban,
Szerelme az egész családnak is
Martyr atyjának drága gondolatja,
Utósó gondom, a kiért vágytam
Még élni, hogy még lenne élete
Kevésbé rosz most, és egykor szabad;
Ő is, kit eddig vidámon tartott
Természete, vagy az ihlet talán,
Ő is megdőlt, s nap után mint nap mult,
Szárán mindinkább inkább hervadott.
Óh Isten, látni azt irtózatos
Az emberlélek mint repül tova,
Bár mely alakban és bár mely uton;
Én láttam ezt mint omlott vérben el,
Én láttam a fölzendült tengeren
Dagadva mint vitt lázküzdelmekkel,
Én láttam bűnös ágyán a fekélynek

Nagy félelem köztt azt őrjöngeni:
De rettegés mind az, — ez fájdalom volt
Csak fájdalom — de biztos és lassú
Elhervadása oly csendes s nyugodt volt,
Oly gyöngén elhaló, oly szendén lágy,
Oly könnytelen s oly szives-jó még is, — ő
Azokat szánta kiket itt hagyott.
Azonban arcza rózsakép virult,
Kimosolyogva mintegy a sirdombot,
És oly szeliden halt el szép szive
Mint a szivárvány' múló súgára;
Szemének fénye pedig oly nagy volt
Hogy tömlöczünk csaknem világos lön.
De nem zúgott soh' sem, — soh' sem ejtett
Panaszt, korán hogy el kell halnia,
Ha szólt csak szólt szerencsésb napjainkrol,
Ha szólt csak szólt reményt hogy adhasson,
Mert én bumban némán sülyedtem el
E végső s legnagyobb csapás alatt.
S a sohaj mit el akart fojtani,
Gyengülő éltének e jele,
Lassudék mindig, és fogyott — s fogyott.
S figyeltem én, de semmit nem hallottam,
S kiálték, mert félelmem magvadult,
Tudtam, hiában mind, de a rémület
Tanácsra nem hallgat soha;
Kiálték, s ugy tetszett hang jött felém,
S bilincsem egy rántással tört vala,
S hozá futék: — de ő nem volt többé;
Csak én állék eme sötét'helyen,
Csak én éltem, s én szivtam egyedül
A börtönlég' átkos lehelletét.
A vég — s egyetlen — s legdrágább kötél
Közöttem s az örök haza között,
Elhullt törzsömhöz eddig mely csatolt,
Mind elszakadt most e szörnyű helyen.
Egyik a föld *alatt*, másik *fölötte*

Mindkét testvérim halva fekszenek
Kezét fölvettem melly merőn feküdt,
Ó az enyim ép oly hideg vala,
Nem volt erőm sem tenni, sem mozogni,
De érzettem hogy még élő vagyok,
Szörnyű egy érzés tudni azt, hogy kit
Szerettünk, igy nem támad föl soha,
Én nem értem miért
Halál ekkor nem ért,
Reményem földön nem volt — csak hitem
S ha nincsen ez magam' megölhetem.

IX.

Aztán velem mi történt ott s akkor,
Én nem tudám és mostan sem tudom,
Előbb nekem a fény s a lég veszett el,
Később a sötétség is.
Nem érezék, nem gondolék semmit,
Kövek köztt ottan kőkint álltam én,
Lévén ott öntudatlanul, mint a
Kopár kőszál mely ködben elborul.
Mert minden szürke volt, s halvány, s üres,
Nem volt ez éjszak, és nappal sem,
Nem mondhatom börtönvilágnak sem,
Melyet szemeim akkint gyülöltek,
Csak ür volt ez hol a tér elmerül,
S merevenség minek iránya nincs,
Itt nem volt csillag, idő sem, — sem föld,
Sem változás, — sem kin, — sem bün, — sem jó,
Csak némaság s egy lassú lélekzet,
Mely nem volt sem élet sem halál, —
A lomhaság' tava vesztegle ott,
Vak, s végtelen, és néma és halott.

X.

Egy szép sugár világola reám, —
Madár volt az, mely vigan énekelt,

Elhallgatott, és ujra megkezdé,
Oly édesen milyent fül nem hallott.
S enyim hálát érzett, szemeim' mig
Öröm miatt könyük özönlék el,
Melyek e perczben azt sem láthaták
Hogy martaléka nyomornak vagyok.
De apródonkint majd eszméletem
Szokott nyomába ismét visszatért,
És láttam a tömlöcz' falát s ürét
Körülkeritni engem' mint elöbb,
És láttam a napnak sugárait
Lopódzni be, mint másszor láttam ezt,
De a nyiláson hol a nap lövel ált,
Most a madár jött bé, oly hiv s szelid,
Szelidebb mint a fáknak lombjain,
Kedves madár, kéklő szép szárnyakkal,
És éneke zengett ezer dolgot,
És ugy látszék azt mind zengé nekem!
Elöbb én őt nem ismertem soha,
S hozá hasonlót látni sem fogok,
Tán mint nekem, hiányzék társ neki,
De ő távolrul sem volt oly busult;
Ő engemet szeretni jöve el,
Mert már nem élt ki engemet szeretne.
S fölélesztvén a tömlöcz' földéröl,
A gondolat- s érzésnek visszaadott,
Én nem tudom szabad ha volt e ő,
Avagy kalitbul szállt enyimbe ált,
De én érezve mi az a rabság,
Édes madárka! azzá nem tevélek.
Vagy tán e szárnyas alakban jött egy
Üdvezlő a paradicsombul el?
Mert, — ó Istent ne bántsa ez ötlet,
Minél mosolygtam s sirtam is egyszerre, —
Én néha azt hivém, testvéremnek
Ez lelke, mely hozám alá röpült.
De végre tova szálla el ez is,

S ekkor nem kétlém hogy halandó volt,
Mert igy testvérem nem szállt volna el,
Kétszer magamra nem hagyandott itt,
Magamra — mint a sirban a halott,
Magamra — mint a felleg egyedül,
Mint egy fellegke a fénylő napon
Midőn az égi mező tiszta mind,
Mint árnyék a szép mennyezet' ölén,
Mely akkor is busan bolyong ott még,
Midőn vidám a föld s fen kék az ég.

XI.

De változás történt sorsomban is,
Az őrök szánni kezdtenek, okát
Ennek ma sem tudnám megmondani, —
Hisz megszokták a kin' tekintetét, —
De igy vala; az összetört bilincs
Heverve ott maradt forrasztlanul,
S szabadságot nyertem mozogni én
A börtönön belöl mindenfelé,
Föl és alá és aztán meg keresztül,
S bejártam annak minden részeit,
S oszlopjait köröskörül léptem,
Hol elkezdettem jutván vissza oda.
Csak egy helyet kerültem el mindig:
Testvéreim' hantatlan sirjait,
Mivel eszembe ha jött hogy lábam
Megbántotta hamvoknak szent helyét,
Lélekzetem elhalt s megakadott,
S azt gondolám, szivem hasadna ott.

XII.

Én a falban lépcsőzetet vájtam, —
Nem azért hogy szökném el általa,
Mert eltemettem én mindent, ki még

Az élők köztt engem' szerethetne,
S a nagy föld nem lett volna más nekem
Ezentul, mint egy még tágasb börtön.
Fiam nem volt, s atyám, s rokonom sem,
Sem társam nem volt e nyomor között:
Ezt érzém, s ez szerencse volt nekem,
Mert őrültté tett volna bánatom.
Csak azért vágytam én juthatni föl
Rács-albakimhoz, hogy csak még egyszer
Szomjú szemeim hadd legeljenek
Tetőin a magas hegybérczeknek.

XIII.

És láttam őket, — s voltak a régiek,
Mint én, alakban ők nem változtak,
Láttam tetőik' ezer éves havát,
S alattok zugni a végetlen tót,
S a kék Rhónet, dagadt hullámival;
Hallám az erek' harsogó futását
Tört bokrokon és szirteken keresztül,
Látám a várost messze fehérleni,
Lengvén feléje fehérebb vitorlák.
És még ott volt egy kis szigetke is,
Szemembe az oly bájosan mosolygott,
Nem volt ott több köröskörül; —
Zöld kis sziget, nagyobb alig vala
Mint börtönöm' keskeny terűlete:
De benne három nagy fa kélt magasan,
S fölöttök a bérczek' fuvalma szállt,
S körültök a habok csapkodtak föl,
És rajta nőt ifju virágsereg,
Illatra édes és szinére szép.
Körül a bástyát fürge hal uszá,
S ez és itt minden ugy örvendezék!
A sas mintegy szélvész emelkedett,
Nem láttam sast ily gyorsan szállani

Soha, mint most nekem emelkedett; —
És uj könnyek fakadtanak szememben
És bus levék, — és csaknem ohajtám
Ne hagytam volna el bilincsemet.
S midön ismét alá s leszállottam,
Sötéte a homályos tömlöcznek
Rám ugy borult mint egy nehéz teher,
Ugy voltam mint kire az uj-sir visszadől
Szabadultnak midőn hivé magát, —
Eddig fáradt lévén tekintetem,
Jót tön, hogy azt ott ben pihentettem.

XIV.

Napok, havak s évek mulhattak el,
Én nem tudom, — mert én nem számolám,
Reményt nem ápolék, szemeim hogy
Bánat közül még fölvidulhatnak,
De végre jöttek és szabaddá tőnek,
Miért? nem kérdém, s nem kérdém minek?
Ekkor nekem már mindegy volt, vajjon
Bilincsben vagy bilincstelen vagyok,
Már megszerettem a kétségbesést,
S midön ők hozzám szálltanak alá,
S a lánczok széltszakgatva feküdtek,
A szörnyű bástyaür nekem csak egy
Magány volt már, s egész sajátom lett; —
Én ugy érzettem mintha jönnének
Ragadni ki egy második honombul.
Barátimmá lőnek már a pókok,
Őrködtem cseltölt munkáik fölött,
Néztem holdfényen ez egér' játékait,
S miért ne érezném én azt mit ők?
Mi mindnyájan valánk egy hely' lakói,
Még lánczaimat is megkedveltem,
Ki a miben él azt igy szokja meg,
S azzá tesz mik vagyunk; — söt én érzettem,
Szabad ismét egy sohajjal lettem.

*

Chillonon innét fekszik Vevey, s jártam ebben is, minek vidéke a legregényesb, legfestőibb és legváltozatosb kilátásokat nyujtja jutalmul az ide fáradt utasnak; ennek révében ülék gőzösre a genfi tón. E tó nem oly sziklák s hegyek közé rekedt tengerszem mint más tavak, hasonló egy hoszu tengeröbölhöz, egy tengernyelvhez, mely, némi kanyarral, a szárazba mélyen benyul. Körötte nem olly tömött s korlátolt a szinhely mint a thuni s brienzi tavaknál, szépsége tágasb foglalóban van elszórva, s két partja másmás jelemü két világ. Villeneuvenél, a keleti végén, sürü ágbogaikkal a part' szélére tolakodva gyönyörü vadságban emelkednek a hegyek, s innét jövén, jobbra csakhamar kezdődnek a fehér keritényü szőlőkertek mikben évenkint saját szertartásu szüreti népünnepek tartatnak, de Lausanneon tul egy halmos lapály nyilik meg, mely mezei lakokkal, kertekkel, falukkal s városokkal behintve terjed ki a franczországi Jurákig; balra a partok élesebbek s magasbak, de mögöttök mindjárt még magasb hegyhátak s sziklák s ormok emelkednek, miken tul, közeledve Genfhez, feltünnek a havasok a királyi Montblanccal. Igy lesz a villeneuvei vad tájbul jobbra békes, szelid vidék, balra kies tündéri panorama, egymás fölött változó szinében tünvén föl három hegysor: zöld partok, barna tar szirtek, s legfölül s leghátul fehérlő havasok távol Sardiniában.

Igen kellemesen és vigan hajózánk. A tó csendes és tiszta volt mint egy zöld üveglap; a szem mélyen bele látott hol apró halfiuk viczkándoztak. A zöld-sárga-vörös hajóoldal a vizben szivárványkint ragyogott s kisért, s a hajóorr, az általa feltört hullámok' szélein fénylő tajtéktol ezüst rojtkint koszoruztatott körül. Felvont sátor' árnyéka oltalmazott a nap' heve ellen, kedvünket pedig egy olasz család' hárfája s éneke tartá életben; igy gőzösünkön ugy utazánk mint a zenélő Amphion utazott delphine' hátán, csak hogy ezen csodát zene, amazt ész hóditá utasok alá. De figyelmemet később kizárólag a Montblanc, Europának e legmagasb pontja voná magára, épen midőn havát a leáldozó nap gyönge pirral önté el. A nap őt köszöntvén legelől s legutol is őt,

hasonló hozá az emberek köztt a lángelme. Állván mindenek fölött, egyfelül homlokán még lobog az elmult idők' fénye midőn másoknak rég megjött az éj, másfelül évekkel századokkal megelőzi korát. A nép sötétben tapogatózik körüle midőn ő már látja a világosságot; hirdeti mint bizonyost mert az neki már nem sejtés, a nép megveti mint káprázatot mert bár nyitvák szemei semmit nem lát, s igen természetes mind annak buzgalma, érezvén keblében hogy nem csal de belőle Isten valót szól, mind pedig ennek vonakodása, mert az ember inkább a tudásé mint a hité. De midőn az igazság' tüzarcza fölebb halad, s fölkent feje körül, mint Montblanc' csucsán a nap, kigyul; az ábrándosnak csufolt előtt térdre hull a nép, s ha elhunyt — profeta, ha szenvedett — martyr, ha él — dicső az ő neve. Igy az ég választottának *már jelen* mi a sokaságnak még jövendő, s *még jelen* az a fénykor mi a sokaságnak már rég elmult; élete kétfelé mélyen benyulik az *emlékezet* s *remény*' országába.

Este lett. Hüvös de gyönge szellő repkedett a viz' szinén. Valamennyi utas a hajó' orrába gyült nézni a réves Genfet, a perczenkint közeledő várost. A parton tömérdek nép tódula össze, s minden kiszállót szorosan megnézett, mintha mindenki ismerőst várt vagy keresett volna. Én egy óra mulva már a szögletes bástyákon sétáltam a tónál, melynek felén a hegyek' sötéte feküdt, felén a kelő hold' világa ragyogott. De a mint a hold emelkedék, a sötétség bemenni látszék a hegyekbe, s a végtelen tótenger, ugy közel mint távul, leirhatatlan báju fényben csilloga. Ittott néhány apró sajkák barna démonokkint mozgának rajta a fényben s a benülők' beszéde a sajkák hangjának tetszett. S csodálatos; e gyönyörü, e szent est nem birta magához fűzni lelkemet! Fájdalmas honvágy ébredt bennem ki társtalan árva vagyok utazásom óta, s lángolva s epedve ohajtám bár hon volnék, s nem lévén ki értse nyelvemet, ki érezzen mint én, ki érezze mit én, ki azon földből teremtetett miből én, csaknem beszélni kezdék magammal. Keblem dagadván, váltva hol kéj' hol kin' hullámaitol, szavakban akarám birni ez óra' emlékét, — de nem boldogultam. Szükség az érzeménynek némiképen általtettetni az emlékezet' földére s itt ujra fölvirulni, hogy virágát leszakithassuk.

XCI.

Chamouni (Sardiniában), September' 20án, 1837.

A nyári reggelek legszebbének egyikén léptem a genfi respublica' határain ált Sardiniába. Utam, Chamouniba, Bonnevillen vitt keresztül mely a pyramis alaku Môle' tövében fekszik, és Cluseon melynek szerencsétlen népe undok gelyvákat hord nyakán. Ezen tul következik a Cluse-Sallenchesi szük völgy, hires és csodált ugy hegyei alakának vadsága, sziklafalainak rémessége, mint némely édes tájképeinek idylli szelidsége miatt; itt van a nagyszerü balmi barlang egy szirtoldalban magasan, — itt a 800 lábnyirul lerohanó Nant d' Arpenas vizomlás, mely megütödvén, s megszakadván, hullása közben háromszor változtat irányt, — ezért messziröl három egymás fölötti külön érnek látszik, mely egy mózsesi pálcza' ütésére eredhetett meg a kemény szirtfalbul. A montéesi szoros egy lázadt s magával harczban álló természet' képe; meredekének mélyében az Arve, fenyöktül s bokroktul elfödve, látatlanul, földalatti morajkint bög, mint egy vad állat mely a rengetegben elbútt, de szava kidörög. Gyermekek álldogálnak az uton, kürtét mutogatja egyik hangoztatandó vele a hatalmas viszhangot, más alpi köveket nyujtogat emlékül, más énekel, más kéreget; ha nem vettél s nem adtál semmit a kéregetök kinevetöiddé lesznek, s a viszhang, mintha frigyese volna a kis hadnak, velök együtt csufolva kaczag. Még némely jegesek mellett esik elmenni, mik közül a Bosson, melynek pyramisai a fák' ágain áltvillognak, fehérségénél s lepedö alaku' jégtornyainál fogva hasonló egy felvont vitorlája hajótáborhoz, mely nyugszik egy erdötül körülkoszoruzott öbölben. *)

És ez után Chamounit, a falut értük. Este volt, holdvilágos szép este mint a genfi, de egészen más kép; ott a sötét fák meleg fuvalma s a tö' szenderitö locsogása szerelmet lehellett, itt a hegyi patak' lármája élesen harsog mint trombitaszó a tábori éjben, nem riaszt fölkelésre de ébren tart; az a sziv' hazája volt, érzemények gyultak a kebelben, ez a képzelet' hideg légü országa, s a phantasticai alakok körül csak a szellemeket s tündéket les-

*) Bourrit-Chateaubriand.

ték szemeim. Oda fön a magasban az ég s a fehér csucsok' felső része mint egy kivilágitott ünnepi terem, — benne a havak ezüstkint fényledeztek; de a völgyben éjszaka volt, mintha egy mély kutbol néztünk volna ki a csillagos égre. A hold, e visszaverődés nélküli s egy szinü fény, midőn a kép' részeit összekötő szinek' egymásba olvadását nem engedi látni, a tárgygyal tömörséget vesztet ugyan, de nagyságát emeli. S kivált ez az eset a sokféle vékony csucsokban végződő montblanc-hegysorral, mert mennél élesb és szabadabb metszése van a tárgynak, emléknek, rajzában annál több hoszuság s merészség van, s a fény' fehére annál jobban s meglepőbben kijegyzi az árnyék' széleit. Ez az oka, miért a hegyek, s kivált a pyramis alaku hegyek oly szépek a hold' fényében.

A Flegéret, mely bár nem magas hely de nagy és szép látkörrel bir, egy tiszta hajnalban jártam meg s rajta pompás látványnak valék szemtanuja. A kelő nap egy oszlopalaku sziklatető a Dru' csucsán mint zászlónyelen ragyoga, s általellenben egy más csucson a hold. Mint két zászlóczimer szemköztt egymással; mintha a nappal ellen az éj táborba szállt volna, ez képe előitéletnek s bünnek, az képe rénynek és szabadságnak. De a hold mihamar mint egy kiégett tüz' hamva elenyészett az égen, s a nap' omló sugárai diadallal elfoglalták a földet. Reggel a nap a csucsokon mintegy megállapodik, mintha ott bámultatás végett állana ki, látszván érezni: itt csodál a föld' minden népe, de egy óra mulva, midőn a föld' minden határain ott vagyok, senki sem ügyel reám. Az ember a ritkát hajlandó becsülni, a közönségest megvetni. Talán ha a sziklák gyémántbul volnának, a kavicsot venné s adná drágán.

Az angolt, ki e könnyü hegymászásban társam volt, innét még azon nap más tetőre hivtam, de hasztalan. Utazásában is különbözik másoktul az angol; nemcsak látni, nemcsak élvezni akar, de jól élni is, és a comfortableröl semmiért le nem mond; például ha ma fölment egy tetőre, másnap pihen, és minden bár mi könnyü kirándulás után pihenő nap következik, s este és reggel a theának, s az ebédnek órája pontosan megtartatik, habár az alatt felleg jön is, mely a kilátást elfödi. Igy történik, hogy egy nyarat Oberlandban, mást Chamouniban, mást Rigi s Zü-

rich' vidékén tölt. A méhszorgalmu német utazó jön, megy, fut, fárad megismerni minden emlékezetest, el nem veszteni egy tiszta napot sem; az angol hidegen mondja, ez nem comfortable, mire most nincs időm meglátom a jövő évben; a francz ha kifárad, s ez mihamar megvan, lármázva kiált: hiszen, mon dieu szeretném meglátni, hanem parole d' honneur egészen oda vagyok, — s a jelen fáradság annyira hat rá, hogy sem a jelen tiszta idővel nem gondol mi utaztatja a németet, sem a jövő évre nem számol mire számol az angol.

A 8000 lábnyi magas Brevenra menetel valóságos alpmászás, s havon, süppedélyeken, omlásokon tul, közel a tetőhöz egy 60 láb magas meredek bérczélen csak némi veszélylyel lehet fölkapaszkodni; de oda fön feledjük a veszélyt min áltesénk, s még ha beteges is az ember, mi velem az eset, elnémul fájdalma. Látni a montblanc-hegysor' obeliskszerü számos csucsait a Brevennal párhuzamos vonalban s szemköztt kihuzódni, látni az alsardiniai hegyek' lánczolatát nyugat felé, látni a sallenchesi zöld tetőket, a chèdi szőlős és gyümölcsös oldalakkal, viruló zöld szigetkint szirtpartok között, — látni a távolban Franczország' kéklő határait, keletre Oberland' fölséges havasait, északra Buet' zord körét, látni 15—20 jeges' tajtékszerü omlását, és látni mélyen Chamouni' völgyét, melynek pásítja a bérczfalak köztt hasonló egy sziklateknőben ragyogó zöld tóhoz. Ha vizrohanást akarsz látni, alatta állj, ha a hegyeket akarod látni magasrul nézd; a mint fölebb fölebb hágsz, a hegyek is veled emelkednek, nagyobbodnak, nőnek, mintegy vetélkedésből hogy felül ne haladtassanak. Fölséges látvány! Boldog ki gond nélkül vetheti magát az élv' ölébe, s nem keseríti meg e szent órát haszontalan törekvéssel a mit lát leirni, a mit érez kifejezni. A pásztorházakbul az oldalakban innéttova letakarodik a pásztor tejadó barmaival, s már is szün a bájcsöngés mely oly édesen beszélteti a hegyeket s gyönyörködteti a fület. Azonban még látni szarvkürtös gyermekeket, kik a türkölödző kecskéket odáig föllegeltetik hol az örökös hó kezdődik, hol a murmutér süvöltve buvdosik a felhőben függő karvaly elől, ugrándozva töltvén el e gyermekek napjaikat s széditő ormok' széleire állongva kiáltozván a viszhangnak, mely, miután az idegen utasnak nem minden

hangjára felel, ugy látszik a lakók' szavát jobban ismeri. A Montblanc maga, mit télben s nyárban hó borit, terepély hegyfő s a vidékebeli többi ék alaku, idő és vész által megélesített s omladékos tetőkhöz képest ülni látszik. Ezek mintegy állanak körüle, jobbra, balra és szemköztt, mint a trónon ülő körül állanak az ország' nagyai, s rajtok, mivel meredek s éles csucsaik vannak, nem örökülhet meg a hó, de a Montblanc mindig fehér, mint a nagy, mint Isten, nem változik soha, örökké az. Chamouni völgyének sok kellemet és saját arczot ád az hogy müvelve van. A telkek egy sakktáblának koczkáiként látszanak, de változó szinben a szerint, a mint ez fekete szántás, az zöld rét, az sárga tarló. E koczkák' tarkaságán a házak parányi kartyaházakkint jelentek meg, s három szalag mintegy rá vetve a táblára, egyik fehér — ez volt az ut, másik sötétzöld — ez volt az Arve' vize. Néha láttam haladó pontokat, embereknek tartám. Az ember nagyon kis dolog a föld hátán!

Megfordulék, mondani kalauzomnak, ez mi dicső tekintet, mert hiszen a kövek nem értettek s érzeményemet közlenem kelle. De mint megháborodám, látván hogy aluszik, kőkint elnyujtózva a köveken. T. i. már századszor volt itt. A szépet is megunja az ember; ugy látszik, ujságra mindennek szüksége van, a rénynek ép ugy mint a szépnek.

De mi e tetőn a legcsodálatosb? Az a tompa, erdei, távolközel moraj mivel betelik a völgy. Van benne valami innepi, andalitó, titkos és megfoghatatlan. S keresi az ember mi okozza e morajt? Az Arve nem látszik sem folyni sem zugni mert a száraz uttol csak szinben különbözik; az erdő' csendes levelei s ágai nyugszanak mint fejemen a még könnyebb hajszál; eső zugalmának sem vehetni mert az ég tiszta. Ugy tetszik a völgy maga zugja e homályos morajt mely itt az egész természetet betölti, melynek forrását nem ismerni de mindenütt hullámzik mint egy láthatatlan tenger, mely a mélység párolgásának mondathatik, mely sem nő sem fogy sem változik, hanem egyenlő, szünhetetlen, láthatatlan mint a lég miben foglaltatik. Fölséges, nagy, lélekemelő, életerőt lángoltató minden mi e magas helyen körültünk van, csak e zsibbasztó zugalom az mi a pompás szinen melancholia' sötét folyamakint foly végig, nagy

szellemi folyam, mely e völgyben, értve azt fenekétöl fel a szirthátak' tetöszéléig, mint ágyában foly.

S nem érzem magam kicsinynek e magas helyen, mint reményltem, söt emelkedék lelkem. A büszke értelem, mi szikra a teremtö Istenségböl, némileg társnak érzé magát e dicsöség' teremtésében. S igaz, eszméi, elmélkedései, gondolatai az embernek magas hegyeken magas, fönséges, merész irányt nyernek, s a körüllévö tárgyak' mértékét öltik magukra; a földi indulatok s szenvedélyek rólunk lemaradnak, lehámlanak, kinait s fájdalmait az életnek elfeledjük midön távolodunk töle, az érzéki világtol elhidegedünk midön közeledünk az éghez. De ezzel nem mondom, a materialisták után, hogy a lélek a légkör' csendét és szelét és változásait követö növény, mit Rousseaura rá fogott Chateaubriand, azonban állitom mit ö tagad, hogy a természet nagy hatást gyakorol a lélekre. Ki nem ismer Ossian' énekében a ködös Skotzia' gyermekére? Homérban nem a mosolygó Hellásnak tükrözik e tiszta egé? Nem látjuk e a virágzó Italiát Tasso' eposaiban? S a persa és arab költök' dalaibul nem Ázsia napjának tüze ragyog e felénk? S példáival, miket Chateaubriand az ó világból idéz, meg van e mutatva hogy a hegyeken nem találni vigaszt s nyugalmat, söt azok a kétségbeesésnek, fájdalomnak, lelki orcánnak hazái? Jeremiás, Oedip és Jeftének szerencsétlen leánya, szerinte, pusztán csak sirni mentek a hegyekre, pusztán csak gyötrelmet kerestek ott, és nem béket a belsö harczban, nem megnyugvást a sorsban, mi egyetlen kéje s rénye a szerencsétlenségnek? S ama nagy éjszakán, a buslakodáson kivül, mit ö egyedüli inditóoknak mond, Jezus nem imádkozni s készülni ment e az olajfák' hegyére, s nem itt lön e nagygyá, nyugodttá mondhatni, mit monda: „Én atyám, ha el nem mulhatik tölem e pohár, hogy meg ne innám azt, legyen a te akaratod.“ Helyzet, éghajlat, természet ép az a lélekre nézve, mi a föld a növényre nézve; a föld nem ád semmi magot, de azért egyik a sötét bükk, másik a sugár czédrus, harmadik a szomoru kypress' hazája, — igy a természet semmi gondolattal s érzéssel nem bir, de költ a lélekben, a tenger' távola vágygyal, a fenyvesek' éje buval tölt el, a völgyben a hegyek

rajtunk uralkodnak s nyomva érzi magát a lélek, a tetőn mi uralkodunk a hegyeken s a lélek mintegy istenül.

S mi fölségest itt láttam, azt én ne szerezhessem meg emlékezetemnek jövendő napjaimra? Mi nekem oly isteni élvet s gyönyört nyujtott azt én ne irhassam le s ne mondhassam el barátimnak, kik szomjas füllel várnak engemet az őszi estékre? Vettem tehát képeket, hiven leirtam minden fűt, fát, tetőt, tavat, vidéket, és darabot miből van a szörnyü Vetterhorn, Jungfrau, Montblanc. De a képeket elszakgattam, a leirást összetéptem s a szélbe hajintám. Az csak szin ez csak szó, kiáltám haragosan, tehetlenségem' érzetében; add nekem a való képet mint képemet adja a tükör; százféle szinében, alakában, rétegében a roppant sziklahasábokat mikbül összedöntögetvék az óriás ormok; add a havak' ezüstét miként azok a napfényben csillognak; a jégpyramisokat messzire kékellve s hideg fuvallásaikkal; add a szirtfalak' meredekét azon szédüléssel együtt mi megzavarja a zerge' fejét; ad nekem az alsó oldalakat erdők s bokrok' hüvös árnyékával, vizomlások' zuhamával, völgyek' morajával, patakok' csörgésével, mezők' zöldével, tehenek s kecskék' széledező nyájával; — söt ne csak ezt, de add nekem az eget a piros hajnalbul nappá s estévé általvadásában; a fellegeket költözésökben melyek záródás s megnyilás által csodás alakokat s világokat képeznek, add a harmat' friss, a hegyi virágok s gyógyfüvek' illatos lehelletét; és add nekem a harangot s az emberi szó és viszhang' édes zengését, s a hólavinák' földrázó dörgéseit: ez hiv képe lesz Helvétziának, kevesb ennél álarcz, mi gunyul tétetett Kronion' phidiási arczára. De ki adja, s adhatja e ezt valaki nekem? Senki, mert ez teremtés lenne s ember nem teremthet. S utána még is miért törekszünk ha lehetetlen? Mert a hiu ember azt hiszi, hogy midőn erejénél roppantabbat, érzékeinél fönségesbet korlátolt tehetségei' körébe, elmetélvén mi abba nem fér, beszorit, a valót birja; csak igy történhetik hogy a természetet leirja, a csillagos eget lefesti, Istent definiálja.

XCII.

Genf, September' 23-án, 1837.

Genf őskoru de csinos város, s uj házakkal, utczákkal, térekkel naponkint ékesbül. Bástyái s várárkai a tenger' méltóságával hullámzó tó szélén s köröskörül, kies sétányokká változtak ált; rajtok az őr' eltünt magános faköpönyege helyett terepély fák emelkednek, sürün vert padok felett vonván föl árnyékaik' sátorát, s alattok nem hadnép fegyvere mozog és villog, hanem a sétálók csoportának selyme és bibora, mi a virágzó szorgalomnak s béknek mindennapi de legszebb zászlója. S ez áltváltozás megvan Bécsben, Prágában, Dresdában, Lipcsében, Edinburghban is, és még számtalan városban. Hol halottak' vére folyt ott élő és örülő néptömeg habzik, hol elhullottakat emlék s temető illetne ott mulatóházak s kertek épülnek, és a sötét bástyalyukban miből egykor rettenetes álgyuk' torka halált villámlott, most ablak van s belőle virágok' bokrai közül szép leánynak szeme mosolyog felénk. Jellemzi ez korunk' szelid irányát, s különbségét mutatja a multnak és jelennek; a gömbölyü bástyalyuk földünk arczképe; akkor a halál' tüze, had és tusa volt benne a fénypont, most a szorgalom mit a virág, s a világosodás mit a leány' szeme jelent. Talán utoljára is beteljesednek Saint Pierre' örökbékröli álmai. Vagy mivel megszerették az emberek a békét hasznaiért, kerülni fogják a harczot, vagy mivel a háboru' dulásaitol félnek, igyekeznek megtartani a békét. Pusztulván a várak, a harcz' fészkei, utánok kell veszni magának a vérmadárnak is.

Genf nem csak abban hasonló angol telephez, hogy az angolok' legkedvesb mulatóhelye s másod hazája lévén, nyelvöktül minden utcza s part zsibong, hanem abban is hogy vendégfogadóiban s étházaiban angol szokás uralkodik, söt még a környékbeli szép kertek, parkok, mezei házak is egész a keritényig s kapuig, az angol városok körüli villák' izlésében alkotvák, ugy hogy mondhatni, Genf, környékével egyetemben, egyetlen vendégfogadó, tervezve, butorozva, rendezve — angolok' számára. Nem csoda tehát ha az angol seregestül csak a Leman-tó' *)

*) A genfi tó' angol neve.

gyönyörü partira vonzódik, hol idegen földön is honát leli föl, hol megszokott életmódra s képekre talál, mi egyfelül kéjelmének igen kedves, másfelül gőgének igen hizelgő, mert lehet e vendégnek nagyobb megbecsültetés, mint ha kedveért a gazda saját szokásairul lemond? S ne imádja e nép mammont a hatalmast? Nem ez cselekszi e, hogy bár mely országban utazzék ő, minden nevezetesb városban s vidékben legalább egy kis házkört, egy vendéglőt talál mi az elhagyott hazának szokásait s életét varázsolja elébe? Ha a népeket az állatország' fajaival akarnám összehasonlítani, az angolokat a népek költöző madarainak mondanám, mert miként ezek a tavaszt s nyárt követik s kisérik: azok vágyok s kedvök után akkint mennek, farsang' végén Párisban vigadnak, a seasont Londonban töltik, nyár' utoljáu a regényes vidékü Rajna' habjai viszik az isteni Helvétziába, s a tél' hidege elül Olaszország' illatos és meleg ege alá vonulnak.

A huszonkét canton melyik városának vidéke dicsekszik ennyi festői és regényes, vad és szelid kilátásokkal, s tói part- és alpi tájképekkel? De a sziv itt nincs pusztán a természet' bájaira szoritva, nevezetes emberek emlékezete is meghatja lelkünket, Calviné és Bezaé, Rousseaué és Voltaireé. Engemet mindig édes fájdalmas vágy vonza járni s lenni ott, hol vagy szellem vagy sziv vagy történet által nagygyá vált ember született és lakott, élt és cselekedett, s küzdött s vagy győzött vagy halt. Örömmel mulatozám St. Cloud' nagyszerü mértékben alkotott parkjában, hol Napoleon szeretett lakni, sasa szeretett fészkelni, s lelkében kétségkivül több roppant tervek foganzottak; kedves vala Cambridgeben a Christ-College' kolostorfolyosóin s tókertében sétálhatnom, hol Milton még mint tanuló az est' költői homályában csak álmodozá azokat, miket geniusa később teljesített; s el fogom e valaha feledhetni, hogy Stratfordban (on Avon) álltam azon alacsony házka előtt, mely Albion' óriását Shakespearet szülte, hogy tekintetem legelt azon hullámdagadásu tájakon, miknek halmain s erdőiben ő andalga, alig sejtve hogy Isten lakozik keblében, talán épen az, mely a közel eső druidtemplom' döledékét oda hagyta? Az ember hasonló az érczpénzhez, hazájának, melyből anyaga vétetett vagy melybe vitetett, képét s czimerét hordja magán; lelke azon vidéknek tükre mit a nap' sugárai

bele vittek, s éles szem mindig talál némi titkos s mély rokonságot hona és a hős, a szinhely és játszó, a természet és lángelme között. A tájék mint sokszor kulcs a történethez, ugy sokszor égő szövétnek annak élete fölött ki benne született vagy lett jelessé, lelkének az mintegy kinyomata anyagban, eszméinek, gondolatainak, cselekedeteinek érzéki nyilatkozása s tolmácsa„ s közötte és az ember között a jellemben hasonlatot lelünk, mint az anya és gyermek, szülő és szülött között. E szerint hogy némely nagy embert értsünk, szükség honát ismernünk, hol élt és munkálkodott.

Megnéztem hol Voltaire lakott, a hires Ferneyt, mely Genfhez közel de már Franczországban esik. Bár a kastély idegennek birtoka, egypár szoba most is ugy van mint az Voltaire' halálakor találtatott. Háltermében a kályha fölött cserép hamvveder áll, mellyben, mig innét a párisi Pantheonba nem viteték, szive őriztetett, s egy fekete táblán e fölirat: „Mes manes sont consolés, Puisque mon coeur Est au milieu de vous.“ És: „Son esprit est partout et son coeur est ici.“ A kertben, melynek lugos-sétányából a kilátás meglepőleg emlékeztet Sanssoucira Poczdamban, egy terepély fa nőtt Voltaire' keze után. Lombokat s ágakat tépettem s hoztam róla, s mi Voltaire' kezében mag volt, mi Ferney' kertében fa, a nálam emlék lesz. —

Genf' intézeteinek gyöngye a javitófogház, melynek elrendezése annyi emberszeretettel van áltszőve s annyi psychologiát árul el, melyben a kormányzónak szükséges függetlenség s ellenőrség olly szerencsés mértékben van összeegyeztetve, s a javitás' fölséges eszméje oly practicai bölcseséggel valósitva, hogy annak mélyen kell érteni a magányrendszert, kit hitében ez intézet' álttekintése meg nem rendit. A hallgatórendszer' elvei után szerkezett minden fogházak közt kétségkivül a legtökéletesb. Egykor s más helyütt bővebben szólok ez intézetről, melyet tapasztalt utmutató' kiséretében valék szerencsés megvizsgálhatni, most csak a propagandát emlitem, mit egy év előtt a buzgó Aubanel a genfi, Denis a lausannei, N. a bernai fogház' kormányzója s Ferriére s Butini, Genfből, alkottak két czéllal, 1ör: munkálkodni a három érintett cantonban; 2or: munkálkodni egész Helvországban, a fogházak' javitása körül. Mi az elsőt illeti: a társaság magános

ugyan, de azért a fogházra felügyelő-biztosság mellett egy segéd ellenőr-társaságot képezend, s mig amaz puszta anyagi javitásokkal foglalkodik, mig hivatalos állásánál fogva költségi tekinteteknek az elvet gyakran kénytelen föláldozni: ez az elkölcsi javitások s eszközök' keresése, kifejtése, elfogadtatása körül fáradozik. Ha, mint reményleni lehet, a propaganda tagokat nyer azokbul is, kik a felügyelő-biztosságban, sőt a statustanácsban s a fölségi-tanácsban birnak üléssel: a társaság nagy hatásu fog lenni, mert mi itt üdvösnek itéltetik, azt lesz kinek inditványba hozni és sürgetni a nevezett testületek' üléseiben, melyektöl függ azt elfogadni vagy elvetni. Igy fog munkálkodni a propaganda, tekintvén az intézetet mint egészet. De ezenkivül gondja kiterjed a részekre is. A kormányzó beteg vagy balsors érte? Egy társ áltveszi terheit. A káplán nem termett hivatalának? Más társ teljesíti mit az elmulaszt, vagy mi erején fölül van. Sőt ha hivatalára akár ezt, akár azt alkalmatlannak tapasztalja, lépéseket s áldozatokat teend az intézetet vagy elmozditatás, vagy segedelem által megóvni a veszedelemtöl.

A második czélt tekintve, két uton, a sajtó és apostolság' után indul el a propaganda. Egyfelül küldi önkénytt vállalkozott tagait a többi cantonokba, terjeszteni a hallgatórendszert szóval, mert az élőszó holt betünél sokszor foganatosb levivni az előitéleteket, elháritani a nehézségeket, elbeszélni mi tapasztaltatott; igy tön Butini már egy utazást ez idén néhány cantonba s fáradságát teljes süker koronázá. Másfelül folyóiratot inditand meg, melybe, együtt haladva a korral, adatok s ismeretek gyüjtetnek minden amerikai s europai fogházakrul; — egy tag kézikönyvet készit a fogházakrul, más népszerüleg a nép' számára irja le czélját s hasznát, harmadik előadja mi tartozik egy kormányzó s egy káplán' tisztéhez.... De még itt sem állapodik meg a propaganda. Mert ha fölszólittatik, bár honnét s bár kik által, terveket készitet s küld, s utasitást mindenröl, milyen legyen a fenyiték, mint vitessék a jegyzőkönyv, mit mutatott elv s eszköz körül jónak, czélszerünek, foganatosnak idő és tapasztalás? Ha a buzgalmat arányos sükerrel áldja a gondviselés, Genf a fogházjavitás' ügyében Europának philadelphiája s new-yorkja lesz, kivált ha, birva önmegtagadással, az elvet s eszmét általános-

ságban hirdeti, s anyai vak szeretettel saját rendszeréhez nem ragaszkodik, mert igy a sükerhez csendet kivánva vészt, békét ohajtva harczot szerez magának.

XCIII.

Luczern, September' 15én, 1837.

Genfből Luczernbe utazám, mely vén arczu város furcsa kőfalával, tornyaival s födeles hidaival a német ó festésziskola' feszes városképeire emlékeztet. Utamba esett Lausanneon kivül Yverdun, hol van a Pestalozzitul alapitott hires nevelőintézet; Neuchâtel mely a hasonnevü tó' kellemtelen partján fekszik; Bernas a Worbon tuli körre hajló szép völgy; hasonlithatnám ez egyszerü s bájos völgyet a kellemes waltzhoz, mely szelid hullámzásokkal körben lejt. Luczernnek gyönyörü csodája azon colossalis sziklaoroszlán, mely az Augustus' 19én, 1792ik évben elesett helv-testőrök' emlékezetére állittatott. Egy sziklafal' barlangjában fekszik; s egyetlen darabbul s magából azon sziklábul, és hol fekszik épen azon helyen faragtatott, s körülte csak foglalóul van vésve barlangja. Haldoklik, derekében mélyen merült a törött dárda, s félelmes talpu lábaiban, miket a halál' sulya levon, még utósó fellobogását látni a védő erőnek. Küzdeni már nem birván, testével födözteti hüsége a liliomos paizst. De kivált a fej, az arcz fölséges, melyen oly világos, nemes, mély, értelemteljes s oly részvét gerjesztő a kin s fájdalom, hogy szinte érteni gyötrelmét s perczenkint várjuk a keserves lefordität. Thorwaldsen' gypsze után Ahorn, egy ifju szobrász dolgozta. E sziklamü jeles ötlet s kivált Helvországban. Csak hősök szülessenek, hegyek vannak szirtet nyujtani emléknek. S tagadhatlan, hogy az emlék' némely neméhez s különösen a colossalis mértékhez durva szikla a sima márványoknál jobban használtathatik. A föld mely termi a hősöket, növi itt az emlékeket is.

Örvendék hogy a szövetséggyülés (Tagsatzung) még folyt s csak néhány nap mulva fog bezáratni. A városház előtt, hol az ülések tartatnak, egy katonacsapat reggelenkint fegyverrel s dobbal üdvözlé a párosával érkező követeket, kik a nevetséges tarka

köpenyü weibelek (szolgák) által kisértettek. Közöttük van Zschokke Henrik a hires novellista is, kivel nem mulatám el ismeretséget kötni *). A karzatrol, melybe jegy nélkül mehetni, egypár ülést figyelemmel hallgattam végig, s egynél több szokásban, szabályban ismertem sajátunkra, de itt tökéletesítve, javitva, csak hasznát szedve nem ártalmaival is küzdve, mint nálunk az eset. Egyébiránt itt is megerösödém véleményemben, hogy a német inkább értekező mint szónok-nép. Teljes csönd s rend uralkodik a házban miként Pythagoras' teremében, csak egy hang szól; a törvényhozók itt fontolgatnak lelkismeretböl, másutt vitáznak kedvböl, — itt az okot másutt az elmésséget, itt az igazat másutt a czáfot látszanak keresni, s nem tapasztaltam hogy a beszéd fényének a gyökeresség föláldoztatnék, sem azt hogy nagy része a követeknek itt is, mint egész Europában, azon hiu hitben élne, hogy ki ékes beszédet tud tartani az nagy törvényhozó. Az elnöknek nincs szüksége csendet ismételve kérni, s huissierek sem kiáltoznak csilapitólag mint a francz kamrában; mi a viseleti méltóságot illeti, rájok illik a patres patriae nevezet. A fontolgatás azon hypomochlion mire nehezkedni igyekzik minden törvényhozás, de a nemzeti jellem szerint némelyik hajlik az érzés s indulat, némelyik a szemlélet s apathia felé; mindenik tulság, az déli ez északi sark.

XCIV.

Luczerntol-Altorfig, September' 26án, 1837.

Ködös reggel indulék Luczernböl Uriba. De lassankint kiderült, s már a legelül talált hegy' fái közül igéző kilátásokra bukanék a waldstetteni tón, mely itt, hol legszélesb, egyfelül a magas Rigi, másfelül a sötét Pilat' uralkodása alatt egy panoramavilágnak pompás nagyságát mutatja, s igen messze a tulparton, a tó' feketés hullámiban ben állni látszó stanzstadi fehér s villogó

*) Ablakából kinézvén a tóra s látván az uj s itten első gőzösnek kéményéből sürün kipattogni a szikrát, mondá: „A nép azt mondja, ördög; de bizony nem az, inkább szent, hiszen gloria sugárzik feje körül.“

torony fatamorganai tünetkint csillog. Len a tóparton, az uttol jobb kézre áll a habsburgi vár' silány omladéka; ugy járt mint a cserép mibe növényt ültetnek, ha a növény benne nagyra nő, a cserépnek megkell repedni. Rudolfnak még elég terü volt, de nem birta meg a hatalmas családfát, mely ágyékábul innét égnek emelkedett. Nem messze az utszélen egy uj egyházat találtam, előtte temetővel, mely sürü sorban vala elboritva, beültetve sirkeresztekkel. Kimondhatlanul szomoru tekintet volt: e kis gyásztelek a halál' könyvekint feküdt előttem, melynek kétségbejtő betüit a keresztek képezék, s megvallom, rég nem érzék ily kedvetlenitő benyomást. Mellette elhaladván még egyszer visszatekinték, mert az ember, bár fáj, szeret sebe körül tapogatózni, s im elbámulva látom, hogy a keresztek az egyházzal szemközt megaranyozva fénylenek. Meglepőbb ellentételt alig képzelhetni. E kettős arczra természetesen a halál juta eszembe s a föltámadás, a koporsó' éje s az örökélet, s a sirnak kettős kapuja, egyik mely sötétségbe vezet — ez a föld felé reánk, másik mely a dicsőségbe visz — az a menny felé a mindenhatóra nyilik.

Küssnachtot elérvén, siettem a gömbölyüded dombra hol az átkos hirü Gessler' vára állt, melyből még csak egy darabka kőfal áll, fáktol s bokroktul körülnövötten. Rég idő mikor ez ölyv itt fészkelt, kegyetlen mint kora, mint csaknem minden nemes akkor, bár kevés nyerte el, mikép ő, tyran név' dicsőségét. Csodálatos állapot midőn gondolja s érzi az ember: járok a tyran' nyomában, és ismét: tapodom a helyet melyet a tisztelt hős' lába megszentelt. Midőn igy testünk által a helylyel közvetlenül egyesülünk, az idő közülünk mintegy kiesik. A lelket a vágy, mint gyümölcse a fát, álthajtja a történet' földére, s mulat a képeken miket ábrándjában azon koréinak hisz. Megnépesiti a várat melynek most falai sincsenek s helyét is keresni kell; a vérszopót, kinek hamva sincs többé, előhozza a sirbol, még kegyetlenebb öreivel; a szegény népet, mintha egyszer élve nem szenvedett volna eleget, sötét félelemben s imádkozó némaságban még egyszer kullogtatja el a magas bástyák alatt. És hol van a szabaditó? Ott kullog a néppel s a nép közt, szenvedő, kinzott, gyötrött, üldözött mint a többi, de haragot, boszut s reményt hordva makacs lelkében, miben olykor a szándék megmegnyilik mint égben

a villám. És mint ez ellobban. Mig végre a seb megérvén, az idő eljárván, a vétek' pohara megtelvén csordultig, az alkalom megérkezik s szikrakint kiüti a tettet, és a ki, mint a többi, szenvedett, rab volt, megváltót várt; föllép mint szabaditó, előbb csodált és jeles, aztán imádott és nagy.

Ide csak egy óranegyed a mély ösvény, die hoehle Gasse, hol Tell elejté Gesslert, s oldalvást még ma is mutogatják mohos fatörzsét azon élőfának, mire Tell támaszkodék, nyilát irányozván. Közel oda hol a tyran' vére omlott, egy mezei kápolna áll, oltárral, képekkel s egy nagy könyvvel mibe az utasok neveiket s érzeményeiket jegyzik. Fatornyában a harang déli 11kor naponkint meghuzatik egy vén asszony által, ki a kápolnára vigyáz, melyet én nem annyira az imádság mint Tell, s nem anyira Tell mint a szabadság kápolnájának tekintek. Küszöbére ülék s pihenék. S nézek uti könyvembe s olvasom Tellről; „ce grand homme", s a kifejezés megháborit. Félve itélek mert életéről nem tudhatni sokat, de azok szerint miket tudok, ő nem volt nagy, bár nagy történetet eszközlött. Boszubol ölé meg Gesslert avagy hazafiságbol? Ő maga akara személyes ellenétöl megmenekedni, avagy a hazát akarta ellenétöl megszabaditani? A mint ez eldöntetik, Tell gyilkos vagy brutus, bünös vagy hazaszabaditó. És ha e két tekintet, e két érzés együtt birta a tettre? Egészen még akkor sem merném mondani nagynak, részint mert cselekedetének csak fél ága ered nemes kutfőbül, részint mert bár egy tett elég arra hogy valaki dicsőitessék, soha sem arra hogy nagynak neveztessék. A három férfiu' szövetsége Seelisberg' tövében komolyabb s fönségesb jellemben tün fel, azonban hirben Tell' tette mögött marad s a képnek fenekén homályban áll. Mert Tell' tettei regényesek, sürün, tömve, dramailag következnek egymásután s mi legfőbb, szerencsés süker koronázá meg. S ez kené föl Tellt nagy szabaditóvá; ha különben történik, mint gyilkos veszendett el, s nem koronás fő gyilkosa lévén neve említtetni sem fogott volna a történetben.

S mi birá őt gyermekére lőni? Félelem a rabságtol, bizalom ügyességében, összeolvadva mélyen forró szándékkal igát törni? Ez utósó nem birá, mert csak akkor ha gyermekét megsérti, vala czélja Gessler' szivébe lőni a szárnyas nyilat, s erre kétségkivül

később is nem a távolabb ok vezeté, mi a hazaszabaditás, de a közelebb mi az atyai fájdalom' boszuja. S az is igaz, hogy a hajóbul kiugrás után Tell' sorsa s jövendője nagyot fordult; ha ő saját üldözőjétöl megszabadulni akart, a haza s szabadság' ellenét kelle megölnie. Egyébiránt koránsem akarom én tagadni hogy Tell erős, makacs, szabadságért égő s szilárd lélekkel birt; csak azt mondom, hogy a nagy czim itt nincs helyén, mint sokszor nincs helyén mikor azt a történet használja. Lángelme adhat hirt, szerencse tehet hőssé, Isten ékesithet dicsőséggel, de nagyságot sem lángelme, sem szerencse, sem Isten nem ád, az a lélek' erkölcsi ereibül ered, s azt, mi mindig belső, küzdve, áldozva, szenvedve az ember csak maga alkothatja magában; innét fejthetni meg, hogy valakinek müve lehet nagy maga kicsiny, s müve kicsiny és maga nagy, innét érthetni hogy mi emberek nagyok mindnyájan lehetünk, hiresek nem, érdemmel minden birhat fénynyel nem, Isten mindenkiből válhatik hős nem. Midőn tehát Telltöl a nagy nevet pörleni látszom, sem hősiséget, sem hirt, sem dicsőséget nem tagadok meg tőle. De közönségesen is és méltán tartatik ő Helvétzia szabaditójának, s mint népszabaditó legelterjedtebb hirben él, ki nem véve az ó világ' hőseit sem. Története fölgyujt lelkeket milyen Schilleré, Rossinié. —

A Tell-kápolnát elhagyván, utam gyümölcscsel illatozó fák hüsében a Zug tó' partján folyt, s mindenhol forráskákat találtam, a földön, facsatornákban, oszlopok' vékony csöveiben, melyek oly szépen csörögtek, szikráztak, fénylettek, hogy nehez volt nem innom valamennyiszer megláttam. Arton tul a gyász hirü Goldau völgyön mentem keresztül, hol 1806. septemberi 2kán a Gnipenspitz' omlása három falut temetett el, s egy részét a Lowerz tónak is beönté, melynek tükrén két festőileg szép szigetke usz. Balra hagyván a kies fekvésü Schwytzet, mely fölött a kopasz Mythen' felhőkbe nyuló két sziklafoga emelkedik, sieték Brunnenbe s itt a waldstetteni tón hajóra ültem meglátni a schweitzi szabadság' classicus két földét, mely egy fölséges vadonság' ölében, kietlen két hegysor s magas sziklacsucsok által mintegy őriztetik.

A tuloldalon, Seelisberg alatt, terméketlen szirtek közé zárva szigetkint zöldel egy kis mező; közel esvén a tó' széléhez,

a parl' sziklái vállaikon látszanak kiemelni mint szent helyet a vizből. Ez Grütli. Éjnek idején Schwytzból Stauffacher, Unterwaldbul Arnold, Uribol Walter Fürst itt találkozának s itt eskének hazának s szabadságnak hüséget, szolgaságnak s zsarnoknak halált. Egy forrás buzog most is ugyan azon helyen hol az esk mondatott, s három ága a három szabaditó' nevét viseli. Több évek előtt egy francz, abbé Raynold, engedelmet kére Uri' népétül e történeti szent helyen emléket állithatni; de megtagadtaték, válaszul adatván neki: hogy ha szükséges volna, a canton maga fogná tenni, de ők legjelesb emléknek tartják azt mit a három férfiuért minden helv szivében hord. A válasz jó, de való e, de nem tehetetlenség, nem meghülés födöztetik e vele, mint sokszor az életben, nem merném elitélni. Mindegy. Hiszen a forrás foly szakadatlanul, örökösen, mint folyt öt század előtt s mint folyand öt század után, s az uriak felelhették volna: hogy a három schweitzernek s ama nagy éjszakának a természet maga teremtett legegyszerübb s legállandóbb emléket e forráskában. De ha leend idő, midőn e forrás is kiszáradt s helyén sem lesz emlék, jele hogy e nép megszünt szabad lenni. S ily értelemben mondhatni, hogy e forrás' kiapadását s eltüntét követi a szabadság', ez égi virág' hervadása is.

Grütlivel csaknem általlenben, az innenső parton esik a Tell-lap (Tellenplatte, Tellensprung). Szinlelvén mintha a szabaditó' történetét nem tudnám, evezés közben egyik hajós igy beszélte el. Adom ugy mint tőle hallám. Egy vadászatban, kezdé, Gessler mélyen eltévedvén a rengetegben, élete veszélyben forgott. Tell Vilmos, egy közönséges ember mint mi, de hires ijász kinek párja nem volt sem Uriban, sem a négy cantonban a tó körül, szinte vadászván ráakadt s megszabaditá öt ekkor a haláltol, később tőle a hazát. De Gesslert, gögös ur lévén, ette a méreg hogy életét egy közönséges embernek kénytelen köszönni, mert pórnak ur nem szeret tartozni; azonban a tett nemes lévén, jóért roszszal nem fizethetett. Történik később, hogy vágyván tudni Gessler, kormányának kik ellenei, Altorfban póznára szuratott egy kalapot s megparancsolá, hogy annak minden elmenő süveget emeljen: gondolá magában, kik ellenem törnek, makacskodni fognak előtte meghajolni. Tell szintén elmene mellette, s

kis fiacskája kiáltá: ‚nézd csak apám, ott egy kalap van fölszurva', de ő mondá fiának: ‚hadd legyen' s rá sem tekintve ballagott el. De az örök megragadák s Gessler, ki daczosságaért is haraguván rá, kapott az alkalmon boszut állani, arra itélé: hogy egy almát lőne le kis fia' fejéről. Tell szerencsésen lött. Azonban itt nincs vége a történetnek, mert Gessler azt kérdé tőle: ugyan Tell valld meg, miért tettél melledhez még egy nyilvesszőt? Tell felelé: csak ugy odaszurtam; vadászbabona. De Gessler nem szünt őt faggatni s fogadá, csak vallja ki okát, bár mi lett legyen az, életének nem leend bántása. Ekkor megvallá Tell, hogy szándéka volt őt lőni szivbe, ha nyila nem az almát de gyermeke' fejét éri. Jól van, mondá a dühös Gessler, életed' nem veszem el mert szavamat adám, de hurczollak magammal Küssnachtra hol soha nem látod a napot. És megkötöztetvén hajóra ült s vitte magával. Azonban föltámadván a szörnyen veszélyes déli szél mit Frohnnak neveznek, s a hajósok nem birván küzdeni a hullámokkal, kénytelenek voltak Tellt mint ügyes hajóst feloldozni s kormányra állitani, ki is a hajót ama kiülő sziklalaphoz igazitván, felkapott nyilával kiugrék, a hajót lábával visszarugá a tóba, s e hegyeken keresztül megelőzvén Gesslert, a mély ösvénynél meglőtte, s szivébe ép oly jól betalált mint az almába. Nem volt mást mit tennie, mert tudta hogy ha Gessler életben maradand, tőle örökké fog üldöztetni.

Hajósom alig végzé el beszédét, midőn a Tell-laphoz érkezénk, mi fölött a hazafiak harminczegy évvel a szabaditó' halála után egy kápolnát épitének, melyben emlékezetére évenkint most is egyegy mise tartatik nagy számu nép' jelenlétében. Benne három oltár van és sok falra festett képek, részint a három férfiu' éjjeli összejövetelét, részint Tell történetének nagyobb jeleneteit ábrázolók. S előtte a sötét sziklalapon, mire Tell kiugrék a hajóbul, most is zuhogva nyalakodnak a habok. Vajmi nem gondolta Gessler, hogy midőn Tell' köteleit feloldozta Helvétziát tette szabaddá, hogy midőn Tell visszarugá hajóját, az Cháronė lőn mert ő abbol a halál' országába szállott ki. Ilyen az embernek sorsa. Egyik tömlöczre hurczoltatik, s hirtelen a dicsőség' templomába fordul uta; másik hatalmába keritvén ellenét, diadallal megy a — halálba.

Magokban nem fontos történeteket a következés nagyokká tesz, s a helyeket, miken történtek, szentekké teszi. Ez az eset Tell' életével s a waldstetteni tó' vidékével. Most ahitatos érzéssel evezünk e hatszáz lábnyi mély tó' szinén mely hátán emelte a kárhozatos hajót; tisztelettel tekintünk a roppant tömegü szikla-ormokra mik a magasbul mindenütt kisérték a bukdosva szaladó Tellt; gyönyörrel mulat szemünk a fás, bokros, füves zöld oldalakon miknek láttára ugrék ki a lába alá mintegy lapuló bérczlapra. E fölséges táj most is az; a kék ég arany napjával, a sötét éj ezüst csillagaival nem változott mint a szél mely támad és mulik, mint a foszlékony fellegek melyeknek egy nap alatt bölcsője és sirja a föld; a flüeleni bérczöbölben most is él és nem vénebben a viszhang, mely a láncz' csörgését visszazörgé, mely a rab' nyögéseire sohajta, mely Gesslerrel együtt káromkodék a kiugrott Tell után, mely Tellel diadalmasan kaczagott a dühében fuldokló Gesslerre. Nagy természet! a mi azóta öt század alatt itt történt, vizeddel együtt mind elfutott s nincs többé; de e történet' emlékezete él mint te állsz, s halhatatlan, örökös mint te vagy.

Flüelenbe kiszállván, Uri' főhelyén Altorfon keresztül mentem a vad, alptáju s egy lármás pataktul áltfolyt Burglenbe, hol Tell Vilmos született. Látni a parton egy repkénytül beszött tornyot, itt Gessler szállásolt; látni alább egy kisded kápolnát, ez a Tell háza' helyén épittetett. Hol bölcsője rengett most urnak oltára áll, mint a bethleemi jászol fölött, s ott a Gessler' tornyát paraszt lakja, itt az ember' laka Isten' lakává lön. De nem a Tell név' varázsa tevé e a szabadság' classicus földévé a waldstetteni tó' partjait is? Nem általa lett e ez, Észak-amerika mellett, az ujkor' palestinájává, hova évenkint nagy számmal mennek zarándokok, lenni a helyen hol a maiglan virágzó szabadság csirája költ, szemlélni a vidéket mely regényes s egyszersmind nagy következésü események' tanuja s mühelye volt, érintkezni a földdel mit Tell mint a legregényesb hős' emlékezete megszentelt? S mint én ugy cselekszik a többi is. Megvérzi ujját hogy a bürgleni kápolnábul egy darabka vakolatot vagy kövecset birjon; vallásos tisztelettel tör le egy ágat a ráhajló bodzafából, s mint egykor keletről hordák az ereklyéket szent kincsül viszi haza. De ne járulj ez emlékekhez hideg értelemmel s

lángoló sziv nélkül, mert ha érzésed nem ég s phantasiád nem világol, minden emlék közönséges épitmény lesz, mint közönséges emberfej a szent' feje, ha mellőle a gloria ellobbant.

E szerint ma, egy nap alatt, megjártam bár megforditott irányban Tell' hőspályáját, kezdve ott hol hős és szabaditó lett, végezve itt hol született s élt mint egy más vadász, mint a falu' többi népe. S ime most házának helyén Istennek épitettek házat. Legegyszerübb s hőst legmegtisztelőbb gondolat, emlékezetére nem követ rakni össze vagy magasra, nem érczszobrot önteni, nem hegyet emelni sikon, hanem épiteni kápolnát. Ennek két kifejezése van, egyik: Isten imádtatik a történetért, másik: a hős' neve az imádott Istenével összeköttetik, mi embernek isteni megtiszteltetés. De igy emelni emléket Helvországon kivül sehol nem láttam. Itt is mind a három Tell-kápolna régibb kor' müve, midőn a szerencsés tettből a mennyei gondviselésnek is megadák a maga részét, midőn jobban értének szabadságot szerezni s megtartani, midőn tiszteltetni s áldatni közönségesb igyekezet vala mint kitünni s fényleni. Általában, a régieknek finomabb tapintatuk volt a nagy emberek' emlékezetét életben tartani. Birni akarták a földet melyen járt, a sirt melyben feküdt a megváltó; Szent Istvánnak jobb karját menték meg melyel kormányzott; a deréknek hamva gonddal gyüjteték márványvederbe, s állott a házi Istenek közt; s vagy a házat tarták épségben, miben a cicerók, virgilek, pyndarok születtek s éltek, vagy a viselt fegyvert őrzék meg, szóval: mi a megholttal közvetlen érintkezésben vala szentté lön. De ma, Napoleonnak pártalan pompáju diadalivet emelnek, érczszobrát Páris' kevély feje fölött kinyuló magas oszlopra helyezik; mig csontai, idegen föld' sirjában lévén, rabul hevernek.

CXV.

Altorf, September' 27én, 1837.

Korán fölkelvén, minthogy tennap este késő érkezém ide, első gondom volt jobban megnézni Altorf' piaczát, hol egykor Gessler a kalapot póznára szuratá, megnézni a képekkel beirt tornyot, melynek földalatti börtönébe Tell vették, a szökőku-

tat minek helyén állt a hársfa s alatta Tell' fia, s azon másikat, az apa s fiu' szobrával megkoronázottat, honnan a szabaditó lőtt vala. Egymástul e kettő körülbelöl 120—130 lépésnyire áll. Hallám, hogy az altorfiak lődöztek e távolságban s találkozék több ki az almát lelőtte. Mikor innét Flüelenbe megérkezém, már egy hajó meg volt rakva olasz selyemmel, mi a havasokon által ide tengelyen hozatik, s mihelyt bele léptem, indult Luczern felé. Tiszta, pompás, arany ragyogásu reggel volt, csak a tó fölött lebegett ritka köd, mi a nap' nyilsugárai előtt, mint gonosz lélek az angyal' lángfegyvere előtt, gyorsalkodva pusztult el a viz' szinérül. E köd tevé azt, hogy ugy látszék, mintha a tó' vize melegitett volna s párologna. Azonban a regi szellővel mindenfelöl kiröpültek a nagy és kicsiny, üres és terhelt, halász és szállitó hajók, s vitorlák helyett az ének' hangjai füzvén nekik szárnyakat száz irányban barázdálgaták a tükörsima tavat. A hajósok egymás mellett eveztökben kurjongatva köszöngettek, s a csacska viszhang, mint egy mindenhol nyalakodó barát, minden köszöngetésbe bevegyül. Rövid nap de szép; regtöl estig mindig a tón, egy bájvilágot utaztam be, mert a sok karu, sok öblü waldstetteni tóhoz, tekintve a természet tájképeinek tömött gazdagságát s változóságát, az alpoknak egy tava sem hasonlitathatik. Kimerithetlen váltogatásban következnek egymás után igéző, fölséges kilátások, termékeny, kietlen, sziklás vidékek, s az evező lapát' minden rántására ujuj alakban látni a hegyeket, melyeknek töve a hullámokban vesz el s csucsa a felhők' körében.

Délben egy magános hegyi csárda előtt köténk ki, hol bornál s büzös főtt marhahusnál egyebet nem kaptam. Odébb indulván, egyik hajós a tulpartra mutatott, s kérdé, látom e s tudom e minek hivják ama nagy bérczdarabot mely azon fehér egyház előtt fekszik? Felelvén: nem, mondá: „az ur nekem egy kanta bort vett, én egy történetkével fizetek meg értte. Azon bérczdarabot, uram, Kindlsmordnak hivják. Sok idővel ez előtt, a mutatott egyház mellett egy szegény ember lakott, ki ama csárdába honnét jövünk gyakran áltjárt, részint zenélni a vigadó tánczosoknak, részint inni mert tékozló s részeges volt. Egyszer ittasan menvén haza, kis gyermekével a parton sétálgatott. A gyermek megéhezék s apjától kenyeret kért. Jól van, kapsz kenyeret,

mondá apja, de előbb felelj meg három kérdésre. Mond meg, mi édesb a méznél? „Az anyatéj," felelé a gyermek. Mi puhább a pehelynél? „Az anyakebel." Hát mi keményebb a kőnél? „Az apasziv", felelé a szegény gyermek. S ezen ugy megboszankodék az ittas apa, hogy lábánál megragadván, ama bérczdarabhoz csapta s élén széltzuzatott. S e szörnyü cselekedet után eltünt az ember, és se' hire se' hamva nem volt többé. Husz év mulva a spanyol táborban egy este sok katonák regélnek a tűzhelynél, s egy mondja: különös isteni gondviselés, hogy semmi gyilkosság nem maradhat titokban, s előbbutóbb, husz év előtt pedig bizonyosan világosságra jön. Erre egy más felszólal, hogy csak mese a mit beszél, mert ő czáfpéldát tud mondani. Ez előtt, mondá, husz évvel öltem meg gyermekemet, és maiglan senki sem tudja, s először mondom ma, épen mely napon a huszadik év betelik. Ezt másnap a tisztnek bejelenték, a tiszt fölebb jelenté, s a lett belőle, hogy ide megirván, a felsőség haza küldetni kivánta, s haza küldetvén halálra itélték s ki is végezték. Azon egyházban egy szép kép ábrázolja a történetet."

Hogy serényebben haladjunk s minden legény lapáttal dolgozhassék, még reggel áltvettem a kormányt, egy hideg hószél ugy sem engede kedvemre elmélkednem s élveznem. Este felé elborult az idő, pedig fenyegető teherrel, és bár szélcsönd volt, a tó forgalódni kezdett, mintha a mélységbül jönne föl a vész. S eszembe juta a veszélyes Frohne mely e tavon rendszerint hajókat forgat föl; képzeletem akaratlanul vete egy pillantást a 600 lábnyi mélységbe; a fellegek' fekete kárpitja dörögve gördült le az égre fejem fölött; — ily sötét lélekállapotban szállt ránk az éj, méhében bennünket mintegy előre eltemetve. A hajósok elnémulának és sürün tekintgetve a messze luczerni mécsek felé, erőködve dolgoztak: de a hüvös légben hidegen folya le róluk a melegen kiütött veriték. Néha hajtott el mellettünk egyegy sajka, de csak a lapátok' buczkolásárol tudtuk hogy jön s hogy elment; az evező emberek szóltak ugyan de mi semmint nem láttunk, a sötétség látszék szólni hozánk s mi feleltünk a sötétségnek, mert ez takart magába mindent, a hajót a tótul, az eget a hegyektöl nem lehete megkülönböztetni, a messzeségben csak ittott fénylettek a tüzek vöröslő csillagai. Aludt s nyúgodt minden, hozánk közel és távul.

A hideg elhervasztá az éneket a hajós' ajkában s a kedvet reá lelkében, s ha éjjel hang nincs, minek országa sötétség s csönd, a természet fekszik mintegy nagy halott, mert nincs jele életének.

Én, köpenyembe burkolózva, mindig a kormánynál álltam. Tetszém magamnak a kormányon. Mintha életem volna a hajó, s életpályám e sötét hely. S ez éjszaka s ez ut nem képe e az emberpályának, melyet indulatok, szenvedélyek, vétkes hajlomások, bünös gondolatok, nemtelen vágyak, alacsony szándékok által mimagunk elsötétitünk, mások pedig ezer alaku csábokkal s kisértetekkel megnépesitnek? De a rény minden megkisértésben föltünik, s belőle kihiva ragyog felénk, mint ama fénypontok a partokon, s ha ohajtunk egyhez eljutni, czélpontul vegyük, se jobbra se balra ne tekintsünk, és a kormányt megholt mereven kézzel a vett irányban tartsuk, mert oda csak a legegyenesb s legkeskenyebb ut visz. Reszketék a hidegben, kezem fázék a kormány' vasnyelén, de elhatározám, hogy a rév' lámpájához a legegyenesb vonalon vezetendem a hajót. Tetszém magamnak a kormányon! Bele hulltam az ámulatba, hogy élethajómat is ily szilárd kézzel birandom vezetni.

XCVI.

Schaffhausen, September' 30án, 1837.

Örömem melyel Zürichbe utazám hiu öröm volt. Azt láttam ugyan hogy ez leggazdagabb, legszorgalmasb városa, hogy kéjelemben s tehetségben londona, tudomány- s müvészetszeretetben párisa Helvországnak; de köd fedte a szép tónak szelid partját, mely az alpok köztt minden más fölött a legkellemesb s legédesb vidéknek tartatik. Ez lehellé Gessnerbe gyönyörü pásztorányait. Szomorodva hagytam el a várost mint ki gyöngyöt lel de összetörve, s méla sajnálatombul akkor ébredék föl midőn Laufenhez közeledve egy dörgő zugás hatá meg füleimet. „A Rajnaomlás az", mondá a kocsikalauz s négyen rögtön kiszálltunk. Az angol s francz futott — a vendéglőbe, én pedig s egy jó német ifju erősb vágyat érezvén mint ehet, lesieténk a csolnakokhoz

magunkat a tulpartra áltvitetni, mert minden omlás közelrül szép, távolban veszt. A csolnakos fölevezett velünk az omlás' körébe, s mig alattunk a csolnak félelmesen rengett a nyugtalan habokon, mi egy pompás szivárványt csodálánk, mely a párolgáskint harmatozó vizporban lebegett s azzal együtt hol eltünt, hol ritkult, hol testesedett.

Az omlásra hajló hegyormon van egy várlak, s e mellett egy toronyka, miböl az egész Rajnát belátni három különböző képében, t. i. csendesen folydogálva még a rohanás előtt, — dühösen szakadozva a rohanásban, — és ez után ujolag megbékélve, mint a rohanás előtt. De nem innét, hanem len az omlás mellé épitett karzatrul látni a rohanást rettentő fölségében s pokoli pompájában. Midőn megpillantja az ember, a rohanás' villámgyorsasága megállitja a gondolatot, ellenben a szem, valahányszor rá fölpillant, a zuhanó haboktul leragadtatik. Itt a vizpor esőkint csapkod s tőle viaszvászon öltönynyel kell őrizkednünk; ha vizbőség van s szél fuv, a 60–75 lábnyi omlás' dörgése egészen elfojtja a szót, — mintha némán akarná magát csodáltatni. E dörgés igen csendes időben $1\frac{1}{2}$ mérföldnyire elhat. Messzirül a rohanás fehér mint a széltomló parázs hó, közelrül különbféle szinü s alaku; itt fehér mint a tajték, odébb zölden fénylik mint a fagyott hó, más helyütt füstkint tolong; néhol fercsenve esik szélt, néhol darabokban szakadozik alá, néhol sebes sikamlással jég gyanánt csuszik, néhol egy középpontbul látszik kiforrni a viz, s az elfödött sziklán ugy körül hull, mint a fejbúbon körül hull az ősz haj. És ez a legmagasb csucs, s alakára s szinére nézve is neveztethetik az omlás montblancjának. Ez omló montblanc előtt, csucsától a rohanás' aljáig, virágzó fényben vet egy ivezetet a szivárvány, a földet elözönléssel fenyegető dühös hullámoknak határt szabva, mint jelképe Isten igéretének, hogy a föld özönviz által többé nem fog elborittatni.

A rohanás' zavargó aljába tekinték, s a szemlélés magával hozta a gondolatot: ott a pokol forr. A tajtékzás, forrás, süstörgés, gőzölgés füst minden megvan, s a csalódást tökéletessé teszi a szivárvány' oda nyuló vége, mely egy belölrül kilobogó láng végének látszik. Csodálatosan valószinű kép! De nem ez a legborzasztóbb látvány! A karzatrul látni bokrokkal benőtt három

sziklaormot az omlás' közepette, mi közül az elsőn, mely egy csonka toronyhoz hasonló, a viz egy tojásdad lyukat vájt. Ezen szörnyü dühel omlik ki egy tajtékroham. Ha azt soká nézi, megborzad az ember. Egy földalatti égővilág, egy tüzokádó méh, a pokol kürtőjének látszik, mert minthogy a vizet mögötte nem láthatni, mintha belőle s a föld' keblébül tolakodnék föl az összesürüdött gőzkint omló tajték. A mint tovább szemléljük, a sötét torok' szakadatlan omlásán megszédül a fej, s képzeletünk mindinkább dagad s hevül: iszonyodunk tőle s gyönyörködünk benne egyszersmind. Igy, mit a természet csodálatossá teremtett, a képzelet, második teremtő, még csodálatosbá varázsolja. Azonban nekem mysolygnom kelle egy szép leány' reszkető félénkségén ki a karzaton mellettem állt, ki ép oly gyönyörü rózsaszál volt a szárazon, mint a szivárvány szép sugár volt a vizben; ez a lyány' szemébe merült, a lyány annak sugárain függött, én pedig a teremtés' e két legszebb müvében együtt gyönyörködém, Europa legnagyobb vizomlásának mennydörgö karánál.

Midőn eljöttem, s láttam hogy szemlélőt nem hagyok magam után, szinte elbusultam, hogy vannak pillanatok mikben a teremtő' e fölséges tüneménye látatlanul vesz el. De hát éjszaka ki nézi e pompás látványt? A hold s a csillagok oda fön, s valóban ez égi lények e földi nagy tüneménynek legméltóbb szemlélői. —

Még ma elhagyom Helvétziát. Benne szép napokat éltem. Lelkem fölemelkedék miként soha nem, s ha visszaemlékezem a hegytetőkön töltött napokra, ugy tetszik most, mintha azon napokon Istenekkel társalkodtam volna. S természetes ez ábrándos, e magasztos emlékezet azon időrül, midőn a természet' nagyszerüsége fölséges gondolatokra ragadta a lelket, s ennek visionalis állapota viszont áltragyogott a természet' képeire. Akkor volt bennem valóban élő a hit hogy van Isten, s talán ez élő hit tette oly hév és fényduzszsá lelkemet, hogy az, mint a nap, szakadatlan sugárzásban volt. Éltem egészen, szivben és szellemben, minden részem' élete pezsgett s minden életem teljesen kiborult e magas eszme' elébe, mint a rózsa a nap szerelmének kinyilik. Erőim s tehetségeim megnyilatkoztak magokban s folytak örökös forráskint, s a kifolyás mondhatlan gyönyört okozott mint Isteneknél, nem lankadást mint szokott nálunk embereknél. Nem

volt bennem holt egy atom sem, s fejemen, közel a fellegekhez, mintegy érzém a láthatlan s meleg áldó kezet. Bizony mondom nektek, Istenhez voltam közel, mert bár nem láttam őt de az üdvösséget éreztem.

S mit nyert maradandót a belső ember helvétziai utazásombul? Egy nagy, egy isteni természetképet, mely a teremtőnek örök és illőbb és méltóbb képviselője az ember, e hiu állat által s e hiu állat' alakára festett s faragott hitvány képeknél.

FÜGGELÉK.

(IIik Köt. 13ik lap.)

TÜGGELŐK.
(Lásd Köt. 13ik lap.)
OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

PEST JÖVENDŐJÉRÜL.

Szépitési tekintetben.*)

Felszólitásod, utazási naplómat a közönségért meglopnom, s előadnom eszméim' némelyikét Pest szépitése iránt, alkalmas időben érkezék, mert akaratom is az levén, felszólitásod akaratomnak javallása volt, mit cselekedet szok követni. Jól mondod, BudaPest' jövendője nagy, kinyomja a legcsapongóbb képzelet' határait; élete mint a selyem pillangóé mely a multnál fényesb, mint phoenixé mely a hamvakbul ifjabb termetben száll elő, mint Antaeus kit az anyaföldtül ép azon erő pattant vissza, mely oda lesujtá. Dicsőség azoknak, kik az iszonyu' csapás enyhitésére siettek, s mi több, rögtön és részvéttel; de hiszem, hogy BudaPest nélküle is kinövendette magát mint ifju kigyó, hogy egy fiatal nép' fővárosa teremtőileg életduzs mint még tavaszkor a fa, midőn benne a nedv, életerő, termőelv buján pezsg; vágassék vagy hasittassék ketté a mennykő által, s épen maradt oldala élni, leveledzni, virágozni s gyümölcsözni fog.

Midőn a gondviselés a jelen nemzedékkel szenvedtet, századok boldogságának készit alapot, mert az nem a fejek de a tizedek' életét számolja, s ezreinek kinára süket, az emberiség sorsának folyamát intézvén. Ez áll BudaPestre nézve is, mely hasonlitott a Vezuv' töbörére (crater) épitett fészekhez; a gondviselés, bár a szenvedő korra mint átok nehezkedik, nem egyéb mint a veszély' környékeiből' kimutató uj egy biztosb, egy szebb állapot felé. Mert most fölriasztott erővel sokat tehetünk anyavárosunk' mind fényére, mind bátorságára nézve, mit különben

*) Megjelent az 1838ki árviz után, a Társalkodó' azon évi 38ik számában.

mint pulyák mint röstek mint szegények', vagy nem mertünk vagy nem akartunk vagy nem birtunk volna tenni.

Szépitést illető egyszerü javaslatim előtt, hivjuk emlékezetünkbe néhány *fővárosnak* sajátságos bélyegét.

I. London. Bár mennyit láttál is, Londonban meglepve érzed magadat mert a többi városok inkább vagy kevésbé még is hasonlitnak egymáshoz, de London csak — magához. A vakolatban feketés téglából épitett s alacsony födelü barna házak nem magasak, hanem a földszinen alul is lakvák, s mindenik ház' tövében egypár lépésnyi tér ékes vasrácscsal van bekeritve; sok utczák' mindkét oldalán vidám kertecskék viritnak a házak előtt; az egyházak csarnokosak, a legcsodálatosb s legphantasticaibb tornyokkal; az ó angol izlésü utczákrol most a Regent-parkban s fejdelmi nagy paloták és egy colossalis római templom mellett találod magad'; innét a Piccadily s Pal-mallra menve a divatos uj épületeket bámulod; aztán a Westminster s Guidhall' környékén sötét vén góth müvek döbbentenek meg; majd a Belgrave-square' oszlopos házain Olaszországra ismersz, s ittott, mikor nem is reménylenéd, Hellas' csarnokai pillantanak rád; sőt néhol török minaretfödelekre, másutt egyipti tömeges durva alkatokra bukansz, és gyakran, mi még csodálatosb, e sok épitészi styleket egyes épületeken együtt szemléled, inkább összehányva mint összeolvasztva. Képzeld ezekhez a kertes utczákat, melyek együgyü falukat ábrázolnak; a *parkokat melyeknek vén fái erdei vadságban élnek* paloták' *fénykörében*; a gyárkéményeket, mik, roppant táraktul környezve, az uj kor' obeliskei gyanánt felhői magasságban nyulnak fel, — és némileg képzelhetni fogod: London mi idegen s mindenféle formák' nagy képzavara. Páris ékesen épit és egyded akar lenni, az, mit a többség s divat szépnek tart; London roppant tömegeket kedvel, s mint piaczain birja a föld' termékeit, épületeiben is az egész világ' arczait akarja mutatni, s az óriás város' külön részei ugyanannyi töredékeknek látszanak a görög világbul, Italiából, Egyiptből, a középkorbul, a vén Angliából s kelet' földérül. Bár nevessen az iskolamüvész, gondolja magában a kevély angol, első pillanatban bizonyosan megdöbben és csodálkozni a következőkben is fog. Az épités igy az élet' nyilatkozása, egyébkint csak bábuzás.

Ha London' tervrajzára tekintesz, a parkokon, melyek' némelyike 400 acre (annyi hold) terjedelmü, s az ugy nevezett telkeken s kerteken (grounds and gardens) kivül, rajta még ötvenhatvan zöld petyeket találsz. Ezek a hires squarek, mik fákkal és sürü bokrokkal beültetett s ékes vasrácscsal körülvett kör vagy szögletes gyeptérek, közepén egy vagy több érczszoborral. Látván ezeket, gyakran eszembe juta holt kőfalaival Pest, s gyakran kérdém magamtol és másoktul, miért nem épitünk mi is kertecskékkel szegett vidám utczákat? Szellős piaczoknak miért nem hagynak több helyet vagy ezt miért nem hagyják több felé, s a lévőket fákkal, bokrokkal, gyepszinnel miért nem ültetik szabad kertekké? Miért számüzve a városbul minden zöld s természet? Egyik okának azt tudom, mert Pest' egy szerencsétlen polgármesterének álmos itélete ez volt: ‚azért város hogy házak, ne pedig fák legyenek benne.' O bár látathatnám e város' lelkes népével a squares és parkos Londont, bizonyosan hiszem hogy még e tavaszszal ültetéshez fogna, hogy a házak közt elhintett mezőpontokat, mint én, hasonlitaná a sötét égen elszórt csillagokhoz, s lelke uszna kimondhatlan gyönyörben, az ipari s erkölcsi élet' tengerében megpillantván a természeti élet' ez apró zöld szigetecskéit.

A francz kitűnőt keresvén részeket alkot; az angol ellenkezőleg mindig az egészt tekinti. Igy Londonban a házak egyenkint ritkán kielégitők de összeségben sajátsággal s csoda hatással birnak. Massákkal dolgozik, nem házakat de utczákat akar épiteni. Különösen két módot vontam el magamnak a tapasztalásbol. Első: több szomszédok egyesülvén, házaikat egy rajz szerint épitetik, ugyhogy a belrendezés mindeniknek kivánsága s kéjelme szerint történvén, a soknak birtoka kivülről mint egyetlen mü jelen meg, s igy az épületek bizonyos monumentumi jellemet nyernek, például a 145 doriai oszlopon nyugvó gömbölyded quadrant, a tündéri Regent-park' gyönyörü palotái, több squarek' fejdelmi lakai. Második: a házak a magasság' azon vonalában maradnak, de a homlokvonalon belül a falak' alaka, a házak' formája változó s egymástol különböző, s e szerint az utczák hasonlitanak egy hoszu rámához, melyben sok apró s különböző kép van,

tehát, nincs sem fesz, sem unalmas egyedség, mely Poczdam uniformisos házainak katonai sorát bélyegzi. Vannak utczák, hogy az egész utcza egymáshoz hasonló két épületből látszik állani, vannak ismét olyanok, s a squarek körüliek is ilyenek, hogy csak az általleni házak hasonló alakuak. Következik, hogy ha a pestiek az első módot elfogadnák, a nélkül hogy az épitkező polgároknak többe kerülne, a még ifju Pest fölséges paloták' városává lehetne; a második mód pedig a pesti egyébiránt igen szép házak' összeségén érezhető feszt s egyhangot elevenitené meg.

Kivált az első elv egész N. Britanniában elterjedt, s foganata azon tündéri pompa mi Liverpoolt, New-castlet, Edinburghot, Glasgowt, Dublint s csaknem valamennyi jelesb városait jellemzi. A szem az ily csoportozatokat mozdulatlan bámulással nézi, a lélek megdöbbenve csodálkozik, és mindent ez egy szócska fejt meg: egyesület!

II. Páris. Véve nem az életet a városban, de a várost mint házak' összeségét, Páris semmi sajátsággal nem bir, kivevén a passage-okat melyek kecskeny de hoszu utczasikátorok (mint Pesten a párisi utczácska), felül üveggel befödvék, este gázfénynyel duzsan megvilágitvák, s két oldalt a legékesb boltokkal pompázók, és ugy este mint nappal s kivált esős időben a divatvilág' sétahelyei. Ily tündéri utcza 131 azaz százharminczegy van, és ezek a világszerte hires Palais-royal-nak ugyanannyi elszort tagai, és Páris' képén bélyegző s a legragyogóbb vonások. Midőn este az utazó a sötétesb fő utczákon mendegelvén, ezen, mondhatnám, fény-csövekbe betekint, hol drágán s ünnepileg öltözködött nép seregel s tolakodik; elálmélkodik mintha a mesebeli világok' meneténél állana, hol tündérek teremnek s arany ludlábon forgó fényes várakban laknak

Tehát, Londonnak, emlitett épitési két elvén s kezdődő világarczán kivül, eredeti bélyege a zöld parkok és- squarek; Párisé pedig a mesterséget lehellő passage-ok.

III. Bécs semmi megkülönböztető sajátságot nem mutat, legalább olyat nem mit eltanulnunk vagy kellene vagy lehetne; mert a bástya és glacis a történet' ajándoka, s miután bástya ránk nem maradt, azt séta es szépség' kedveért nem fogunk s nem

kell épiteni, a terjedelmes glacist pedig igy egy tagban, midőn nincs több (mint vannak Londonban több parkok), a szabad mező s lég egyenetlen folosztásának tartom a város népe köztt.

IV. Berlinben sem találok bélyeget, mi által a többi városok közül kiválnék; mert a ‚hársak alatt', mi faséta egy tágas utcza' közepén, — magánosan állván, benne ez csak egy jegyecske, mit több városokban föltalálunk, az pedig, hogy az ujabb időben görög és római izlésü néhány nagyszerü s valóban dicső épületekkel gazdagodék, még nem typus, hanem törekvés azt nyerni. Tágas piaczai, egykét ragyogó kivétellel, csak tágasak, hoszu és egyenes utczái csak hoszak és egyenesek, de mint a száradt fábul belőlük is hiányzik az élet és lehellet, mit vagy az élő s viruló természet, vagy a müvészi erő' nyilatkozása ád.

V. A hollandi városok, helyzetökbül következő azon sajátsággal birnak, hogy az utczák egyszersmind csatornák is, s partjaik többnyire fákkal beültetvék, ugyhogy a szekerek is faséták' árnyékában járnak, kivált Haagában, hol néhany piaczos utczák fákkal borittatván valóságos erdőszakaszoknak látszanak.

E visszaemlékezések után előadom néhány eszméimet, mik szerint lehetne az uj kort élendő Pestet szépiteni.

1. Kincs, erkölcsi mint az emlékezet, s testi mint a vagyon, köti az embert a hazához; az eredetiség pedig mutatkozzék bár miben, a legdrágább kincs. Ez okbul szereti fájdalommal hegyeit a helv és skot, ez okbul lángol a brit' hazaszerelme csodálatos Albionaért, ez okbul onták véröket Roma' nagy polgárai a Capitolium' világigazgató hatalmaért, s nem az ősek' emlékezete s nem a parthenonok' fölséges romai gyulaszták e a görög hazaszabadítok' lelkét? Nagy igazság van abban mit Burke mond: Pour que nous aimions notre patrie, il faut que notre patrie soit aimable. Ohajtanám tehát, épitészeink találnának valami ujat, akár a városterv' elrendezésében, akár az épitésmódban, mi saját nemzetiségünknek saját arczot adna a fővárosban. Apáinkrol semmit nem öröklénk e részben; tehát teremtsünk mi, s örököljön utánunk a maradék. *)

*) 1838ban, Majus' 22én költ 101ik számában a bécsi ‚Adler' figyelemre

2. Avagy vegyük ált s kössük össze más városok, mint London és Páris és a hollandi városok' sajátságait. E szerint

a. A lévő s alkotandó piaczokat, mellékutak hagyatván, gyepszin boritsa, s fák s bokrok árnyékozzák be. Mint egy családnak, ugy minden városnak is meglegyen a maga házi öröme, kéjelme s kerte. És ha egy nagy jövendőjü város az elvesztendő sátorbéreket (például az ujpiaczon) reszkető kézzel számolgatja, midőn az egész nép' örömérül, egészségéről s a város diszérül van szó, szomoru fillérgazdaságot üz. Sem eszébe nem jut, hogy elveszti azon összeget, mit a gyönyörért utazó idegenek s belföldiek hozandottak s itt elköltendettek.

b. A városszéleken, de mik észak-kelet felé egykor városközép lesznek, léget tisztán tartó s lélekderitő terjedelmes parkok jegyeztessenek ki. A köröskörül eladandó háztelkek s bennök elhintetten kijelelendő villa-helyek' drágább árával az egész park' ára bőven meg leend fizetve. De a város' nyeresége szépségben és szabad légben megfizethetlennek fog találtatni.

c. A városszélen eső azon tágas utczák, melyeken a ke-

---

méltatá ez eszméket s mind a mellett hogy azokat a szükségesb' mértéke szerint előbbhátrább sorozta, hogy némelyik' kivitelében akadályokat látott, mind a mellett hogy kór, lelenczházakat stb. előbbvalóknak vélt, felölük kedvezőleg nyilatkozék; annál megfoghatlanabb, mi oka lehete a hirnöki szemlének' (Hirnök, 1838, Május' 28án, 43 sz.) azt oly kiszakitásban forditani le, mely inkább mosolyra semmint javallásra mutat. Mi az adleri figyelmeztetés' végén ellenvetésül mondatik: ‚hogy t. i. nemzeti sajátság roszul illenék egy oly városhoz, mely a legkülönfélébb nemzeteket birja lakókul s épitőkül, s mely egy országban fekszik, melynek lakosai architecturai tekintetben semmi föltünő sajátságos jellemet nem mutathatnak,' — erre azt felelem, vajjon ha a görög s romai népnek, mielőtt saját jellemü emlékeik létre hozattak, ez mondatik s általok meghallgattatik, hol volna most a görög s romai architectura? Ez ellenvetés szerint egy népnek sem lehetne jövendője egy pályán sem, mert a mivel nem bir, azt nem volna szabad megszereznie. S ohajtanám hallani azon sokféle nemzetek' neveit, mert én Magyarországban sok népfajt de nemzetet egyet ismerek. Egyébiránt én választást engedék egy hazai vagy nemzeti s egy világi vagy cosmopolitai arcz között. Sőt magam is ezt tartom korszerübbnek s könnyebbnek és szebbnek a kivitelben, s ekkor majd a figyelmeztető is minden nemzetből vagy népfajbul találand egyegy vonáskát fővárosunk' arczán. (lásd alább, 4.)

reskedés s rohanóbb tolakodás megszün, mindkét oldalon viritó kertecskékkel szegélyeztessenek be, például az Országut, Vácziut, Kerepesiut, Üllőiut; a népesb de szinte tágas utczáknak pedig közepe alakittathatik fasétává, a hollandi városok' ingerlő s kecses példája szerint, például a hoszu pompás Dunasor, — melynek azonban ugy is mint leendő védpartnak egész uj alakot kell nyernie. E hely' azon rendeltetésével, hogy a várost védje a Duna' hullámaitol, a legelmésb architecturai eszméket, terveket most köthetni össze, s ha van mi épitészeinket versenyre buzdithatja, kétség kivül ez az; Napoleon Párisban a Szajna' két partján a házakat elrontatván, nem esinált egyebet mint egy meztelen s egyenetlen quait, s érette a város' legfőbb szépitőjének hirdettetik.

d. Ha uj utczavonalak vagy térek jeleltetnek ki, a dassék mindenik telekkel rajz is (ha ugyan a szomszéd háztulajdonosok az elv szerint épitkezni nem akarnának) mi szerint azon a háznak épülni kell. E végből a szépitőbiztosság mindenik utczára s térre, az épitészek, mint azon biztosság' természetes tagai által rajzokat dolgoztasson. E szabály alkalmaztathatnék azon helyekre is, melyek most omladékokkal boritva lévén, uj kijeleléseknek nézethetnek, sőt azokra is, hol régibb vagy apró házak állván, előre láthatni, miképen ezek előbbutóbb ujra fognak épittetni. S miután az alak a telekbirtokosok vagy háztulajdonosok által is választható, miután, a belső elrendezés mindenkinek tetszésére hagyatván, itt csak az épület' külsejéről van szó, s miután egyszersmind az épitést kiki akkor végezheti be mikor körülállásai szerint legalkalmasbnak itéli: nem látom által, daczon s hanyagságon kivül e szabálynak gátul mi állhatna? Ez elv, nem házakat, de csoportozatokat s egész utczákat egy nagy terv, de a helyek szerint különbféle alakokban épiteni, tenné Pestet fejdelmi lakok' városává; igy lenne terv az épületek' összeségében fesz nélkül, igy lenne összehangzás és különféleség. Egy piacz, milyen az uj vagy vásárpiacz, négyszögletü lévén, állana vagy négy vagy nyolcz épületből, mely vagy mind különbféle vagy mind egy alaku lenne, vagy az áltelleni felelne meg az áltelleninek. Az Ullmann-Wieser, az Ilkey-Wodianer házsor' épitésében ez elv sejtve, de csak sejtve

van (mert a négy háznak kivül legfölebb csak kettőt kellene mutatni, s az oszlopzatnak mindenik pár' közepére kellett volna esnie), s ily tördelékben is nagyon felötlék s köztetszést nyert. A város-szinház elötti piaczbol a legnagyszerübb crescentet, s egyik vagy másik paralell legörbedő utczából a legfölségesb oszlopsoros quadrantot lehetne elővarázsolni. Hild, s többi épitészeink nagy tehetségének csak igy lesz dicsőséges pálya nyitva, igy lesz müvészre bizva mi a müvészt illeti. A biró itéljen, a polgármester kormányozzon, a jegyző irjon, mert mindenik ehhez ért s erre készült; de ép ez okbul az épitészt is hagyjuk épiteni és szépiteni, tanácsa s véleménye ez ügyben mindenekê előtt hallgattassék meg, mert erre ihlettel s tanulmánynyal ő bir. Kitkit a maga helyére állitson a nemzet. A geniek cserélt helyen kontárok.

e. A keskeny utczasikátorok, melyeket most vagy gyaloglók vagy egyes szekerek használhatnak, továbbá a két utczára nyiló házak' nagy udvarai (ezek, természetesen, ha a tulajdonosnak ugy tetszik), üvegfedelü passage-okká (milyen a párisi utcza) alakitassanak ált. E passage-ok hasznosak, mert rut időben sétákul szolgálnak, pedig a sokat ülő városi nép' egészségére mulhatlanul szükséges oly hely, mi szabadabb mozgást enged; de szépek is, mert ide a legékesb boltok vonulnak, mik, mint a csillagok a rejtező napnak, a nemzet' rejtekben müködő gyár s müéletének ragyogó megnyilatkozásai. Képzeld még beléjök a tenger czifra népet, mely vagy a napfénynél vagy a gázfénynél hullámzó mozaikként szivárványkodik. A város' rutabb, keskenyebb, görbébb ösvényeibül igy a legfényesbeket teremthetni.

3. Pest' tervrajza jelenleg előttem nem feküvén, részletes kimutatásokba nem bocsátkozhatom, és kivált ez okbul eszmémet csak kérdéskép mondom el, t. i. vajjon nem lehetne s nem kellene e félkör hajlatu két három csatornautczát csinálni, mely a Dunából folyván be, ismét abba folyna ki? Ez eszmét javasolják' röviden szólván, következő tekintetek.

a. Fákkal beültetendő sétapartjai kellemesbitnék a várost.

b. A viz' olcsósága s könnyen kaphatása a háztisztaság' feltétele lévén, mit N. Britannia s Németalföld' városai hangosan bizonyitnak, ez a háznépek' nagy részét közelb juttatná a felté-

telhez. S ki egy londoni polgárnak házában volt hol csöveken a vizet tetszés szerint bocsáthatni be, ki megjárta egy rotterdami vagy amsteldami lak' szobáit mikbe a len folyó csatornából minden pillanatban merithetni vizet: az nem fogja tagadni, miképen a pestiek a tisztaság' dolgában még sokat tanulhatnak.

c. A viz, vagy folytonos folyásban levén, vagy kény szerint ujittathatván meg, mindig friss lenne, s igy tisztitaná s frissitené a léget, nem ugy mint a hollandi csatornák' vize mely ritkán ujulván meg, sokszor büzhödt.

d. A Dunárol, e közpiaczrul, az áruk olcsóbban, könnyebben, biztosabban és gyorsabban elhordatnának a város' különböző részeibe, s ez fontos tekintet az előtt, ki gondolkodván s combinálván, egypár tizeden áltrepül Pest' jövendőjébe, midőn a magyar főváros az észak-nyugotrul kelet-délre s kelet-délről észak-nyugotra járó s különösen áltviteli kereskedésnek fészke leend, midőn a nagy országutnak, mely Europából Ázsiába vezet, Pest leend egyik álláspontja. És hogy ez nem tulzott képzelet, de egész Europát foglalkodtató eszme, bizonyitja egyebek közt a francz következkamra egyik biztosságának azon nyilatkozása (1837. Jun.), mi szerint legsürgetőbb vizi munkának tartá, a Marne-t a Rajnával összekötni, ‚mert innét az ut a Dunába vezetend'. A mostani omlások a legolcsóbb alkalmat nyujtják ily csatornautczáknak helyet jelelni *), mert hol romokért puszta telek ajánltatik, a birtokosok ott nem kérhetnek nagy toldást.

4. Egy eredeti alak ép ugy sajátság, mint mindenféle alakok' összege, és igy Pest vagy legyen, alaki tekintetben, kizárólag magyar főváros, vagy egy világváros, mely magába összegyüjtse mindenféle városok' arczait. S ez lenne a legkorszerübb irány és törekvés, mert az alakra nézve, a nemzeti vagy hazai egyről a mindenfélére terjeszkedés épen az, mi a szellemre nézve a hazafiság s nemzetiségrül fölemelkedés, azonban tőle teljesen

*) A Dunának kettéosztása, ugyhogy fele mostani medrében, fele Rákos' szent mezején folyjon, óriási terv, s igen óriási a magyar szellemnek, t. i. annak, melynek még most hatalmában az ország' sorsa. Azonban a képzelet üdvezülve mulat a mostani egy Duna' négy partján akkor, s ha reményben nem is, ohajtásban ringatja magát.

soha meg nem válva, a józan értelemben vett cosmopolitismusra. Ez érzemény uj, mert az ókor ezt nem ismerte, hanem csak az uj világban fakadt föl az emberek' lelkében, s Pest lenne az első város mely ez uj érzeménynek alakban megfelelne, s Pest ekkor a cosmopolitismusnak megérzékitése s alakbani kinyomása fogna lenni, s válnék sokféle alaku s szinü részekbül összerakott mozaik várossá; különbféle typusu épületeivel hasonlitana egy nagyszerü hangkarhoz, melyben ezerféle s egymástol különböző hang alkotja a nagy harmoniát, s igy minden országbeli vendég egy házban vagy piaczban hazájára ismerne, s azon városban könnyebb szivvel mulatna hol talál ismert s kedvelt alakot min emlékezete megnyughatik. Egyik utcza' eleje hasonlitana Stambulhoz, végén ugy tetszenék mintha Majlandban járnánk; lépvén egyik piaczrul, mely góth tornyos és hegyives, a másikba, itt már Hellás' vidám csarnokai köztt lelnők magunkat, s ekképen sorban látnók China és kelet' csodálatos, Egyipt' komor és tömeg, Németalföld' tégla s nagy ablaku, Helvország' pásztori s tágas folyosóju, Anglia' rovátkos várszerü épületeit. A majnai Frankfurtban különös szerencsével hozák vissza az életbe a góth izlést, s a szem szokatlan gyönyörrel mulat a megifjodott méla góth alakokon. —

Még emlitenem kell, hogy eddigelé egész oszlopokkal nálunk ritkán épitenek, pedig az oszlopok, érzi s megvallja az egész világ, a legegyszerübb s legnemesb ékek a házon. Az Almás körüli szép márványt leginkább csak lépcsöknek s kutakhoz és sirokhoz használjuk. S egy ily gazdag márványbányábul egy fővárosra mi tündéri pompát lehetne varázslani! Sohajtva emlékezem Edinburghra, mely Skotziának kögazdag s kevésbé szép termékü bányáit vajmi másképen tudja használni! Disze egész N. Britanniának, s a lábainál nyugvó tenger gyönyörködve pillant reá föl a hegyen.

Ily elemekböl lenne Pest szép, nagyszerü s müvészi typusu várossá; igy lenne méltóságos képviselője az országnak a Duna ez europai folyamkirály' partján, mely áldott folyam Németföldön gyermek levén, ifjuvá hazánkban nő; igy öltözné magára a paloták' azon fejdelmi arczát, melyet az idegen nemzeteknek keletre sietö hajói álgyuikkal s lobogóikkal álmélkodva üdvözölnének.

Cselekedjünk mert élet csak a tett, mert csak a tettnek van emlékezete, mert az emlékezet a maradéknál a legfoganatosb tanács, s egyedül ez szül benne hüséget az ősökhöz. Épitvén remekül, nyomunk nem vész el hamvainkkal együtt a szélben, s fővárosunk, ha lávák által elborittatnék is, tanuságot tenne rólunk mint Pompéi, s szabad omladékai pedig mint a puszták' tengerében pihenő Pálmyraéi látogató zarándokokat vonzanának magokhoz a hir által. S a tört oszlopoknál, a heverő romok' árnyékában, a régi dicsőség' e sirköveinél a talán rabbá lett ivadék fölgyul, mint történt Hellas' fiaival, és szabadságát visszaszerzi. Mert a müvekben s történetben szegény hazához inkább kötelesség köt, a széphez és emlékezetben gazdaghoz szerelem és szent hüség.

Eszméimet megtekintés végett különösen ajánlom Pest város kormánytestének. A főváros az ország arczának méltán tartatván, reménylem, hogy a tisztelt kormánytest lelkismerettel s kötelességének teljes érzetével fog dolgozni a hazának rábizott nagy arczképén.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

TARTALOM.

III.

NAGY-BRITANNIA S IRLAND.

Lap.

Hajón. Első utam a tengeren. Rule Britannia, Britannia rule the waves. Temze' torkolata. Uj világ nyilik ..... 3— 8.

London. *Május.* Vasárnap Londonban. London' tervképe s épületei. London és Páris. Követválasztás Westminsterben. Választó ünnepek Magyarországban. Választásmód. Páris és London. Londoni parkok. Greenwich. Czigány jósnők. Népgyülés és népszónok. Mértékleti társaság. Magyar nemzeti mértékletlenség. Epsomi lóverseny. Gázvilágitás..... 8— 35.

— *Junius.* Nemzet és nemzettag. Szép Richmond. Terv országot szépiteni. Parliament. Angol kéjelem. Egyesületek. Kereskedés. Gondolatok a Conventgardenen. Dock. Temze-Tunnel. Javitó rendszer. Londoni fogházak. Javitó rendszer. Victoria' kikiáltatása. Colosseum és Sz. Pál. Emlékek a Westminsterben. Szinházak s angol rendőrök. Angol különczség. Lengyel számüzött. London és Páris' szegényei. Szegénytörvény..... 35—100.

— *Julius.* Népjellem. London' környéke. Királytemetés Windsorban. Windsor' környéke. British Museum. Angol kézirat Magyarországrul. Morland, a gőzerő' első feltalálója. Angol kirlapok. Angol közélet. Season. Elutazás az ország' belsejébe..100—116.

Cambridge, Stamford, York, Thirsk. Utazni szép s jó. Londontul Cambridgeig. Cambridge. Granby marquis toryszónok. Tájkép. York. Kéjelemre Angolországban kapni érzéket. Országut.....116—133.

Durham, New-castle, Edinburgh, Glasgow. Durham. Lengyel törpe. Iskolák. Elv s alkalmazás. Farm. A nép' sorsának javulása ételben, ruházatban, lakban. A nép' sorsa nálunk. Skotzia' határa. Edinburgh. Bentham' panopticona.

Lap.

Skot népjellem. Vallásfelekezetek. Hazafiui érzés. Glasgowi fogház a magányrendszer után. Az edinburghi Review' itélete a magyar költészetrül. Gépek és gyárok. Magyar nyelv' diadala. Nemzetiség. Ut Irlandba.....134—156.

Dublin. Irland. Dublin. Nyomor. Koldusvilág. Népjellem. Irland szegénységének okai.....156—167.

Liverpool, Birmingham, Stratford-on-Avon, Oxford, Liverpool. Gőzkocsi. Birmingham. Emlékek. Stratford és Shakespeare. Oxford és egyeteme. Collegiumok' szerkezete. Collegiumi nevelés. Egyetem s collegium közti viszony. Angol nevelésröl. Ismeretlen föld és nép.....167—177.

Londonban s a hajón. Tower. Olasz sipládás. Gondolatok a hajón. Tengeri éj.....177—181.

Kép Magyarországrul N. Britanniában.....177.

IV.

NÉMETALFÖLD, BELGIUM, RAJNAVIDÉK.

Rotterdam. Hollandi tisztaság. Hollandi hölgyek.....185—188.

Haaga. Hollandi tájkép.....188—190.

Amsteldam. Város' képe. Harangzene. Bréda vár.....191—194.

Brüssel. Horváth, orvos Mexicóban. Utazóknak tanács. Brüssel' kettős arcza. Belgiumban uj élet.....194—198.

Ut a Rajnán. Angol utazók. Rajnapart. Guttenberg' emléke.....198—201.

Darmstadt, Strassburg, Mühlhausen, Carlsruhe. Münster. Papi özvegy- s árva-intézet. Helvétzia' határánál.....201—210.

V.

HELVORSZÁG.

Básel. Egy reg' pompája s öröme. Ut a havasok felé.....213—216.

Berna, Grindelwald. Szeretet. Thuni tó. Lauterbrunni völgy. Örült gyermek. Staubbachi vizomlás. Kis Scheideck. Ember

Lap.

és por. Jungfrau' vidéke. Grindelwaldi jeges. Istenlak a földön. Érzemények és látványok a Faulhornon. Reichenbach vizomlás. Finsteraarschlucht. Sziv és szellem.....216—234.

Berna' vidékén. Ember és természet.....234—235.

Lausanne, Genf. Utak, Fribourg. Nap és Isten. A chilloni fogoly. Genfi tó. Montblanc és lángész.....235—251.

Genftül Chamouniig. Est Chamouni' völgyében. Angol, német, francz, utazók. Lélek és magasság. A természet' typusa a léleké is. Vágy birni a birhatlant.....251—257.

Genf. A bástyák sétákká válnak. Genf angol telep. Ember és hely, Javitórendszer-propaganda.....257—261.

Luczern. Thorwaldsen' oroszlána. Helvétziai országgyülés.....261—263.

Luczerntől Altorfig. Waldstetteni tó. Zsarnok és Népszabaditó. Tell és kápolnája. Grütli. Tell-lap és kápolna. Gondolatok a szabadság' classicus földén. Bölcső és kápolna.....263—270.

Altdorf. Hajózás a waldstetteni tón. Kindlsmord.....270—273.

Schaffhausen. Zürich. Rajnaomlás. Emlékezés az alpokra.....273—279.

FÜGGELÉK.

Pest' jövendőjérül szépitési tekintetben.....276—287.

Geibel Károlynál

megjelent:

FÁY ANDRÁS

SZÉPIRODALMI

ÖSSZES MUNKÁI

8 kötetben, aczélmetszetekkel.

Velinen — boritékba füzve 12 ft.

Magában foglalják: Meséit, Allegoriáit, Aphorizmáit, Regényét, Beszélyeit, Novelláit, Bohózatait, Szinműveit, 's némelly apróbb dolgozatait és töredékeit.

UJ KIMERITÖ

MAGYAR-NÉMET ÉS NÉMET-MAGYAR

ZSEBSZÓTÁR

MINDEN RANGUAK HASZNÁLATÁRA.

A' legújabb helyesirat szerint minden elfogadott új magyar szavakkal bővitve.

Irta

Bloch Móricz,

a' magyar tudós társaság tagja.

Két kötetben. 1844. Boritékba füzve 4 ft.

Ausführliche

theoretisch-praktische Grammatik

der

ungarischen Sprache

für Deutsche,

nebst einer Auswahl von Beispielen nach der Interlinear-Methode und Uebungsaufgaben zum Uebersetzen aus dem Deutschen ins Ungarische

von **Moritz Bloch,**

Mitglied der ungarischen Gelehrten-Gesellschaft.

Nagy 8-adrét. 1842. Kemény kötésben 2 ft.

GYORSIRÁS

Taylor rendszere után

Magyar nyelvre alkalmazva

D . . . . . y J.

12 kőre metszett táblával.

Ára kemény kötésben 1 ft.

Ujdon bővitett

SZÓFÜZÉR

vagyis a' tudomány, müvészség, társalkodás és költészet ujonnan alkotott, fölélesztett vagy idomitott szavainak jegyzéke.

Egyszersmind helyesitéséül 's potlékául az eddigi Szótáraknak hasonértelmű magyar és német latin kifejezésekkel megvilágositva, gyüjté

Kunoss Endre.

1843. Boritékba füzve 50 kr.

Nélkülözhetlen segédkönyv, magyarhoni ügyvédek és törvénykező személyek számára!

Birói parancsok

magyar példányokkal.

Alkalmas kézikönyv birák, ügyvédek, és perlekedők számára.

Készité

Bovankovics József,

jogtanár és hites ügyvéd.

Ára kemény boritékban 2 ft.

TÖRVÉNYSZÉKI

ORVOSTAN.

(Medicina forensis.)

Orvosok, seborvosok, birák 's törvénytudósok számára,

irta

Eltér József.

Nagy 8r. 1842. Velin. Füzve 2 ft.

A' magyarok Története.

Irta

Horváth Mihály.

I-ső, II-dik és III-dik szakasz.

1843. Boritékba füzve 4 ft. 20 kr.

Az

Ipar és kereskedés

története Magyarországban,

a' három utolsó század alatt.

Irta

Horváth Mihály,

a' magyar tudós társaság tagja.

Kötve 2 ft. 30 kr.

TAKTIKA

vagy

A' POLITIKAI GYÜLEKEZETEK

tanácskozási rendének

THEORIÁJA

Bentham Jeremiás-tól.

Francziából forditotta **Dumont István** után

Gindery János.

1843. Boritékba füzve 1 ft. 30 kr.